

HANDELINGEN

van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Inhoud

JG. 145 – 2008 | 1

ARTIKELS

- Georges DECLERCQ, *Iwein van Gent, de priester van Knesselare en de vrouw van proost Bertulf. Kanttekeningen bij de Nederlandse vertalingen van Galbert van Brugge* 3
- Tom BUIJTENDORP, *Versneden Verleden. Reconstructie dertiende-eeuws psalter toont noodzaak voor een nieuwe aanpak van het versnijden van manuscripten* 23
- Hendrik CALLEWIER, *Vervreemding en ontpoorting: de issuwe als bron voor het onderzoek naar stedelijke emigratie in het graafschap Vlaanderen vóór 1500* 83
- Alastair DUKE, *Confessional and Political Affiliations during the Revolt of the Netherlands: the Shifting Loyalties of Jean Haren (c.1545-c.1613)* 107

BOEKBESPREKINGEN

- H. PLATELLE, *Présence de l'au-delà: une vision médiévale du monde (Hendrik Callewier)* 169
- A. DEROLEZ, *The palaeography of Gothic manuscript books: from the twelfth to the early sixteenth century (Ludo Vandamme)* 171
- H. BIERSCHWALE en J. VAN LEEUWEN, *Wie man eine Stadt regieren soll. Deutsche und niederländische Stadtrechtslehren des Mittelalters (Jacques Mertens)* 175
- Nationaal Biografisch Woordenboek, dl. 18 (Luc Deuliegher)* 177

KRONIEK 179

TOELICHTING BIJ DE AUTEURS 189

HANDELINGEN

van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 145 | 2008

Georges Declercq

Iwein van Gent, de priester van Knesselare en
de vrouw van proost Bertulf.
Kanttekeningen bij de Nederlandse
vertalingen van Galbert van Brugge

In 1999 verscheen bij het Davidsfonds een nieuwe Nederlandse vertaling van het bekende dagboek van Galbert van Brugge over de moord op graaf Karel de Goede en de bewogen gebeurtenissen die er in 1127-1128 op volgden¹. Voor de vertaling van de tekst tekent Albert Demyttenaere, de historische inleiding is verzorgd door Raoul Van Caenegem, terwijl Luc Devliegheer aan de hand van de gegevens vervat in Galberts werk een beeld schetst van de topografie van Brugge in die tijd. In wezen gaat het om een nieuwe editie van een eerdere vertaling die in 1978 door dezelfde auteurs in de prestigieuze reeks van het Mercatorfonds werd gepubliceerd². Toch wijst Demyttenaere er in het woord vooraf tot de Davidsfondsvertaling op dat “slechts in zekere zin” van een nieuwe uitgave van het eerdere werk kan worden gesproken (p. 8). Afgezien van de sterk in het oog springende verschillen naar uiterlijk en vormgeving, waar de overvloedige en prachtige illustratie van het Mercatorfondsboek plaats heeft moeten ruimen voor een beperkt aantal direct met Karel de Goede in verband staande afbeeldingen in de Davidsfondsdruk, zijn er inderdaad ook inhoudelijke verschilpunten op te merken. Zoals mocht verwacht worden, hebben Van Caenegem en Devliegheer hun eerdere bijdragen in het licht van recenter onderzoek herzien en waar nodig aangepast. In Van Caenegem’s inleiding valt in dit verband vooral de inlassing op van een hele passus gewijd aan de vrouwen in Galberts dagboek (p. 56-57), een toevoeging die de veranderde onderzoeksthema-tiek in de middeleeuwse studies tussen 1978 en 1999 weerspiegelt.

- 1 R. C. VAN CAENEGEM - A. DEMYTTENAERE - L. DEVLIEGHER, *De moord op Karel de Goede door Galbert van Brugge*, Leuven, 1999.
- 2 R. C. VAN CAENEGEM (ed.), *Galbert van Brugge, grafelijk secretaris: de moord op Karel de Goede. Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128*, Antwerpen, 1978.

Bij Devliegheer zijn de wijzigingen veeleer prozaïsch, maar daarom niet minder belangrijk. Wat bij een geoefend oog het meest de aandacht trekt is ongetwijfeld de verschuiving van de grafelijke woning, die in 1978 nog aan de oostkant van de burcht werd gelokaliseerd, op de plaats van de latere "Loove" (p. 259 en kaart p. 255), naar de westzijde van de zuidelijke burchthelft, waar al sinds 1088 het zgn. Steen geattesteerd is (p. 99 en kaart p. 92)³.

De vertaling zelf, die natuurlijk de kern van beide uitgaven vormt, is naar Demyttenaere zelf meedeelt in het Davidsfondsboek "zo grondig gewijzigd dat men nu van een tweede Nederlandse vertaling moet spreken" (p. 8). In 1978 vormde de tekstuitleg van Henri Pirenne uit 1891 die toen de enige beschikbare kritische editie van Galbert vormde logischerwijze de basis van de vertaling⁴. Voor de nieuwe vertaling nam Demyttenaere de in 1994 verschenen uitgave van Jeff Rider als vertrekpunt, zonder deze evenwel steeds te volgen⁵. Hij heeft de nieuwe editie geconfronteerd met die van Pirenne en gaf, zoals hij in de inleiding meedeelt (p. 9), indien nodig, de voorkeur aan diens lezing boven deze die Rider als de meest oorspronkelijke meende te mogen aanzien⁶. Daaren-

- 3 Een andere betekenisvolle wijziging in dit verband betreft de bruggen die volgens Galbert toegang gaven tot de burcht: in 1978 plaatste Devliegheer de oostelijke brug van Galbert, zoals gebruikelijk was, op de zuidoostelijke kant van de burcht, aan de Blinde Ezelstraat (p. 258); in 1999 situeert hij ze wel degelijk aan de oostzijde, aan de vroegere Oostpoort, ter hoogte van de Hoogstraat, waar in 1910 en 1912 resten van een gracht werden vastgesteld (p. 96 en kaart p. 92). Voor zijn argumentatie hieromtrent, zie L. DEVLIEGHER, "Enkele nota's over de burcht en de oudste stadsomwalling van Brugge", in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 134 (1997), p. 5-10.
- 4 H. PIRENNE, *Histoire du meurtre de Charles le Bon comte de Flandre (1127-1128) par Galbert de Bruges*, Parijs, 1891.
- 5 J. RIDER, *Galbertus notarius Brugensis. De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, Turnhout, 1994 (Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis, CXXXI). Over deze uitgave, zie G. DECLERCQ, "Galbert van Brugge en de verraderlijke moord op Karel de Goede. Beschouwingen over tekst en auteur naar aanleiding van een nieuwe uitgave", in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., 49 (1995), p. 71-117.
- 6 Twee voorbeelden: 1) In c. 96 lezen we zowel in de oude als in de nieuwe vertaling "dat de jonge Diederik, neef van graaf Karel, uit de Elzas naar Gent was overgekomen" (1978, p. 212; 1999, p. 237); Demyttenaere volgt in deze passus duidelijk de lezing (en de interpunctie) van Pirenne (*quod juvenis Theodoricus, nepos Karoli consulis, ex Elsatan venisset in Gandavum*), niet die van Rider (*quod juvenis Theodericus, nepos Karoli comitis in Elsatan, venisset in Gandavum*). 2) Met betrekking tot Fromold de Jonge en andere gevangenen komt in c. 19 in de nieuwe vertaling volgende zin voor: "In hun verdriet konden ze niet met elkaar spreken tenzij dan door middel van het zuchten en snikken

boven kon hij ook gebruik maken van de op- en aanmerkingen die R.C. Van Caenegem in 1995 formuleerde, niet alleen bij zijn eerdere vertaling, maar eveneens bij de Engelse en Franse vertalingen van Galbert⁷. Net als in 1978, is Demyttenaere er in 1999 met verve in geslaagd om de Latijnse tekst van Galbert om te zetten in een voor de hedendaagse lezer begrijpelijke taal. Dit neemt niet weg dat een moderne vertaling van een eeuwenoude tekst, geschreven in een totaal andere maatschappelijke context, altijd een heikele opgave zal blijven. Ofschoon Demyttenaere zich daar ten volle van bewust is (1999, p. 8), kunnen ook bij de nieuwe vertaling een aantal kanttekeningen worden geplaatst. Deze bijdrage heeft geen andere bedoeling dan enkele bedenkingen die we ons bij de lezing van de tweede Nederlandse vertaling hebben gemaakt kenbaar te maken. De meeste hebben betrekking op passages die gewijzigd werden t.o.v. de eerste vertaling (c. 16, 21, 95). Met een andere opmerking willen we een foutieve identificatie die teruggaat tot Henri Pirenne rechtzetten (c. 115). Een vijfde en laatste kanttekening, tenslotte, beoogt geen correctie te suggereren, maar wil enkel de aandacht vestigen op een merkwaardige passus (c. 46)⁸.

In c. 16 had Demyttenaere het in 1978 over de vlucht van “Johannes, een dienaar van de graaf, belast met het toezicht op de grafelijke kamer” (p. 103). In de nieuwe vertaling heet het dat Johannes belast is “met het toezicht op de grafelijke schatkamer” (p. 135). In de Latijnse tekst is Johannes *quidam serviens comitis*,

dat opsteeg uit hun diepbedroefd gemoed” (p. 140). Dit beantwoordt aan de lezing van Pirenne die in deze passus een constructie met *nisi* (tenzij) heeft (*loqui ergo ad invicem captivi illi non poterant prae dolore nisi suspiriis et singultibus, quos a profunda tristitia mentis trahebant*), terwijl Rider in deze zin *nisi* vervangen heeft door *et* op basis van een aan Pirenne onbekend handschrift uit de Brugse stadsbibliotheek (...*prae dolore et suspiriis et singultibus...*). Voor een (niet exhaustief) overzicht van deze en andere passages waar de editie van Pirenne o.i. de voorkeur verdient op deze van Rider, cf. DECLERCQ, “Galbert”, p. 92-93 en 95-98.

7 R. C. VAN CAENEGEM, “Notes on Galbert of Bruges and his translators”, in: J. M. DUVOSQUEL - E. THOEN (eds.), *Peasants and Townsman in Medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, p. 619-629.

8 Om het voetnotenapparaat niet onnodig te verzwaren, verwijzen we rechtstreeks in de tekst naar de nummers van de hoofdstukken in de Latijnse tekst van Galbert. Voor de Nederlandse vertalingen geven we, eveneens in de tekst, de pagina’s op, eventueel samen met het jaartal indien niet expliciet gezegd wordt dat het om de eerste of de tweede vertaling gaat.

qui cameram observare consueverat. De opmerkelijke wijziging in de vertaling van deze passage is duidelijk ingegeven door E. Warlop die in zijn bespreking van de Mercatorfondseditie opwierp dat *camera* niet zomaar een grafelijke “kamer” was, maar de grafelijke “schatkamer”⁹. Warlop refereert aan het feit dat de dienst van de *camera*, die geleid werd door meerdere kamerlingen (*camerarii*), nog tot een eind in de 12de eeuw inderdaad een belangrijke financiële rol vervulde binnen de ontluikende grafelijke administratie. Dit betekent echter niet dat men het woord *camera* hier automatisch als schatkamer mag vertalen. Zoals het onderzoek van Adriaan Verhulst heeft aangetoond was op dat ogenblik binnen de *camera* immers reeds een zekere specialisatie opgetreden, waarbij de *thesaurus* – d.i. de grafelijke schatkist (of schatkamer) – een afzonderlijk onderdeel was gaan vormen. Ten tijde van Karel de Goede was blijkens het relaas van Galbert slechts één van de drie door hem vermelde *camerarii* (Arnold) belast met het beheer van de *thesaurus* en hij werd in deze taak bijgestaan door een ambtenaar of *notarius* (Fromold de Jonge)¹⁰. Beide waren op het moment van de moord op Karel de Goede die tragische 2 maart 1127 in de Sint-Donaaskerk aanwezig. Galbert verhaalt in c. 18 hoe ze samen tevergeefs een schuilplaats hadden gezocht in het “tweede koor”

9 *De Leiegouw*, 21 (1979), p. 394. Zie ook E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, Handzame, 1968, p. 185 noot 59, waar hij deze passus eveneens in die zin interpreteert.

10 B. LYON - A. VERHULST, *Medieval finance. A comparison of financial institutions in Northwestern Europe*, Providence, 1967, p. 13-15. Over de kamerlingen, zie tevens WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, p. 178-186, waar er op p. 185 op gewezen wordt dat Arnold omstreeks 1140/45 in verschillende bronnen aangeduid wordt als *camerarius Iprensis*. Warlop leidt hieruit af dat Arnold een domaniaal ambtenaar van Ieper zou geweest zijn (p. 186). Hij neemt op grond hiervan ook aan dat elke grafelijke burcht oorspronkelijk een eigen kamerling had om ter plaatse de grafelijke vertrekken te onderhouden en het aldaar bewaarde geld te bewaken, wat meteen zou verklaren waarom er nog in de late 11de-vroege 12de eeuw meerdere kamerlingen tegelijkertijd voorkomen. Deze conclusies zijn evenwel moeilijk in overeenstemming te brengen met de vaststelling dat Galbert drie kamerlingen vermeldt die begin maart 1127 op hetzelfde moment in de burcht van Brugge aanwezig waren, nl. Arnold (c. 18), Gervas van Praet (c. 16) en Isaac (c. 17). Warlops argument dat de betrokken functies sedert lang ereambten in handen van grafelijke vazallen waren (p. 178) en dat het eigenlijke werk door ondergeschikten werd uitgevoerd, gaat, zeker in het geval van Arnold, niet op voor wat betreft hun financiële bevoegdheden, zoals Verhulst heeft aangetoond in de hierboven geciteerde studie. Het is trouwens in tegenspraak met wat hij zelf zegt over Arnold als domaniaal ambtenaar van Ieper en over diens sociale status (p. 185: hij wordt nooit *nobilis* genoemd of aanzien als *baro* of *princeps*).

van de kerk, Arnold onder een tapijt en Fromold onder enige bundels palmtakken. Ze werden evenwel ontdekt door de samenzweerders die via hen de hand hoopten te kunnen leggen op de grafelijke schat (*thesaurus comitis*). In dezelfde passus wordt over het lot van Fromold ook overleg gepleegd met één van de leiders van de samenzwering, Isaac, die, ofschoon hij eveneens grafelijk kamerling was (zie c. 17 en 28), duidelijk geen toegang had tot de schat(kamer) van de graaf. Wat verder in de tekst, in c. 20, wordt Fromold tenslotte gedwongen de sleutels van de schatkamer (*claves de thesauro comitis*) af te geven. Hieruit blijkt al dat voor Galbert de term *thesaurus* niet enkel de grafelijke schat aanduidde, maar ook de ruimte waar deze bewaard werd. Dit wordt bevestigd in c. 41, waar we lezen dat bij de plundering van de grafelijke woning zelfs de ijzeren deuren van de grafelijke schatkamer (*fores ferreas thesauri comitis*) door de belegeraars werden weggesleept. Dit alles maakt het nagenoeg uitgesloten dat *camera* in c. 16 de betekenis van schatkamer zou kunnen hebben. Het woord heeft hier naar alle waarschijnlijkheid de gewone betekenis van kamer en de grafelijke dienaar Johannes was bijgevolg allicht als lid van het huispersoneel verantwoordelijk voor het onderhoud van de kamer van de graaf¹¹. In 1978 omschreef Demyttenaere in een verklarende

11 In dezelfde zin H. VAN HOUTTE, *Essai sur la civilisation flamande au commencement du XIIe siècle d'après Galbert de Bruges*, Leuven – Parijs, 1898, p. 32-33, die Johannes beschouwt als “un valet de chambre”. Volgens F.L. GANSHOF, *Etude sur les ministeriales en Flandre et en Lotharingie*, Brussel, 1926, p. 364, is dit evenwel niet de enige mogelijkheid; het kan z.i. ook om een onvrij ridder (*ministerialis*) gaan, die de functie van *camerarius* uitoefende. Ganshof baseerde zich hiervoor blijkbaar op het feit dat Galbert Johannes, net als de clan van de Erembalden, die onvrij waren, tot de *servi* – d.w.z. horigen of lijfeigenen – rekt (cf. hierna), en dat hij één van de leiders van deze samenzweerders, Isaac, in c. 17 uitdrukkelijk horige en kamerling (*servus et camerarius*) noemt. Deze interpretatie is evenwel niet vol te houden, enerzijds omdat er in tegenstelling tot wat Ganshof toen dacht in Vlaanderen geen afzonderlijke sociale groep van *ministeriales* lijkt te hebben bestaan (zie de pertinente opmerkingen terzake van J.B. ROSS, *The murder of Charles the Good, Count of Flanders, by Galbert of Bruges*, New York – Evanston – Londen, 1967², p. 34 en 98-99 noot 10), anderzijds ook omdat Galbert Johannes niet als kamerling betitelt, maar gewoon als dienaar van de graaf (*serviens comitis*). Dat hij volgens Ganshof tot de *servi* zou behoren, steunt duidelijk op dezelfde passus in c. 16, waar Galbert over hem zegt *quem prae servis dilexerat comes*. De term *servus* betekent echter niet alleen horige of lijfeigene, maar ook knecht, zonder dat dit noodzakelijkerwijze iets zegt over de juridische status van de betrokken persoon. Desalniettemin vertaalt ook Warlop de net geciteerde zinswending als “in de gunst van de graaf, meer dan eender welke lijfeigene” (*De Vlaamse adel*, I, p. 185 noot 59). Demyttenaere daarentegen houdt zich terecht eerder op de vlakte door *servis* als dienaren te vertalen: “geliefd bij de graaf

noot achteraan het Mercatorfondsboek Johannes dan ook niet ten onrechte als een kamerknecht die het oorspronkelijke werk van de inmiddels tot topambtenaar opgeklommen kamerling uitvoerde (p. 247)¹².

In de nieuwe vertaling begint c. 21 als volgt: “De priesters reikten, maar wel in het geheim, de communie uit aan de burggraaf en bevalen God de ziel van de graaf aan. Ondertussen was er niets gebeurd met het lichaam van de graaf. Het lag daar nog in dezelfde houding waarin hij was gedood, in bloed gedrenkt en verlaten” (p. 142). Deze passus (en dan vooral de eerste zin) dreigt de lezer op het verkeerde been te zetten. Net ervoor, op het einde van c. 20, heeft hij immers kunnen lezen dat de avond van 2 maart 1127 al aan het vallen was. De niets vermoedende lezer verwacht dan ook niet dat een personage dat al enkele hoofdstukken eerder samen met de graaf vermoord werd, hier nog als levend opduikt: dat de zieltogende burggraaf van Broekburg – want over hem gaat het hier – nog de communie ontving van de priesters van de kerk weet hij reeds uit c. 16; hij heeft vervolgens in c. 17 vernomen hoe de burggraaf uiteindelijk door de samenzweerdere naar buiten werd gesleept en daar afgemaakt, om tenslotte bij het begin van c. 20 te lezen dat het lijk van de burggraaf, samen met dat van zijn eveneens gedode zonen, onmiddellijk na de feiten uit de burcht van Brugge werd weggedragen om meteen per schip naar zijn eigen burcht terug gebracht te worden. De formulering van de aanvangszin van c. 21 lijkt dus totaal uit verband gerukt. Aangezien de erin vervatte informatie tegenstrijdig is aan die in eerdere hoofdstukken zou zelfs de indruk kunnen ontstaan dat het hier om een andere burggraaf gaat. Om te weten wat er aan de hand is, moeten we teruggrijpen naar de Latijnse tekst: *De corpore quidem comitis – animae cuius commendationem sacerdotes eo tempore fecerant quando et castellanum eius Christo communicabant, latenter ta-*

boven alle andere dienaars” (1999, p. 135). Hetzelfde geldt voor ROSS, *The murder*, p. 123 (“whom the count had loved most among his serving men”).

- 12 In de Davidsfondsvertaling heet het in een voetnoot nog wel dat Johannes een lid van het grafelijk huispersoneel was, die feitelijk de taak van een *camerarius* uitoefende, maar net daarboven wordt deze taak, opnieuw onder invloed van Warlop, omschreven als het “toezicht op de grafelijke vertrekken en de grafelijke schatkamer” (p. 135 noot 52).

men – nihil interim actum est, quia corpus eius adhuc in ipsa occisionis positione cruentum et solum iacebat. De centrale boodschap in de zin is dat het lijk van de graaf onaangeroerd is blijven liggen op de plaats van de moord. Dit is een gepaste openingszin voor een hoofdstuk, waarin de samenzweerders een plan beramen om zich van het lijk te ontdoen. Het enige wat in de loop van de dag met het lijk was gebeurd is dat de priesters de ziel van de vermoorde graaf aan God hadden aanbevolen, toen ze, eveneens op de gaanderij van de kerk, de dodelijk gewonde burggraaf van Broekburg de communie hadden toegediend. Galbert vermeldt de burggraaf hier m.a.w. enkel en alleen om het tijdstip van het gebed van de priesters bij het lijk aan te duiden (*eo tempore. . . quando*), en zo de lezer terug te verwijzen naar c. 16 waar hij al het uitreiken van de communie aan de burggraaf had beschreven. In 1978 vertaalde Demyttenaere het begin van c. 21 wat dit betreft correcter door net als in het Latijn een bijwoord van tijd te gebruiken, dat aangeeft dat de handeling eerder was gebeurd: “Toen de priesters heimelijk de communie uitreikten aan de burggraaf, bevalen ze God de ziel van de graaf aan. Met zijn lichaam was ondertussen niets gebeurd: het lag daar nog in dezelfde houding waarin het was gedood, in bloed gedrenkt, verlaten” (p. 110). Toch is ook deze vertaling m.i. niet helemaal geslaagd. Dit is naar mijn aanvoelen wel het geval met de Engelse vertaling van deze passus door J.B. Ross, die eerst de hoofdidee van de zin weergeeft en dan pas de tussenzin met de verwijzing naar de burggraaf: “Nothing had been done in the meantime about the body of the count, so it was still lying bloody and alone, just as it had been left by the murderers; but his soul had been commended to God, secretly however by the priests at the time when they administered the last sacrament to the castellan”¹³.

Eén van de beroemde passages uit de tekst van Galbert is de toespraak van Iwein van Aalst tijdens het oproer in Gent op 16 februari 1128. In de Mercatorfondsvertaling luidt de aanhef van deze toespraak die vervat is in c. 95 als volgt: “Heer graaf, hebt gij onze en uw burgers, en ons, hun vrienden, naar recht willen behande-

13 J. B. ROSS, *The murder*, p. 134.

len? Waarom hebt gij ons dan met onrechtvaardige belastingen en vijandige kwellingen bestookt?” (p. 210). In de Davidsfondsuitgave is dit geworden: “Heer graaf, als het uw bedoeling was om onze stadsgenoten, uw burgers, en ons, hun vrienden, naar recht te behandelen, dan had gij ons niet moeten bestoken met verderfelijke belastingen en vijandige kwellingen” (p. 234). De wijziging is niet louter stilistisch van aard, maar ook inhoudelijk, want in 1999 is Iwein van Aalst, die optreedt als woordvoerder van de opstandige Gentenaars, zelf een Gentenaar geworden (“onze stadsgenoten”). Als we naar het Latijn kijken, zien we dat de vertaling uit 1978, althans voor deze woorden, nauwer aansluit bij de Latijnse tekst dan die uit 1999: *Domine comes, si cives nostros et vestros burgenses et nos amicos ipsorum iure volueratis tractasse, non aliquas exactio- nes pravas et infestationes debueratis nobis intulisse. . .* Nu kan weliswaar niet ontkend worden dat Iwein wel degelijk een band had met Gent. Zoals R. Van Caenegem in de inleiding aanstipt, was hij als voogd van de Gentse Sint-Pietersabdij nauw betrokken bij het lot van de stad (1999, p. 37). Dit geldt niet toevallig evenzeer voor zijn kompaan Daneel van Dendermonde, die samen met hem, zoals blijkt uit de passus die in c. 95 net aan de bewuste toespraak voorafgaat, een alliantie had afgesloten met de opstandige Gentenaars. Daneel was voogd van de Sint-Baafsabdij en zal samen met Iwein een paar weken later Diederik van de Elzas door de Gentenaars als nieuwe graaf laten inhalen (c. 96). Omwille van hun voogdij over de Gentse abdijen werden de heren van Aalst en Dendermonde in de 11de eeuw doorgaans als “van Gent” (*de Ganda, de Gant, Gandensis. . .*) aangeduid in de bronnen¹⁴. Ook Iwein wordt aldus zeer vaak als “Iwein van Gent” betiteld¹⁵, zelfs in oorkonden

14 Cf. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 1, p. 3-8 (n° 1: Aalst) en p. 147 (n° 53: Dendermonde).

15 Zo o.m. in een ganse reeks grafelijke oorkonden uit de periode 1128-1145, zie T. DE HEMP- TINNE - A. VERHULST - L. DE MEY, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (Juli 1128 - September 1191)*, II, 1: *Regering van Diederik van de Elzas (Juli 1128 - 17 Januari 1168)*, Brussel, 1988, nrs. 2, 3, 7, 12, 19, 26, 31, 46, 48, 49, 50, 53, 60, 61, 66, 67, 68, 71, 73, 75, 78 en 79. Daarnaast wordt hij in de charters van graaf Diederik ook geregeld “Iwein van Aalst” genoemd (nrs. 9, 17, 21, 24, 25, 27, 58, 80 en 81), en slechts uitzonderlijk “Iwein van Dron- gen” (nr. 11). De Anglo-Normandische kroniekschrijver Ordericus Vitalis noemt hem eveneens “Iwein van Gent” (*Evenus de Guanda*), en in een oorkonde geredigeerd op zijn naam voor de Sint-Niklaasabdij in Veurne uit 1139 treedt hij op als *Ywainus Dei gratia Gandauensis miles* (citaten naar WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, p. 164 en 87).

voor de door hem gestichte norbertijnenabdij van Drongen, waar hij nochtans de plaatselijke heer was¹⁶. Of dit alles volstaat om in Iwein, die als pair van Vlaanderen toch tot de top van de Vlaamse adel behoorde, een stadsgenoot van de opstandige Gentenaars te zien valt evenwel sterk te betwijfelen, ook al omdat de woorden *cives nostros et vestros burgenses* blijkens het vervolg van de redevoering allicht niet alleen op de inwoners van Gent slaan, maar ook op die van andere steden zoals Rijsel en Sint-Omaars. Het feit dat hij optreedt als woordvoerder van de Gentenaars (*prolocutor civium*) – en zich zo opwerpt als leider van de Gentse opstand – is in ieder geval van geen tel in deze. Deze toespraak is immers een gevolg van de afspraken die Iwein en Daneel daarover blijkens c. 95 met de Gentenaars hadden gemaakt, en de aanwijzing van één van hen om graaf Willem rekenschap te vragen is begrijpelijk: een pair was als “tweede in rang na de graaf” (c. 89: *alter a comite*) immers het best geplaatst om publiekelijk het woord te richten tot de graaf. De geciteerde passus bevat bovendien aanduidingen die tegen de interpretatie van Iwein als stadsgenoot van de Gentenaars ingaan: enerzijds is er sprake van de stedelingen (*cives nostros et vestros burgenses*), anderzijds van “ons, hun vrienden” (*nos amicos ipsorum*), waarmee duidelijk niet alleen Iwein zelf maar ook zijn medestander Daneel wordt bedoeld. Verder in de toespraak van Iwein komt nog een soortgelijke tegenstelling voor tussen “ons die borg staan voor u bij de Franse koning” (*tam nos, fideiussores vestros apud prefatum regem*) en “de burgers van bijna geheel Vlaanderen” (*quam burgenses totius pene Flandriae*). De toespraak van Iwein is overigens niet de enige rede waarin een lid van de Vlaamse adel stedelingen volgens Galbert zou omschreven hebben als *cives nostri*. In c. 52 richt de grafelijke schenker Walter van Eine, die eveneens een pair van Vlaanderen was, zich tot de Bruggelingen met de woorden: “Luistert, gij burgers van

16 J. J. DE SMET, *Corpus chronicorum Flandriae*, I, Brussel, 1837, p. 708 (a° 1139: *Ego Iwannus de Gand*); DE HEMPTINNE - VERHULST - DE MEY, *De oorkonden*, II, 1, nrs 68 (a° 1143: *Ywano de Gant*) en 78 (a° 1145: *Ywani de Gant*). Over de rechten en bezittingen van Iwein (o.m. in Drongen), cf. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, p. 85-88. Over zijn band met Drongen, zie thans vooral P. TRIO, “Een middelgrote norbertijngemeenschap in de Gentse marge 1136/38 – ca. 1580”, in: J. DECAVELE - J. DE MAEYER - P. QUAGHEBEUR - P. TRIO (eds.), *De oude abdij van Drongen. Elf eeuwen geschiedenis*, Drongen, 2006, p. 45-53.

ons..." (*Audite, o cives nostri...*). Aangezien Walter de Bottelier, heer van Eine, Oudenburg, Vladslo en Lillers bezwaarlijk als een Bruggeling kan bestempeld worden, heeft Demyttenaere in 1999 de aanduiding *cives nostri* terecht als "burgers van ons" vertaald (p. 184; in 1978, p. 112, liet hij het voornaamwoord achterwege en vertaalde "Waarde burgers, hoort..."). Bij de verwoording van deze toespraak heeft Galbert, die Vlaanderen graag als een vaderland omschrijft, het voornaamwoord *nostri* blijkbaar gebruikt om te onderstrepen dat een pair als Walter van Eine zich hier tot landgenoten richtte. In deze zin moet ook de aan Iwein toegeschreven uitspraak *cives nostros* over de Gentenaars allicht worden begrepen¹⁷. Het Latijnse woord *civis* heeft immers ook de betekenis van 'medeburger', die in deze context erg toepasselijk lijkt¹⁸. Marc Boone vertaalde de zinswending *cives nostros et vestros burgenses* uit Iweins toespraak dan ook niet ten onrechte als "onze medeburgers en uw burgers-onderdanen"¹⁹. Helemaal in dezelfde zin

- 17 Zelfs indien men met Van Caenegem aanneemt dat Galbert de inhoud van de toespraken van Walter en Iwein correct poogt weer te geven (1999, p. 40), dan nog blijft het zo dat Galbert zelf uiteindelijk verantwoordelijk is voor de Latijnse formulering van deze redevoeringen die in een andere taal werden uitgesproken. Over de problematiek van de (geconstrueerde) oraliteit in Galberts werk, zie A.V. MURRAY, "Voices of Flanders: orality and constructed orality in the chronicle of Galbert of Bruges", in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., 48 (1994), p. 103-119 (voor de toespraken van Walter en Iwein, cf. p. 108-109 en 113-114).
- 18 Ofschoon Galbert de termen *cives* en *burgenses*, zoals Demyttenaere opmerkt (1999, p. 115 noot 13) wel degelijk als synoniemen voor stedelingen hanteert, zijn er toch verschillen waar te nemen, in die zin dat *cives* een ruimere invulling lijkt te hebben dan *burgenses*. Er is ook een groot verschil in het aantal attestaties van beide woorden: *cives* wordt bijzonder veel gebruikt, terwijl hij met *burgenses* eerder karig is omgesprongen. Als ik het goed voor heb – de index van RIDER, *Galbertus*, p. 197-198 is helaas van geen enkel nut terzake – gebruikt Galbert *burgenses* alleen om de inwoners van Brugge (*burgenses nostri*), Gent (c. 33), Oudenaarde (c. 72) en Sint-Omaars (c. 94) aan te duiden; daarnaast is er nog een paar maal in algemene zin sprake van de *burgenses* "van het land" (c. 121), "van bijna geheel Vlaanderen" (c. 95) en van de "steden en burchtsteden van Vlaanderen" (c. 53). *Cives* daarentegen zijn niet alleen de Bruggelingen (*cives nostri*) of de inwoners van Rijsel, Gent, Ieper en Sint-Omaars, maar blijkens c. 51 ook vooraanstaande bewoners (*meliores civium*) van IJzendijke, Oostburg, Aardenburg, Lapscheure, Oostkerke, Uitkerke, Lissewege, Slijpe, Oudenburg, Lichtervelde en Jabbeke. Galbert staat niet alleen met deze brede invulling van *cives* (stedelingen, maar soms ook bewoners van plaatsen op het platteland). Over de terminologische problemen die het begrip stelt in de 11de-eeuwse *Gesta episcoporum Cameracensium*, cf. R. KÜNZEL, *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groepsstructuren in de Nederlanden*, Nijmegen, 1997, p. 191-199 en 202-205.
- 19 M. BOONE, "'Cette frivole, dampnable et desraisonnable bourgeoisie': de vele gezichten van het laatmiddeleeuwse burgerbegrip in de Zuidelijke Nederlanden", in: J. KLOECK

had ook Octave Delepierre het in zijn Franse vertaling uit 1830 al over “nos concitoyens et vos bourgeois”²⁰, en Ross opteerde in de Engelse vertaling voor “our citizens, your burghers”, waarbij net als in het Latijn twee synoniemen (of quasi-synoniemen) werden gebruikt²¹. Wil men dit ook in het Nederlands doen, dan kan men, rekening houdend met het middelnederlandse equivalent van *burgensis* (“poorter”), denken aan “onze (mede)burgers, uw poorters(-onderdanen)”²².

Een hardnekkige misvatting is te vinden in de vertaling van c. 115, waar Galbert van leer trekt tegen “onze stomkoppen van priesters” die dachten dat het de bezwingingen van o.m. “de priester van Koekelare” waren die Diederik van de Elzas en de zijnen bij de slag te Akspoel op de vlucht hadden gejaagd (1999, p. 260). Ook in de Mercatorfondsvertaling (p. 234) en in de Engelse vertaling van Ross is in deze passus sprake van de parochiepriester van Koekelare²³. Deze identificatie gaat terug op de editie van Pirenne, die in de Latijnse tekst *presbyterum ex Cuislara* las, wat hij in een voetnoot verklaarde als “Couckelaere, à 29 kil. S.-O. de Bruges”²⁴. Rider echter leest *Cnislara* en identificeerde deze plaats in zijn index terecht als Knesselare²⁵. Er kan immers geen twijfel over bestaan dat het hier wel degelijk om Knesselare gaat. De 12de-eeuwse vormen van Koekelare luiden totaal anders: *Cocleirs* (1106), *Cocclare* (1112), *Cocalara* (1119) en *Coclara* (1151). M. Gysseling vermeldt

- K. TILMANS (eds.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, Amsterdam, 2002, p. 38.

20 J. O. DELEPIERRE - J. PERNEEL, *Histoire du règne de Charles-le-Bon précédée d'un résumé de l'histoire des Flandres depuis les temps les plus reculés*, Brussel, 1831, p. 163. De oorspronkelijke editie van deze vertaling door Delepierre met historische commentaar van de hand van Jan Perneel verscheen in 1830. Een jaar eerder had Jules Van Praet, een vriend van Delepierre, deze passus al op een soortgelijke manier vertaald (“vos bourgeois et nos concitoyens”), maar hij beschouwde lwein blijkbaar als een Gentenaar (“un bourgeois de Gand”); zie J. VAN PRAET, *De l'origine des communes flamandes et de l'époque de leur établissement*, Gent, 1829, p. 52.

21 ROSS, *The murder*, p. 267.

22 In c. 121 vertaalt Demyttenaere *cives et burgenses terrae* als “de stedelingen en de burgers van het land” (1999, p. 270). De term “poorter” gebruikt hij, tenminste als ik goed gezien heb, slechts eenmaal, als vertaling van het woord *suburbani* in de toespraak van Walter van Eine ingelast in c. 52 (p. 184).

23 ROSS, *The murder*, p. 301.

24 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 166 (cf. ook de index op p. 195).

25 RIDER, *Galbertus*, p. 199.

de vorm *Cnislara* uit Galbert als de eerste attestatie van de naam Knesselare, wat overeenstemt met de daaropvolgende vormen *Kneslara* (1129), *Cneslar* (1153), *Knisslara* (1165), *Chinislar* (1171), *Knesslara* (1192) en *Knislara* (1204)²⁶. Pirenne, die blijkbaar niet echt vertrouwd was met de topografie van het Vlaamse platteland, werd allicht op een dwaalspoor gebracht door het feit dat Galbert in één adem ook de priester van Aartrijke vernoemt dat dichter ligt bij Koekelare dan bij Knesselare.

Interessant is tenslotte nog de volgende passus in c. 46 die handelt over de vlucht van proost Bertulf van Sint-Donaas uit de belegerde burcht van Brugge: “Nu was de proost, in opdracht van Walter de Bottelier, op voormelde donderdagnacht te paard weggebracht – een onbetrouwbare ridder, de broer namelijk van de Brugse kanunnik Fulco, trad als begeleider op – naar Keiem, het dorp van diezelfde Walter en van Borsiard. Nadat hij zich daar een poosje had schuilgehouden, werd hij betrapt en hij vluchtte ’s nachts met één reisgenoot naar zijn vrouw te Veurne” (1999, p. 177). De cruciale wending op het einde van deze zin, die lijkt te impliceren dat proost Bertulf gehuwd was, komt in de vertaling uit 1978 in identieke bewoordingen voor (p. 152, met als enig verschil dat het woordje ’s nachts dat nochtans in het Latijn staat hier ontbreekt). In de nieuwe vertaling heeft Demyttenaere hierbij wel een voetnoot geplaatst om duidelijk te maken dat het best aannemelijk is dat Bertulf, “geestelijke en misschien zelfs priester”, gehuwd was. Hij beklemtoont meer bepaald dat rond die tijd, niettegenstaande het almaar toenemende en steeds fellere verzet tegen het huwelijk van priesters en van kanunniken, “de ongehuwde staat officieel nog geen noodzakelijke voorwaarde” was “voor het ontvangen van de priesterwijding, al mocht een geestelijke vanaf het subdiaconaat geen geslachtelijke betrekkingen onderhouden met zijn eventuele echtgenote” (p. 177 noot 108). Concreet haalt hij hierbij het voorbeeld aan van Fromold de Jonge, “de vermeende opvolger van Bertulf”, van wie Galbert te ken-

26 M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, I, Tongeren, 1960, p. 567 (Koekelare) en 566 (Knesselare).

nen geeft dat hij gehuwd was met een nicht van Bertulf (c. 18). In overeenstemming hiermee wijst ook Van Caenegem in een nieuw ingelaste paragraaf in de inleiding erop dat uit de passage over de vlucht van Bertulf "tot verrassing van de lezer" plots blijkt dat de proost er een vrouw op na hield in Veurne, "bij wie hij in het holst van de nacht een kortstondig onderkomen vindt". Als commentaar voegt hij er meteen aan toe dat gehuwde clerus in Galberts tijd nog veel voorkwam, "ondanks de in de vorige eeuw gelanceerde gregoriaanse hervorming" (p. 57). Waar de auteurs van de Davidsfondsvertaling de vrouw uit de betrokken passus dus onomwonden identificeren als die van Bertulf, hebben anderen zich wat dit betreft eerder terughoudend opgesteld, als ze de oplossing al niet in een geheel andere richting hebben gezocht. Dit laatste geldt voor Pirenne, bij wie de idee dat het om Bertulfs vrouw zou kunnen gaan blijkbaar nooit is opgekomen, want in een voetnoot bij de bewuste passage meent hij dat hier de vrouw van Walter de Bottelier bedoeld wordt²⁷. Ross van zijn kant merkt in de Engelse vertaling in een voetnoot op dat Galbert in wezen niet duidelijk maakt over wiens vrouw hij het eigenlijk heeft: de tekst lijkt te wijzen in de richting van Bertulf, maar het is evenmin uitgesloten dat het om de vrouw van zijn gezelschap gaat. In een artikel over de clan van de Erembalden is dezelfde auteur iets minder terughoudend en zegt hij dat Bertulf vermoedelijk ("presumably") naar zijn eigen vrouw vluchtte, ook al beklemtoont hij opnieuw dat de passus grammaticaal onduidelijk is. Onder verwijzing naar Fromold de Jonge, stelt Ross in beide publicaties tevens dat Bertulf als geestelijke best gehuwd kon zijn, tenminste indien hij geen hogere wijding had ontvangen²⁸. De laatste uitgever van Galberts werk, J. Rider, spreekt zich terzake niet echt uit. In zijn index heeft hij het in dit verband over *uxor Bertulfi vel comitis Bertulfi*, en laat dus, zonder een eigen voorkeur te laten blijken, beide door Ross gesuggereerde mogelijkheden open²⁹. In een andere publicatie heeft hij later wel de mening uitgesproken dat Bertulf blijkbaar een vrouw

27 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 75 noot 2 ("La femme de Walter").

28 ROSS, *The murder*, p. 185 noot 2; IDEM, "Rise and fall of a twelfth-century clan. The Erembalds and the murder of Count Charles of Flanders, 1127-1128", in: *Speculum*, 34 (1959), p. 381 noot 104.

29 RIDER, *Galbertus*, p. 222.

had³⁰. Zelf moeten we toegeven dat deze passus (en de mogelijke implicaties ervan) ons volledig ontgaan is toen we in 1988 een biografische nota over Bertulf schreven voor het Nationaal Biografisch Woordenboek³¹.

Toch is er één auteur die al lang voor Demyttenaere en Van Caenegem expliciet stelde dat Bertulf een vrouw had: Adolphe Duclos. In zijn exemplaar van Pirenne's editie (thans in ons bezit) schreef hij, weliswaar niet bij deze passage, maar bij de verklarende voetnoot over Bertulf die Pirenne plaatste bij diens eerste vermelding in c. 7, het volgende in de marge: "il était marié, cfr. mon livre, p. 143"³². Het boek waarnaar Duclos verwijst is zijn vandaag amper nog geraadpleegde werkje uit 1884 met als titel *De geschiedenis van den zaligen Karel den Goede*, waar we op de aangeduide pagina inderdaad lezen: "Berthulf was geen priester, zelfs geen subdiaken, maar alleenlijk clericus; hij kon ten hoogste de mindere orders ontvangen hebben: immers Berthulf was getrouwd. Van zijn huwelijk hebben wij het bewijs bij Walbrecht. Deze schrijver vertelt hoe de proost uit Brugge gevlucht was en over Moere en Keyem trok, den donderdag nadat de Burg ingenomen was, en 'naar Veurne tot zijne vrouwe' liep. Hij verbleef bij haar tot den

30 J. RIDER, *God's scribe. The historiographical art of Galbert of Bruges*, Washington, 2001, p. 289 noot 41: "Yet Bertulf seems to have had a wife who was still alive and residing in Veurne". In dezelfde passus en ook elders in dit werk (ibidem, p. 208 en 354) suggereert hij zelfs dat Bertulf misschien een zoon had. Het zou gaan om Gummarus, vanaf 1093 vermeld als grafelijk kapelaan en kanunnik van Sint-Donaas, en later proost van het Brugse O.L.V.-kapittel en aartsdiaken van Doornik, die in een Utrechtse oorkonde uit 1122 samen voorkomt met zijn vader, de Brugse clericus Bertulf. Rider is hier evenwel het slachtoffer van een verwarring. De bewuste oorkonde is immers bestemd voor het O.L.V.-kapittel (S. MULLER Fz. - A.C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, I, Utrecht, 1920, nr. 301, p. 276-277) en de erin vermelde Bertulf is duidelijk niet de proost van Sint-Donaas, maar wel de gelijknamige stichter van het O.L.V.-kapittel. Het is overigens niet uitgesloten dat deze laatste, net als Gummarus, ook lid was van het Sint-Donaaskapittel: tijdens het proostschap van Bertulf is er in Sint-Donaas ook sprake van een kanunnik Bertulf die diaken was (1096 en 1101). Over de diverse Bertulfs in Brugse oorkonden uit de late 11de eeuw, zie de bijdragen van N. Huyghebaert en G. Des Marez vermeld in noot 42.

31 G. DECLERCQ, "Bertulf, kanselier van Vlaanderen", in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 13, Brussel, 1990, kol. 73-80.

32 PIRENNE, *Histoire de meurtre*, p. 12 noot 6. Dit exemplaar behoorde daarna toe aan baron Yves de Brouwer en dan aan J. Van den Heuvel, uit wiens nalatenschap wij het konden verwerven op een veiling in Damme; cf. M. GOETINCK - J.L. MEULEMEESTER (eds.), *Karel de Goede 1127-1977*, 2: *Catalogus tentoonstelling*, Brugge, 1977, p. 65.

nacht van den Goeden Vrijdag". Duclos onderstreept vervolgens dat dergelijke gehuwde geestelijken, volgens de verordeningen der kerkvergaderingen van de 11de eeuw, niet tot het subdiaconaat mochten opklimmen, en besluit: "Dus zou Berthulf, die getrouwd was, onder 't bestier van Boudewijn VII en van Karel den Goede bijzonderlijk, geen priester kunnen geweest zijn en in zijne prebende van proost gebleven"³³.

In de Latijnse tekst luidt de bewuste passus, die het begin vormt van c. 46, als volgt: *Prepositus vero conductorem habens fratrem Fulconis canonici Brudgensis, militem subdolum, ex precepto Walteri butelgir, nocte prescripta diei Iovis pervectus est equo apud Kaihem villam eiusdem Walteri et Borsiardi. Cumque parum ibi delituisset et accusatus fuisset, cum uno comite nocte Furnas ad uxorem suam fugit*. Het is duidelijk dat het voornaamwoord *suam* hier onmogelijk kan slaan op Walter de Bottelier, zoals Pirenne dacht. Als wederkerend voornaamwoord wijst *suam* immers normaal terug naar het onderwerp van de zin, en dat is in dit geval proost Bertulf (*prepositus... ad uxorem suam fugit*). Nu is het weliswaar zo dat *suam* ook niet reflexief kon gebruikt worden en dus, zoals Ross en Rider al aanduiden, theoretisch evenzeer op de gezelschap van Bertulf betrekking zou kunnen hebben (*cum uno comite... ad uxorem suam fugit*). Dit is echter minder waarschijnlijk omdat men in dat geval veeleer *eius* i.p.v. *suam* zou verwachten. De tekst laat m.a.w. uitschijnen dat het om de vrouw van Bertulf gaat, zodat we met Duclos en Demyttenaere mogen aannemen dat Bertulf klaarblijkelijk getrouwd was. Dat Galbert dit pas in c. 46, en dan nog terloops, laat verstaan, is geen argument tegen deze interpretatie. Het wijst er integendeel op dat dit voor Galbert niets ongewoons was. Hij zegt overigens evenmin expliciet dat Fromold de Jonge, die naar verluidt hoopte Bertulf als proost van Sint-Donaas op te volgen (c. 19), gehuwd was, maar laat dit eveneens impliciet uit de tekst afleiden: in c. 18 blijken de zonen van Fromold de neven te zijn van Isaac, die zelf een neef was van

33 A. DUCLOS, *De geschiedenis van den zaligen Karel den Goede, graaf van Vlaanderen, martelaar*, Brugge, 1884, p. 143-144. Ook VAN HOUTTE, *Essai sur la civilisation*, p. 71, besluit uit deze passus van Galbert dat Bertulf gehuwd was, maar hij gaat er niet nader op in.

proost Bertulf, waaruit kan opgemaakt worden dat Fromold gehuwd was met een nicht van de proost³⁴; pas verder in de tekst, in c. 24, is dan uitdrukkelijk sprake van zijn schoonvader die niet bij name wordt genoemd. Zowel Ross als Demyttenaere halen dit voorbeeld aan om te onderstrepen dat gehuwde geestelijken in Galberts tijd geen zeldzaamheid waren. Er bestaan echter meer en betere voorbeelden in dit verband. In 1097 wist proost Godezo van het kapittel van Drongen voor zijn zonen Reynerus en Hendrik een prebende te kopen in het Sint-Walburgakapittel te Veurne. Zijn opvolger in Drongen, Meynardus, werd bij zijn overlijden in 1118, na tussenkomst van graaf Boudewijn VII, op zijn beurt opgevolgd door zijn eigen zoon Ogerus³⁵. In 1123 richtte Karel de Goede in het al vermelde Sint-Walburgakapittel in Veurne een nieuwe prebende op ten behoeve van Werebald, zoon van priester Willem, waarbij niet alleen uitdrukkelijk bepaald werd dat hij zijn vader als priester in Sint-Walburga zou opvolgen, maar tevens dat vader en zoon tot aan het overlijden van eerstgenoemde samen van de inkomsten van de nieuwe prebende zouden genieten³⁶. In de getuigenlijst van deze grafelijke oorkonde uit 1123 komt onder de leden van het Sint-Walburgakapittel een kanunnik Hugo voor, die waarschijnlijk mag vereenzelvigd worden met de gelijknamige *clericus* die in 1128-1129 in Veurne vermeld wordt als de zoon van proost Herbrecht van Sint-Walburga, samen overigens met zijn eigen zoon Herbrecht³⁷. In een oorkonde van Karel de Goede voor

34 Zijn vrouw moet meer bepaald de zuster geweest zijn van Isaac en dus een dochter van een zuster van proost Bertulf (cf. hierover Demyttenaere 1999, p. 138 noot 57). In de nieuwe vertaling werd in tegenstelling tot de Mercatorfondseditie (p. 251) jammer genoeg slechts een "beknopte stamboom van de familie der Erembalden" opgenomen (p. 73), waarin diverse neven (w.o. Isaac) en alle aangetrouwde familieleden (zoals Fromold) ontbreken. Zie ook WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 1, p. 128-129 en RIDER, *Galbertus*, p. 186-187.

35 DE SMET, *Corpus chronicorum Flandriae*, I, p. 601 en 576; J. MEYERUS, *Commentarii sive annales rerum Flandricarum*, Antwerpen, 1561, f° 33v° en 37v°. Over Meynardus en zijn zoon Ogerus, die lijken behoord te hebben tot een familie waar men van vader op zoon kanunnik (en zelfs proost) van grafelijke kapittels was, zie DE HEMPTINNE - VERHULST - DE MEY, *De oorkonden*, II, 1, p. XLVI-XLVIII.

36 F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre 1071-1128*, Brussel, 1938, nr. 114, p. 260-262. In de getuigenlijst van deze in de Sint-Walburgakerk uitgevaardigde oorkonde wordt onder de geestelijken *Reinerus filius Godozonis* vermeld, die ongetwijfeld de gelijknamige zoon van proost Godezo van Drongen is.

37 DE HEMPTINNE - VERHULST - DE MEY, *De oorkonden*, II, 1, p. XLIV en nrs. 6-7, p. 23-25. Proost Herbrecht van Sint-Walburga wordt als dusdanig vermeld van 1089 tot 1105 (cf.

de Gentse Sint-Pietersabdij uit 1120 tenslotte treedt landdeken Hunradus samen met zijn zoon Wethericus op als getuige, en het is ongetwijfeld deze zelfde Wethericus die we een paar decennia later als landdeken in Gent zien opduiken³⁸. Het valt op dat diverse van deze voorbeelden in verband staan met Veurne, waar Bertulf zelf van afkomstig was (en waar zijn vrouw volgens Galbert verbleef). Dit strookt met de inhoud van een brief van paus Paschalis II (1099-1108) aan de geestelijkheid van het bisdom Terwaan waartoe Veurne behoorde. In dit schrijven drukt de paus zijn ontzetting uit over het feit dat er in dat bisdom, niettegenstaande talrijke pauselijke decreten en conciliaire verbodsbepalingen, nog steeds geestelijken waren die in het geheim of zelfs openlijk met een vrouw verkeerden³⁹. In het licht van dit alles is het, zoals Demyttenaere al stelde, inderdaad best aannemelijk dat proost Bertulf gehuwd was. Deze vaststelling noopt ons wel tot het herzien van alvast één aspect uit de biografie van Bertulf, nl. de vraag welke geestelijke wijding hij ontvangen had.

In onze reeds vermelde biografische bijdrage over Bertulf namen we, onder verwijzing naar het obituarium van de proosdij Lo, aan dat hij waarschijnlijk priester was⁴⁰. Voor deze bron (en de interpretatie ervan) steunden we destijds uitsluitend op het werk van Warlop, die de aandacht vestigde op de vermelding van een Erembald en een Bertulf in dit obituarium dat weliswaar pas uit 1723 dagtekent, maar blijkbaar op een ouder model teruggaat: op 10 februari staat een *obitus Erembaldi* opgetekend, op 3 maart een *obitus Bertulphi sacerdotis et canonici*. En Warlop besloot: "hoewel deze laatste datum niet overeenkomt met de sterfdag van proost Bertulf van Brugge schijnt het toch niet te gewaagd in de overleden Erembald en Bertulf de burggraaf van Brugge en zijn

N. HUYGHEBAERT, "Furnes", in: *D.H.G.E.*, XIX, Parijs, 1979, kol. 454 en 458, waar als termini ten onrechte 1089-1113 worden opgegeven).

38 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 95, p. 215. Voor een oorkonde van deken Wethericus uit 1146: A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin à Gand*, I, Gent, 1868, nr. 236, p. 142.

39 G. DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat*, I: *Die Zeit bis zur Reformation*, Stuttgart, 1973, p. 77-78 en 168.

40 DECLERCQ, "Bertulf", kol. 73.

zoon te zien⁴¹. Wanneer we thans de bewuste gegevens opnieuw bekijken, is het duidelijk dat de conclusie van Warlop wel degelijk als te gewaagd moet bestempeld worden. Niet alleen stemt de overlijdensdag van de hier genoemde Bertulf niet overeen met die van proost Bertulf die terechtgesteld werd op 11 april 1127 (Galbert c. 57), maar bovendien wordt deze Bertulf gewoon als “priester en kanunnik” omschreven, daar waar men van proost Bertulf toch zou mogen verwachten dat hij als proost (van Sint-Donaas) zou betiteld worden. Het heeft er dus alle schijn van dat met de in het obituarium van Lo vermelde Bertulf een priester-kanunnik van de plaatselijke proosdij bedoeld wordt. Daarmee valt de enige bron weg die kon worden ingeroepen ten gunste van het eventuele priesterschap van Bertulf. Ook het feit dat hij naar alle waarschijnlijkheid mag vereenzelvigd worden met de grafelijke kapelaan Bertulf die in de periode 1086-1089 kanunnik was van Sint-Donaas⁴², kan terzake geen uitsluitel bieden, want de term *capellanus* lijkt in deze vroege periode niet noodzakelijk op een priester te wijzen, maar enkel op een lid van de hofgeestelijkheid⁴³. Er is daarentegen wel een argument dat tegen het mogelijke priesterschap van Bertulf pleit, nl. de vaststelling dat tussen 1089 en 1096, d.w.z. allicht helemaal in het begin van Bertulf's proostschap (1091-1127) in het Sint-Donaaskapittel de functie van deken als tweede dignitaris naast (en na) de proost werd ingesteld. De deken moest priester zijn, daar hij belast was met de zielezorg en de geestelijke leiding binnen het kapittel⁴⁴ Dit lijkt erop te wijzen

41 WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, p. 124.

42 DECLERCQ, “Bertulf”, kol. 73; RIDER, *God's scribe*, p. 207. Deze identificatie, al voorgesteld door PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 12 noot 6, en – zij het zeer voorzichtig – door VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, p. LII noot 6, wordt evenwel van de hand gewezen door N. HUYGHEBAERT, “Une notice du cartulaire de l'abbaye de Saint-Nicolas-des-Prés (Ribemont) concernant deux bergeries dans le comté de Flandre (1087-1088)”, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 116 (1951), p. 146, terwijl G. DES MAREZ, “Note sur une charte de Robert II de Jérusalem”, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 70 (1901), p. 368-369 en 372 meent dat een uitspraak in deze of gene zin niet mogelijk is.

43 Zo wordt Gummarus, die al in 1093 voorkomt als kanunnik (van Sint-Donaas) en grafelijk kapelaan, in de getuigenlijst van een oorkonde voor Sint-Donaas uit 1101 vermeld onder de subdiakens: VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 12, p. 41 en nr. 26, p. 82.

44 G. DECLERCQ, “De dekens van het Sint-Donaaskapittel te Brugge voor 1200”, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 125 (1988), p. 41-45.

dat Bertulf geen priester was, toch niet op het ogenblik dat hij het ambt van proost in handen kreeg. Priesters waren overigens een minderheid onder de geestelijken in die tijd. Dit was in het Sint-Donaaskapittel niet anders: onder de gewone kanunniken tellen we in 1101 2 priesters op 8, in 1113 5 op 12 en in 1129 5 op 16⁴⁵.

De implicaties van een huwelijk voor de geestelijke wijding van Bertulf kunnen, zoals hoger al is gebleken, op twee manieren uitgelegd worden. De oplossing die op het eerste gezicht het meest voor de hand lijkt te liggen, is deze gekozen door Duclos en Ross, te weten dat Bertulf een gewone *clericus* was die enkel lagere wijdingen ontvangen had. In hun vaak compromisloze strijd tegen gehuwde geestelijken – het zgn. nicolaïsme – richtten de gregoriaanse hervormers hun pijlen immers hoofdzakelijk, zoniet uitsluitend op de hogere wijdingen (priesters, diakens, subdiakens)⁴⁶. Geestelijken met een lagere wijding daarentegen konden, zoals het voorbeeld van de *clericus* Fromold de Jonge aantoont, wel degelijk nog gehuwd zijn⁴⁷. Demyttenaere gaf evenwel al aan dat er nog een andere mogelijkheid is. Lange tijd, meer bepaald tot aan het Tweede Lateraans Concilie (1139), was de ongehuwde staat geen *conditio sine qua non* voor het ontvangen van een hogere wijding. Voorwaarde was wel dat de gehuwde geestelijke vanaf de wijding tot subdiaken elke seksuele omgang met zijn vrouw moest mijden. Hij mocht, zoals het Eerste Lateraans Concilie in 1123 uitdrukkelijk stipuleerde, overigens ook niet samenwonen met haar. Het huwelijk zelf bleef echter wel rechtsgeldig, wat inhield dat de gehuwde geestelijke ook na zijn hogere wijding verplicht was in haar onderhoud te voorzien⁴⁸. Het feit dat Bertulf doorgaans in

45 1101 en 1113: VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 26, p. 82 en nr. 61, p. 147; 1129: Brugge, Rijksarchief, Aanwinsten, 3472, f° 9r°.

46 Zie DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat*, I, p. 50-86 en J. GAUDEMET, "Le célibat ecclésiastique. Le droit et la pratique du XIe au XIIIe siècle", in: *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*, Kan. Abt., 68 (1982), p. 1-31.

47 Galbert duidt Fromold de Jonge nooit aan als geestelijke, wel een paar maal als grafelijke *notarius* (c. 18 en 107). Bij het begin van de regering van Diederik van de Elzas wordt hij in de jaren 1128-1133 wel drie keer als *clericus* vermeld in grafelijke oorkonden. Zie DE HEMPTINNE - VERHULST - DE MEY, *De oorkonden*, II, 1, p. XLI-XLII, waar vermoed wordt dat de gehuwde Fromold misschien de lagere wijdingen had ontvangen om de waardigheid van proost van Sint-Donaas te kunnen beogen.

48 DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat*, I, p. 53-54, 65, 75, 80-81 en 83-84; GAUDEMET, "Le célibat", p. 15-17.

Brugge verbleef en zijn vrouw blijkbaar in Veurne, zou er kunnen op wijzen dat hij een hogere wijding had ontvangen en sindsdien, conform de almaar stringenter toegepaste kerkelijke regelgeving, gescheiden leefde van zijn vrouw. Vanaf de late 11de eeuw werd op concilies en synodes immers voortdurend herhaald dat priesters, diakens en subdiakens die zich niet aan deze condities hielden hun ambt en hun beneficie verloren⁴⁹. Een geheel ander argument pleit er eveneens voor dat Bertulf als proost van Sint-Donaas een hogere wijding bezat. De leden van seculiere kapittels waren in deze periode namelijk voor de overgrote meerderheid subdiaken, diakens of priester⁵⁰. In het geval van Bertulf betekent dit dat hij wellicht subdiaken of diaken was. Het priesterschap is, ofschoon niet helemaal uitgesloten, omwille van de hoger aangehaalde redenen toch minder waarschijnlijk.

49 DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat*, I, p. 75, 80 en 84; GAUDEMET, "Le célibat", p. 9, 16 en 19.

50 Het in 1055 gestichte kapittel van Rijsel telde naast 30 kanunniken met een hogere wijding (10 priesters, 10 diakens, 10 subdiakens) ook 10 leden met een lagere wijding: E. HAUTCOEUR, *Cartulaire de l'église collégiale de Saint-Pierre de Lille*, I, Rijsel - Parijs, 1894, nr. 1, p. 1. In het kapittel van Cassel waren er blijkens een oorkonde uit 1085 naast 7 priesters en 5 diakens ook 8 prebenden voorbehouden voor subdiakens of kanunniken met een lagere wijding (VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 6, p. 18).

Tom Buijtendorp

Versneden Verleden.
Reconstructie dertiende-eeuws psalter toont
noodzaak voor een nieuwe aanpak van het
versnijden van manuscripten

Recent is het mes gezet in een dertiende-eeuws psalter, één van de eerste publiksboeken uit de Lage Landen, vervaardigd in de dertiende eeuw in Brugge of omgeving. Het voorval is een exponent van een versnelde vernietiging van handschriften met behulp van het internet. Een reconstructie toont hoe in dit geval informatie verloren is gegaan over de opkomst van het publiksboek door het versnijden van een op zich onopvallend handschrift. Het betreft een periode waarin in Vlaanderen ook internationaal beschouwd een doorbraak plaatsvond naar een breder publiek. Het verrichte onderzoek laat zien welke nieuwe mogelijkheden het internet en elektronische opslag bieden om het informatieverlies te reduceren en nieuwe inzichten op te doen. Zo is in dit geval althans nog enige informatie over deze fase uit de boekhistorie bewaard gebleven. Ook biedt deze casus aanknopingspunten voor de strijd tegen verder verval van het handgeschreven erfgoed.

METHODIEK

Er is in dit onderzoek een nieuwe aanpak gekozen, aan te duiden met *digitale internet-reconstructie*.¹ Deze is inmiddels door de auteur toegepast op vijf manuscripten, waarvan de reconstructie van het eerste manuscript nu is afgerond en hier wordt besproken. Ook de eerste resultaten van de nog lopende reconstructie

1 Dank aan Gisela Gerritsen, Ludo Vandamme en Noël Geirnaert voor hun commentaar op het concept van dit artikel. Het artikel is al in 2006 aan de redactie aangeboden, maar plaatsing is uitgesteld omdat in deze periode nog geregeld losse bladen van het versneden handschrift op de markt kwamen. Extra documentatie over het manuscript wordt door de auteur ter beschikking gesteld aan de Koninklijke Bibliotheken in Brussel en Den Haag, en de Openbare bibliotheek van Brugge.

van een tweede sterk gelijkend handschrift komen kort aan bod.² Bij een structurele toepassing van *digitale internet-reconstructies* zou in de toekomst een deel van de informatie behouden kunnen blijven die anders bij het versnijden van handschriften verloren gaat. Daarnaast zijn ook preventieve maatregelen gewenst, waarover meer aan het eind van dit artikel. De toegepaste *digitale internet-reconstructie* maakt gebruik van het feit dat op internet volop afbeeldingen beschikbaar komen van verhandelde bladen van middeleeuwse handschriften. Waar de losse bladen van versneden manuscripten vroeger grotendeels onzichtbaar werden verhandeld, zijn ze nu in veel meer gevallen traceerbaar via de op internet gebruikte afbeeldingen. Dat maakt de weg vrij naar een elektronische reconstructie. In principe is het mogelijk volledig elektronisch een reconstructie tot stand te brengen. In dit geval bleek het mogelijk aanvullend een representatieve set van vijftien bladen te verwerven, inclusief de boekband.³ Zo'n *selectief manuscriptfragment* biedt inzicht in de exacte maten van onder meer de tekstspiegel, en maakt het bovendien mogelijk in de toekomst aanvullend fysiek onderzoek te doen naar bijvoorbeeld de gebruikte inktsoorten en kenmerken van het perkament.

Om de toestand van het manuscript te achterhalen vóór het was versneden, is onderzoek gedaan naar de *provenance*. Na intensief speurwerk bleek dat het psalter in de jaren zeventig van de vorige eeuw bezit was van de Claymont Society for Continuous Education in Charles Town (West Virginia) in de Verenigde Staten. De in december 1974 overleden oprichter John G. Bennett verzamelde religieuze werken. Maar zowel zijn zoon Ben Bennett als oud medewerker Anthony Blake wisten niets van een psalter in

- 2 MS. Phol1 (Particuliere collectie uit Holland) wordt hier gereconstrueerd. MS. Phol2 en MS. Phol4 betreffen versneden 13de-eeuwse Parijse bijbels waarvan de reconstructie nog loopt. Deze handschriften blijven hier verder buiten beschouwing (betreft Christie's 1994, 23 november, lot 12 en Sotheby's 7 december 2007 lot 35). Wel zeer relevant hier is de nog lopende reconstructie van MS. Phol3, een sterk gelijkend psalter, waarover verder meer. MS. Phol5, tot slot, is een versneden psalter uit de Eerste Brugse stijlgroep van circa 1250-1270 waarnaar het onderzoek net is begonnen (bladen van 12,8 x 8,6 cm, 20 regels, 8,7 x 6 cm).
- 3 De bladen zijn net als MS. Phol 2-5 aangekocht door een verzamelaar die bekend is bij de auteur (wiens eigen adres ook voor toekomstige onderzoekers bekend is bij de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, AWN).

zijn collectie.⁴ De in 1976 in de Verenigde Staten gestarte vestiging van de Claymont Society had het psalter als losse inzending op 15 december 1976 naar Sotheby's gestuurd, waar het werd beschreven door Christopher de Hamel en op woensdagavond 13 juli 1977 werd geveild.⁵ Daar werd het gekocht door het Brugse antiquariaat Marc van de Wiele.⁶ Ongeveer vijftien jaar geleden verscheen het psalter op een veiling bij Librairie Simonson in Brussel, nadien overgenomen door Alain & Evelyne Morel de Westgaver.⁷ Daar werd het gekocht door een Belgische verzamelaar die het psalter in de jaren negentig van de vorige eeuw doorverkocht aan verzamelaar Van Hooff. In 1999 werd het psalter tentoongesteld in het Scription in Tilburg.⁸ In februari 2002 is het psalter door verzamelaar Van Hooff verkocht aan een handelaar, niet wetende dat deze handelaar het psalter zou versnijden om de bladen los te verkopen. Vervolgens zijn vrij snel de eerste bladen in de verkoop gebracht. Vijf jaar later, voorjaar 2007, werden de laatste bladen verkocht.⁹

Het onderzoek is in september 2003 gestart toen voor het eerst het oog van de auteur viel op een blad uit het psalter bij internetverkoper Paulus Swaen. Op volgende veilingen verschenen meer bladen die allemaal digitaal werden vastgelegd. Pas eind 2005 werd duidelijk dat het document door een veelheid aan internetverkopers werd aangeboden. Vanaf dat moment is door de auteur via zoekmachines internet afgezocht naar nog meer voorbeelden.

- 4 Mededeling d.d. 5 januari 2008 van Anthony Blake die ruim 15 jaar met John Bennett samenwerkte en op verzoek van de auteur navraag deed bij zijn zoon Ben Bennett.
- 5 SOTHEBY'S, *Catalogue of Western Manuscripts and Miniatures, Sale Wednesday, 13th July 1977 at 7.30 P.M. Precisely*, 1977, Londen (lot nr. 38); de Claymont Society heeft niet gereageerd op de vraag of er iets bekend was over de wijze waarop het psalter door hen was verkregen. Christopher de Hamel kon zich het psalter op 28 april 2008 nog herinneren, maar kon alleen achterhalen dat het psalter door de Clymont Society op 15 december 1976 was aangeleverd.
- 6 De prijslijst in de Sotheby's catalogus in de KB Den Haag noemt als koper van lot 38 "Van de Wiele" voor 1400 Britse pond exclusief 10% opslag. Het antiquariaat Van de Wiele kon dertig jaar later (2007) niets meer over het psalter melden dan bekend was uit de catalogus van Sotheby's.
- 7 Helaas kon de nieuwe eigenaar van het veilinghuis geen beschrijving vinden en was de catalogus ook niet in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag te traceren.
- 8 A.M.W. AS-VIJVERS, *Miniaturen en monnikenwerk. Middeleeuwse manuscripten uit een Brabantse collectie*, Tilburg, 1999 (vooral catalogusnr. 21).
- 9 Via Old World Auctions en internetverkoper Paulus Swaen.

Veelal gingen deze vergezeld van afbeeldingen in kleur. Niet alle aanbiedingen worden na verkoop van het internet verwijderd zodat ook in het verleden aangeboden bladen in beeld kwamen. Aanvullend is onderzoek gedaan in de catalogi van belangrijke veilinghuizen zoals Sotheby's, Christie's, Reiss & Sohn en Maggs (deels eveneens via internet toegankelijk).¹⁰ De gehistorieerde initialen bij Psalm 26 en 109 zijn bij Maggs bekeken.¹¹ Bij de zoektocht werd een veelheid aan trefwoorden gebruikt omdat de aanbieders uiteenlopende omschrijvingen hanteerden. Zo varieerde de datering tussen 1220 en 1300, en werd afwisselend gesproken van een psalter en brevier, en kwamen zowel Vlaanderen als Frankrijk voor als genoemd productiegebied.

De eerste speurtocht via internet leverde al een aardig beeld op. Het hielp dat op sommige afbeeldingen nog het in potlood aangegeven bladnummer aanwezig was. Dat bleek weer te kloppen met soms gehanteerde administratienummers. Daarmee vielen bladnummers te achterhalen in situaties dat die op de scans niet leesbaar waren. Omdat de psalmteksten standaard zijn, was het met interpolatie van de tekst vervolgens mogelijk een eerste grove reconstructie te maken. Op basis van het gemiddelde aantal woorden per blad werd duidelijk dat het manuscript een kleine tweehonderd bladen bevat zou moeten hebben.

Het onderzoek kwam nog een belangrijke stap verder toen op een gegeven moment via internet de bron getraceerd kon worden die de bladen aan de verschillende handelaren had geleverd. Jammer genoeg waren op dat moment nog maar een dertigtal bladen onverkocht. Maar de betrokkene was wel bereid de nodige extra informatie te verschaffen. Ook kreeg de auteur de mogelijkheid de

10 Gehistorieerde initialen getraceerd in: Old World Auctions december 2002 (Psalm 26, onverkocht) en maart 2003 (Psalm 52, onverkocht); Sotheby's juni 2003 (Psalm 26, 38, 101 en 109, verkocht aan Maggs); Reiss & Sohn maart 2005 (Psalm 52, verkocht aan Maggs); Maggs Bros kocht de 5 bladen bij Sotheby's en Reiss en verkocht er 3 zonder een afbeelding vast te leggen. Wel gepubliceerd zijn Psalm 52 (Maggs Bros 2005, catalogus 1385, nr. 15) en Psalm 109 (Maggs Bros voorjaar 2007 nr. 1), welke bladen op 28 april 2008 door de auteur bij Maggs bekeken werden en toen voor in totaal £ 4.400 te koop waren: Maggs Bros, *European Bulletin*, 26 (2008), nr. 5-6.

11 Op 28 april 2008, met dank aan Paul Harcourt.

resterende bladen persoonlijk te bekijken. Met een beperkt particulier budget was er slechts ruimte om vijftien representatieve bladen (bijna 10 procent) aan te kopen plus de boekband. Dankzij de extra informatie kon de eerste grove reconstructie worden bevestigd en verder verfijnd. Begin 2007 is een belangrijk deel van de als scan beschikbare bladen op internet gezet om geraadpleegde specialisten gemakkelijk mee te kunnen laten kijken. Ook was het de bedoeling bezitters van nog niet gedigitaliseerde bladen op te roepen scans op te sturen.¹²

Omdat de meeste afbeeldingen na verkoop van het internet worden verwijderd, is het niet gelukt alle elektronische beelden te achterhalen. Gelukkig was een belangrijke verkoper bereid achteraf uit het eigen bestand een aantal scans te sturen. Aangevuld met de eigen zoektocht is uiteindelijk ongeveer de helft van het psalter visueel vastgelegd. Bovendien lukte het bij nog eens een kwart van het aantal bladen wel de beschrijving van de tekst te achterhalen. Op die basis was het uiteindelijk mogelijk een bijna volledige tekstreconstructie te maken. De meeste bladen waren losgesneden. Maar er konden scans of beschrijvingen van dertien bifolia getraceerd worden, wat het mogelijk maakte de katernindeling te reconstrueren.¹³ Aangevuld met de tekstreconstructie per pagina was zelfs duidelijk welke bladen waarschijnlijk ontbraken toen de moderne paginanummers werden aangebracht (tabel 1).

Die reconstructie was van groot belang om het manuscript te kunnen traceren in oude veilinggegevens. Cruciaal was de internet-database van Schoenberg. Daarin kunnen met opgave van bijvoorbeeld het aantal bladen en een ontstaansperiode geveilde manuscripten worden opgespoord.¹⁴ Dat leverde een 'hit' op met de veiling van Sotheby's op woensdagavond 13 juli 1977. De in-

12 Webdesign door Bruno Buijtenorp; februari 2007 geactiveerd: <http://medievalpsalter.freehostia.com>.

13 Op basis van afbeeldingen bifolia 63/68; 79/84; 81/82; 91/92; 112/119; 121/126; 161/166; 170/173; op basis administratie verkoper ook bifolia 72/73; 80/83; 106/109; 146/149; 162/166. SOTHEBY'S, *Western Manuscripts July 1977* volgend zijn de twaalf bladen in het midden als 1 katern geteld (katern xii).

14 Schoenberg database: <http://dewey.library.upenn.edu/sceti/sdm/index.cfm>.

TABEL 1 RECONSTRUCTIE VAN DE OPBOUW VAN HET PSALTER

Toelichting: Zwart = aangekocht; grijs = visueel vastgelegd (half indien alleen recto of verso); wit met vet cijfer = tekst bekend; wit met cijfer tussen haakjes = niets vastgelegd; vette kaders geven bifolia aan. Gehistorieerde initialen zijn met een H aangegeven.

Katern	[Kalender, waarschijnlijk drie bifolia met maand per blz.]											
I	[Beatus]	[o]	1	2	3	4		5		6		
II	[7]		8	9	10	[11]		12	13	14		
III	15	16	17	18	19	20		21	22			
IV	23	24		25H	25b	26	27	28		29		
V	30	31	32	33	34	35	36		37			
VI	38	39	40H	41	42	43	44		45			
VII	46	47	48	49	50	51	52		53			
VIII	54H	55H	56	57	58	59	60		61			
IX	62	63	64	65	66	67	68		69			
X	[69b]H	70	71	72	73	74	75		76			
XI	77	78	79	80		81	82	83		84	85	86
XII				87	88							
XII	[88b]H	89	90	91	92	93	94		95			
XIII	96	97	98		99	100	101	102		103		
XIV	104H	105	106	107H	108	109	110		111			
XV	112	113	114	115	116	117	118		119			
XVI	120	121		122H	123	124	125	126		127		
XVII	128	129	130	131	132	133	134		135			
XVIII	136	137	138	139	140	141	142		143			
XIX	144	145	146	147	148	149	150		151			
XX	152	153	154		155	156	157	158		159		
XXI	160	161	162	163	164	165	166		167			
XXII	168	169		170	171	172	173	174		[175]		
XXIII	<i>[Vervolg litanie en eventueel collecten, waarschijnlijk 1 katern]</i>											

formatie uit de veilingcatalogus bleek consistent met details van de reconstructie, zoals de katernindeling en aantal bladen. Uiteindelijk kon ook een verband worden gelegd met het in 1999 in het Scription tentoongestelde psalter. Daardoor kwam een kleurenafbeelding beschikbaar van het handschrift in onversneden staat.¹⁵ Ook bleek de vorige eigenaar nog te beschikken over een

15 A.M.W. AS-VIJVERS, *Miniaturen en monnikenwerk*, p. 50 (opening fol. 54v-55r)

inhoudsopgave van het psalter, gemaakt door Pater Jan Rahder OSB (1912-2002), destijds verbonden aan de “Steengoed Potterij” van de Sint-Paulusabdij in Oosterhout. Een en ander was de basis voor onderstaande beschrijving die illustreert hoeveel extra informatie een dergelijke reconstructie oplevert. Het onderzoek biedt onder meer interessante details over de productie van deze eerste publieksboeken.

BESCHRIJVING

Het betreft een zogeheten Apostelpsalter, genoemd naar de versiering van de gehistorieerde initialen die de belangrijkste delen van het psalter markeren. Dat is een sterke aanwijzing dat het psalter verband houdt met de productie van psalters in Brugge omdat het apostel-thema daarvoor karakteristiek is. Lange tijd zijn de apostelen niet als zodanig herkend, totdat de aandacht werd gevestigd op een Brugs psalter waar de namen van de apostelen bij de figuren stonden. Later volgde bevestiging bij een aantal andere Brugse psalters doordat namen of kenmerkende attributen van de apostelen waren afgebeeld.¹⁶ Mogelijk stonden bij het versneden psalter ook namen. Op een scan van de gehistorieerde initiaal bij Psalm 26 lijkt – in hetzelfde lettertype en dezelfde lettergrootte als de tekst – in de mantel een naam geschreven te staan, mogelijk van de apostel Bart(olo)meus. Het lijkt erop dat de naam later is weggeveegd, waarbij de gehele mantel bewerkt werd, mogelijk om het vlak egaal te houden. Bij de bij Maggs bekeken gehistorieerde initialen bij de Psalmen 26 en 109 was de mantel op een zelfde manier afgesleten waardoor bij Psalm 109 de onderliggende liniering weer zichtbaar werd (*afb. 5*). Namen waren hier (niet meer) zichtbaar. Helaas is van Psalm 26 alleen een onscherpe scan beschikbaar, zodat niet valt uit te sluiten dat niet een apostelnaam, maar een tekstregel van de achterzijde doorschijnt.¹⁷

16 L.M.C. RANDALL, 'Flemish Psalters in the Apostolic Tradition', in: L.M.C. RANDALL en R. RANDALL (red.), *Gatherings in Honor of Dorothy E. Miner*, Baltimore, 1974, p. 171-172 en 179; K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters from Thirteenth-Century Flanders', 1986, in: *Scriptorium*, 40 (1986), p. 89 en 92.

17 Psalm 25.7: *Ut audiam vocem laudis tuae ...*; overigens schijnt de regel erboven dan niet in de mantel door. De scan is van de verkoop bij Old World Auctions december 2002 lot nr. 524.

Ook andere nog te bespreken kenmerken wijzen in de richting van Brugge. Van de in de dertiende eeuw in Brugge vervaardigde psalters bestaat een vrij goed beeld dankzij het proefschrift van Carlvant. Stilistisch gaat het hier om wat Carlvant aanduidt als een secundair psalter uit de Eerste Brugse stijlgroep.¹⁸ Op basis van stijlkenmerken en codicologische eigenschappen, dateert het psalter uit het derde kwart van de dertiende eeuw. In deze periode werden in de Lage Landen voor het eerst op grotere schaal dergelijke boeken voor leken gemaakt. De relatief eenvoudig uitgevoerde secundaire psalters pasten bij de verbreding van de doelgroep. Het gaat in feite om de eerste publieksboeken. Temeer omdat slechts enkele secundaire apostelpsalters bekend zijn, is de reconstructie van groot belang.

Het psalter is intensief gebruikt, zichtbaar aan de vlekken en soms scheuren (*afb. 1-2 en 3*). In een vijftiende-eeuwse hand zijn bij veel Psalmen incipits van gezangen bijgeschreven zoals bijvoorbeeld "Exultate Deo" bij Psalm 81/82 (*afb. 4*).¹⁹ Het psalter is aan de marges flink bijgeknipt waardoor een deel van de versiering en latere toevoegingen zijn afgesneden. In de achttiende eeuw is het opnieuw ingebonden in een kalfslederen band. Op de rug staat in goud de titel "Conduite de la pentecote", verwijzend naar de pinksterdienst. In gesloten vorm is de boekband ongeveer 12,5 bij 10 centimeter groot. Het psalter was inclusief boekband bijna vier centimeter dik. De binnenkant van de band is bekleed met gemarmerd papier. Ook zijn voorin en achterin twee schutbladen aanwezig, de buitenste van hetzelfde gemarmerde papier, de binnenste van papier dat egaal wit is.

De achttiende-eeuwse boekband is met 12,5 bij 10 centimeter een centimeter breder en hoger dan de bladen die nu ongeveer 11,5

18 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination in Bruges and Ghent*, doctoraatsverhandeling, Columbia University, 1978; K. CARLVANT, "Trends in Bruges Illumination until 1260. A-propos a Psalter Connected with Oostkerke", in: *Archief- en bibliotheekwezen in België*, 56 (1985), p. 321-363. Een vroege aanzet werd gegeven door G. HASELOFF, *Die Psalterillustration im 13. Jahrhundert. Studien zur Geschichte der Buchmalerei in England, Frankreich und den Niederlanden*, Kiel, 1938.

19 *Exultate Deo adjutori nostro* (fol. 89), verder bijvoorbeeld *Adorate dom[inum] i[n] aula sancta [eius]*: bij Psalm 29/30 (fol. 28); datering handschrift door Patricia Stirnemann (CNRS, Parijs).

bij 9 centimeter meten. Maar de oorspronkelijke bladhoogte kan gemakkelijk 12,5 centimeter zijn geweest, waarover hierna meer. Het formaat van de achttiende-eeuwse boekband is waarschijnlijk vergelijkbaar met het middeleeuwse origineel. Bij middeleeuwse exemplaren staken de randen van de omslag namelijk niet of nauwelijks uit.²⁰ In dat geval is bijna een vijfde van het oorspronkelijke oppervlak van de bladen versneden. Het versneden psalter woog exclusief boekband naar schatting bijna 300 gram, circa 1,6 gram per blad. De boekband zelf woog 80 gram. Het origineel bevatte inclusief kalender en afsluitende teksten zo'n 200 bladen die met het iets grotere formaat bij elkaar zo'n 400 gram gewogen zullen hebben. Inclusief boekband moet het oorspronkelijke gewicht dus ongeveer een halve kilo zijn geweest. Dat was voor een als zakboek te gebruiken psalter nog acceptabel.

Op het aangekochte eerste en laatste blad (fol. 1 en 174) is de witte afdruk zichtbaar van het "oor". Dat is een papieren hulpstrook die door de boekbinder is aangebracht bij het opnieuw inbinden.²¹ Dat duidt erop dat de huidige bladen 1 en 174 ook al het begin en het einde van het psalter vormden toen het waarschijnlijk in of rond de achttiende eeuw opnieuw werd ingebonden. Dat zou betekenen dat toen al de kalender ontbrak waarmee dergelijke psalters steevast begonnen. En achteraan is alleen nog de inleiding aanwezig van de heiligenlitanie die oorspronkelijk mogelijk zoals gebruikelijk werd gevolgd door een paar korte afsluitende teksten (*afb. 3*). Verder ontbrak het eerste blad van de Psalmen. Het betrof de Beatus-initiaal die bij dit type paginagroot was uitgevoerd met veelal alleen de openingswoorden van de eerste Psalm ("Beatus vir"). De Beatus-bladzijde was doorgaans links (verso) van de openingstekst van de eerste Psalm geplaatst.²² Ook deze eerste tekstpagina ontbreekt. Het is goed mogelijk dat dit tekstblad vanwege een bijzondere versiering is verwijderd. Het kwam in de secundaire groep nogal eens voor dat de openingsinitiaal van Psalm 2 extra rijk versierd was in de vorm van een dierenkop met uit de

20 R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, Ithaca, 2007, p. 51.

21 H. MEIJERINK, *Handboek boekbinden. Bind en kartonneertechnieken*, Baarn, 1999, p. 182.

22 K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 347, noot 42.

bek een fraaie penversiering.²³ De betreffende initiaal van Psalm 2 bevond zich in ieder geval op het vroegtijdig verdwenen blad, zo blijkt uit het wel bewaard gebleven naastliggende blad 1 waarop het begin van Psalm 2 ontbreekt.

Dat genoemde onderdelen al vroeg ontbreken in dergelijke Brugse psalters is een bekend verschijnsel. De kalender en litanie waren gebonden aan lokale heiligen met hun feestdagen. Ze werden daarom regelmatig verwijderd als een psalter in een ander gebied werd gebruikt. Zo zijn er reeds in de veertiende eeuw volop 'oude' psalters uit onder meer Brugge naar Engeland geëxporteerd en daar ontdaan van de Vlaamse kalender en litanie.²⁴ Dat is hier mogelijk ook het geval aangezien er op twee plaatsen de naam Robert Harrison te lezen lijkt, in een waarschijnlijk zestiende-eeuwse hand.²⁵ Het is zeer goed mogelijk dat het gaat om de Robert Harrison (circa 1545 – 1584) die een rol speelde bij de Reformatie. Hij verbleef aanvankelijk in Norwich waar duizenden uitgeweken Vlamingen woonden zodat hij daar het psalter verkregen kan hebben. Na vervolging en gevangenschap, week hij met een kleine gemeenschap in 1582 uit naar Middelburg en schreef in 1583 een kleine verhandeling over Psalm 122, misschien wel met het versneden psalter als voorbeeld.²⁶ Kort erop overleed hij. Ook de fraaie Beatus-initiaal kan al vrij vroeg zijn verwijderd. Zo is er een psalter bekend waar deze initiaal blijkens een aantekening al in het begin van de zestiende eeuw ontbrak.²⁷ Op één uitzondering na, ontbreekt deze Beatus-pagina ook in de andere bekende secundaire apostelpsalters. Eventuele apostelnamen in de gehistorieerde initialen kunnen ook na export uit het versneden psalter zijn verwijderd.

23 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 93.

24 L.M.C. RANDALL, 'Flemish Psalters', p. 191; K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 119; K. CARLVANT, 'Description manuscripts', in: V. VERMEERSCH (red.), *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw. Gruuthusemuseum 18/7-18/10/1981*, Brugge, 1981, p. 160-169 (cat. nr. 77).

25 Volgens SOTHEBY'S, *Western Manuscripts July 1977 nr. 38* op blad 104v en 125v (= *afb. 6*).

26 R. HARRISON, *A Little Treatise uppon the firste Verse of the 122 Psalm*, 1583 (eerste druk 1583 door Richard Schilders, herdruk in 1618 in Leiden). Psalm 122 is bij het versneden psalter aanwezig op blad 140. Van Harrison is veel minder bekend dan van zijn geloofsgenoot Robert Brown met wie hij in 1583 in onmin raakte.

27 L.M.C. RANDALL, 'Flemish Psalters', p. 176.

Voor de rest was het psalter in de achttiende eeuw waarschijnlijk nog vrij compleet, afgezien van het eerder genoemde ontbreken van begin en einde. De tekstreconstructie gaf aan dat in het ingebonden psalter tussen blad 1 en 174 slechts drie tussenliggende bladen ontbraken op het moment dat de foliëring in potlood werd aangebracht. Het betrof de bladen achter fol. 25, 69 en 88. Dat bleek te kloppen met de bladen die ontbraken volgens de veilingcatalogus van Sotheby's uit 1977. Enige verschil is dat Sotheby's stelt dat het derde blad dat ontbrak achter fol. 62 lag, terwijl volgens de tekstreconstructie het blad achter fol. 25 ontbrak. Dat laatste is waarschijnlijker omdat de tekst van fol. 62 en 63 bekend is en op elkaar aansluit. Achter fol. 69 en 88 lag een blad met de gehistorieerde initiaal bij respectievelijk Psalm 68 en 80. Het is vrij gebruikelijk dat dergelijke fraaie illuminaties vroegtijdig zijn uitgesneden. Van blad 25b, dat gezien de van een afbeelding bekende bladen 25v en 26r het vervolg van Psalm 26 bevatte, zijn geen bijzonderheden bekend.

Toen het psalter nog volledig was, opende het ongetwijfeld met de gebruikelijke liturgische kalender met een bladzijde per maand. Deze kalenders lijken bij alle Brugse psalters sterk op elkaar. Regelmatig kwam het bij Brugse psalters voor dat hierop een inleidende serie van bladvullende illuminaties volgde met afbeeldingen uit het leven van Christus. Maar bij de eenvoudiger uitgevoerde secundaire groep was dat niet gebruikelijk. Vast volgend element was in ieder geval de eveneens bladvullende Beatus-initiaal met een afbeelding van koning David. Daarna volgde de tekst van de 150 Psalmen.²⁸ Daarvan waren de belangrijkste Psalmen zoals gezegd geïllustreerd met de voor Brugge karakteristieke apostelcyclus. Die ging terug tot twaalfde-eeuwse voorbeelden en raakte rond 1275 uit de mode.²⁹ In de luxueuzere Brugse psalters bevond zich naast iedere gehistorieerde initiaal een bladvullende il-

28 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 7; K. CARLVANT, 'De verlichte boeken van de gegoede stand in de 13de-eeuwse Brugge', in: K. CARLVANT e.a., *Vlaamse kunst*, p. 144-145.

29 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 83 en 281-282; K. CARLVANT, 'De verlichte boeken', p. 146.

luminatie. Maar in dit psalter lijkt dat niet het geval, evenmin als bij andere secundaire psalters.

Bij blad 159 van het gereconstrueerde manuscript was er de gebruikelijke overgang naar de *cantica*, de gezangen uit het oude en nieuwe testament. De selectie en volgorde van deze gezangen verschilt per Brugs psalter nogal eens, vooral aan het eind. Ook hier bleek het mogelijk de tekst volledig te reconstrueren, wat werd bevestigd door de inhoudsopgave die pater Rahder had gemaakt (*tabel 2*). Daardoor is duidelijk dat er sprake was van de gebruikelijke tien *cantica*. De volgorde was ook traditioneel, met uitzondering van de positie van het *Te Deum* dat niet aan het einde kwam maar ergens halverwege. Standaard was weer dat na de *cantica* de Athanasische geloofsbelijdenis volgde en werd afgesloten met de heiligenlitanie en mogelijk enkele collecten. Een zelfde tekstvolgorde komt al voor bij vroege psalters uit de Eerste Groep, maar ook bij late varianten.³⁰ Het psalter moet oorspronkelijk in totaal inclusief kalender en litanie zo'n 390 bladzijden hebben geteld, dus bijna 200 bladen (*tabel 1-2*).³¹

Vier getraceerde afbeeldingen (bij Psalm 26, 51, 52 en 109) bevestigen dat het ging om de apostelcyclus (*afb. 5*).³² De initiaal bij Psalm 26 was tien regels hoog, die bij Psalm 38, 51, 101 en 109 acht regels en bij Psalm 52 en 97 zeven regels (Psalm 68 en 80 zijn onbekend).³³ In het oog van de initiaal is steeds een zittende apostel met een rood aureool afgebeeld tegen een gouden achtergrond. Op de vier bekende afbeeldingen dragen de apostelen steeds een bruine tuniek. Over de linkerschouder dragen ze een mantel die oorspronkelijk blauw geweest kan zijn, maar door het afslijten nu groenig lichtblauw is. Bij Psalm 26 maakt de apostel een wijzend

30 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, table 12.

31 384 bladzijden exclusief litanie en collecten aan het slot.

32 L.M.C. RANDALL, 'Flemish Psalters', p.171-172 en K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 89 en 92 over interpretatie als apostelen.

33 Volgens SOTHEY'S, *Western Manuscripts July 1977* toen nog 2x 7-regelig, 4 x 8-regelig en 1x 10-regelig. Volgens latere SOTHEY'S, *Catalogue of Western Manuscripts and Miniatures. Sale June 17th, 2003*, London (lot nr. 54) was 10-regelig voor Psalm 26 en 8-regelig voor Psalm 38, 101 en 109. Blijkens afbeelding ook 8-regelig voor Psalm 51. Dus 7-regelig voor Psalm 52 (bekend van afbeelding) en Psalm 97. Psalm 68 en 80 onbekend.

TABEL 2 RECONSTRUCTIE TEKSTOPBOUW (MEDE DOOR PATER RAHDER)

Onderdeel	Folia
Kalender met feestdagen per maand	<i>Ontbreekt</i>
Psalm 1-150*	0-159r
Cantica Oude Testament	
<i>Confitebor tibi Domine</i> : Isaiah 12, 1-6	159r-160v
<i>Exultavit cor meum</i> : gezang Hannah, 1 Samuel 2, 1-10	160v-161v
<i>Cantemus Domino</i> : gezang Moses voor zonen van Israel, Exodus 15, 1-19	161v-163r
<i>Domine audivi</i> : Habakkuk 3	163r-165r
<i>Audite coeli</i> : Deuteronomium 32, 1-43	165r-168v
<i>Benedicte</i> : Daniel 3, 57-88 & 56	168v-169v
<i>Te Deum Laudamus</i>	169v-170v
Cantica Nieuwe Testament	
<i>Benedictus</i> : Gezang van Zacharias, Lucas 1, 68-79	170v-171v
<i>Magnificat</i> : Gezang van de heilige maagd, Lucas 1, 46-55	171v-172r
<i>Nunc Dimittis</i> : Gezang van Simeon, Lucas 2, 28-32	172r-172r
<i>Quicumque vult</i> : Symbolum Athanasianum	172r-174r
De litanie van alle heiligen	174v (<i>rest ontbreekt</i>)

* Naast de Beatusinitialia 9 gehistorieerde initialen: Psalm 26 (fol. 24r, op scan zonder boek), Psalm 38 (fol. 40r, volgens Sotheby's 1977 en 2003 met boek), Psalm 51 (fol. 54v, op scan met boek), Psalm 52 (fol. 55r, op scan met boek), Psalm 68 (fol. 69v, ontbrak al in 1977), Psalm 80 (fol. 88v, ontbrak al in 1977), Psalm 97 (fol. 104v, volgens Sotheby's 1977 met boek), Psalm 101 (fol. 107r, volgens Sotheby's 1977 en 2003 met boek) and Psalm 109 (fol. 122v, op scan met boek).

gebaar, symbolisch voor een sprekende houding. Bij Psalm 51, 52 en 109 had de apostel een rood boek in de hand met een zwarte kader-rand. Blijkens de beschrijving van Sotheby's droegen de apostelen ook een boek bij de gehistorieerde initialen bij Psalm 38, 97 en 101 (de initialen bij Psalm 68 en 80 ontbraken toen al). Verder wordt gewezen op de opvallend lange vingers, een karakteristiek voor de Vlaamse regio.³⁴ De combinatie van de apostelen met een boek is zeer karakteristiek voor Brugse psalters.³⁵ Bij Psalm 109 was met een rode stip een blos aangegeven op de zichtbare rechterwang.

34 SOTHEBY'S, *Western Manuscripts July 1977 en SOTHEBY'S, Western Manuscripts June 2003*.

35 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 82 en 90 en 146; K. CARLVANT, 'De verluchte boeken', p. 146.

De stekelvormige uitlopers eindigen bij de meeste gehistorieerde initialen in een rode dierenkop die in de circelvormige lijst van de figuur bijt (*afb. 5*).³⁶

Incidenteel was het begin van de *cantica* ook extra versierd met een dergelijke gehistorieerde initiaal, maar dat was hier net als bij de meeste Brugse psalters niet het geval.³⁷ De *cantica* begonnen hier met een zelfde drieregelige initiaal als bij de gewone Psalmen. In totaal waren er volgens Sotheby's 165 versierde initialen: 150 voor de Psalmen, 10 voor de gezangen en nog een vijftal voor de litanie en collecten aan het eind. Dat is inclusief een bladvullende initiaal voor de eerste Psalm en negen gehistorieerde initialen. Oorspronkelijk twaalf initialen (*letter I*) waren met draakvormige uitlopers versierd, waarvan een paar voorbeelden bekend zijn (*afb. 4*). De meeste initialen hadden uitlopers met een puntige vorm, de zogeheten 'cusped' uitvoering die karakteristiek is voor de gotiek. Een tiental initialen bestond uitsluitend uit een losse letter zonder uitloper.³⁸

Karakteristiek voor Vlaamse psalters is ook de tiending, dat wil zeggen dat na de grote Beatus-initiaal nog negen gehistorieerde initialen werden gebruikt. De reconstructie geeft aan dat dit inderdaad het geval was. De initialen bij Psalm 26, 51, 52 en 109 zijn dankzij een afbeelding bekend (bladen 24r, 54v, 55r en 122v). Verder waren in 2002 vlak voor het versnijden nog initialen aanwezig bij Psalm 38 en 101 (bladen 40r en 107r). Beide zijn in juni 2003 als losse bladen geveild door Sotheby's en later doorverkocht door Maggs, maar helaas zonder afbeelding. Verder is bekend dat in 1977 nog een gehistorieerde initiaal aanwezig was bij Psalm 97 (fol. 104v). In 1977 waren er dus totaal nog zeven gehistorieerde initialen. Twee andere initialen (Psalm 68 en 80) en de Beatus-initiaal waren waarschijnlijk al verdwenen voor de veiling van 1977 en voordat de foliëring in potlood werd aangebracht. Allereerst

36 De buitenmaat van de rechthoekige kaders was 39x29mm bij Psalm 52 en 46x31 mm bij palm 109 (breedte x hoogte).

37 Blad 159r aangekocht door de verzamelaar; Vergelijk K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 93.

38 SOTHEBY'S, *Western Manuscripts July 1977*, lot nr. 38.

was er ongetwijfeld een grote Beatus-initiaal aan het begin van Psalm 1. Verder is hierboven aannemelijk gemaakt dat de bladen van Psalm 68 en 80 al vroeg zijn weggesneden, waarschijnlijk omdat ze ook de bij die Psalmen gebruikelijke gehistorieerde initialen bevatten. Een en ander betekent dat inderdaad sprake was van een tiending.

Een ander element dat regelmatig voorkomt in psalters uit de Eerste Brugse stijlgroep zijn de in een vorm van een langgerekt beest uitgevoerde Psalm-initialen (letter *I*).³⁹ Daarvan zijn in het gereconstrueerde psalter vijf afbeeldingen bekend met twee basisvarianten: een beest met een platte snuit en een beest met een snavel (*afb. 6*). In 1977 waren er nog twaalf van dergelijke 'draken-initialen' in het psalter aanwezig. Zoals gezegd was bij Psalm 2 mogelijk ook een dergelijke zoömorfolologische versiering aangebracht, maar dan nog aangevuld met een penversiering bij de bek. De overige Psalmen en *cantica* beginnen eenvoudig met een drieregelige initiaal met blauw en rood op een achtergrond van bladgoud. Soms is nog zichtbaar dat in het hoofdvak hiervan het rood of blauw met fijne witte lijntjes is opgehoogd. De initialen die zich ongeveer halverwege de pagina bevinden hebben in de zijmarge lange uitlopers naar zowel boven als beneden. Waar de initialen zich meer aan de bovenzijde of onderzijde bevinden, is er een enkele uitloper naar de bovenste of onderste marge. Incidenteel komen de uitlopers los van de eigenlijke psalminitialen. De versinitialen zijn afwisselend in goud en blauw uitgevoerd, zonder enige omlijning of omkadering. Per bladzijde zijn er gemiddeld acht versinitialen en begint de reeks steeds met een gouden initiaal bovenaan. Terwijl bijvoorbeeld bij Luikse psalters de regelinitialen vaak direct achter het laatste woord van de voorgaande regel werden geplaatst, beginnen ze bij Brugse psalters veelal op een nieuwe regel. Deze royalere plaatsing is bij dit psalter ook vaak toegepast, maar er zijn uitzonderingen om te vermijden dat een bijna volledige witregel zou ontstaan.

39 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 34, 163, 176-179 en 229.

NIEUWE PARALLELEN

Er is een opvallende gelijkenis met een psalter in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag dat niet door Carlvant is bestudeerd (tabel 3).⁴⁰ Dit psalter, dat rond 1600 bezit was van Clemens Bylharbly, is nog nagenoeg compleet. De heiligen in de litanie passen bij psalters uit Brugge en omgeving.⁴¹ Karakteristiek voor de Eerste Groep uit Brugge zijn de rode kruisjes achter belangrijke feestdagen.⁴² De apostelcyclus (veelal met boek) en algehele vormgeving zijn sterk verwant met het gereconstrueerde psalter, inclusief de stekelvormige uitlopers van de gehistorieerde initialen. Ook is sprake van katernen van vier bifolia, met eveneens een uitzondering in het midden van het psalmboek, en aan het begin en eind. Bijzonder aan het Haagse psalter is dat de kalender onversierd is, afwijkend van hetgeen bij Brugge psalters gebruikelijk is.⁴³ Mogelijk kwam dat vaker voor bij de secundaire psalters die immers wat eenvoudiger waren uitgevoerd.⁴⁴

Het Haagse exemplaar lijkt iets ouder dan het gereconstrueerde psalter. Daarop wijst het feit dat de uitlopers eindigen in een 'romaanse' ronding in plaats van de 'gotische' puntige vorm. Dat laatste is een verschijnsel dat vooral bij de jongere psalters uit de Eerste Groep voorkomt.⁴⁵ Het sluit aan bij de gotische overgang van rondingen naar puntige vormen. De initialen bij de letter *I* zijn in het Haagse psalter al wel versierd met koppen (van mensen en dieren), maar zijn nog stijf van vorm en allen geheel verticaal. De bijna vijftig procent grotere tekstspiegel (met 20 in plaats van 19 regels per blad) zou ook kunnen passen bij een iets oudere uitvoering aangezien de Vlaamse psalters in de loop van de dertiende

40 KB 75 H 40; J. P. J. BRANDHORST en K. H. BROEKHUIJSEN-KRUIJER, *De verluchte handschriften en incunabelen van de Koninklijke Bibliotheek: een overzicht voorzien van een iconografische index*, Den Haag, 1985, p. 87, nr. 357. Er is hier helaas geen ruimte voor een uitvoerige beschrijving, anders dan het overzicht in tabel 3.

41 Van de circa 150 heiligen in de kalender komt circa 95% voor in de 21 psalters uit de regio Brugge/Gent in K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, table 9.

42 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 120.

43 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 81, noot 1.

44 Dat blijft onzeker omdat weinig secundaire kalenders bewaard zijn gebleven.

45 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 334.

TABEL 3 BASISGEGEVENS PSALTERS SECUNDAIRE GROEP

	Oxford	Arras	Den Haag	Brussel	Londen	Particulier	Brugge
	Rawl 940	527	75H40	1221	Add 18668	Phol 1	335
Datering	1250-1255	1250-1260	1250-60?	1255-1260	1260-1270	1260-75	1265-1270/75
Tekstlink onderling	Ja				Ja		Ja
Kalender koppeling	?	Ja	Nee	Ja	Ja	?	?
Regels	20	20	20	18	20	19	19
Pagina*	162 x115	155x110	150x108/02	130x85	148x100	115x92	130x85
Tekst	100x66	100x70	100x70	80x57	97x64	80x63	75x48
Folia/ katern	8	8	8	10	8	8	10
Positie	Above	Above	Below	Above	Above	Below	Above
Aantal bladen	118 Incompleet	158 Compleet	179 Compleet	180 (tot eind Psalmen)	?	174 Exclusief kalender	208
Kalender	Ontbreekt	Ja	Ja	Ja	Ja	Ontbreekt	Afdruk
Cyclus	Apostel	Apostel/ boeken	Apostel/ boeken	Apostel/ naam	Apostel	Apostel/ boeken	Apostel/ boeken
Beatus	Ontbreekt	David/ harp	David/ harp	Ontbreekt	?	Ontbreekt	David/ harp/ Goliath
Psalm 2 versierd	Ja	-	Niet	-	Ja	Ontbreekt	Ja
Regelvullers	Nee	?	Nee	Nee	?	Nee	?
Vers-initialen	Kader	?	Kaal	Kader	?	Kaal	?
Kwaliteit	Hoog	Hoog	Midden	Hoog	?	Laag	Midden
Bestemming.	Gent	Bisdom Terwaan					

* Kan door versnijden oorspronkelijk iets meer zijn

eeuw steeds kleiner werden.⁴⁶ Er zijn minder afkortingen gebruikt en de versinitialen staan altijd keurig aan het begin van de regel, een regelmaat die in het versneden psalter iets minder strak wordt gevolgd.⁴⁷ In het algemeen maakt het Haagse handschrift een nettere indruk. Toch past het Haagse exemplaar bij de secundaire apostelpsalters wat betreft de eenvoudige versieringswijze van de gehistorieerde initialen en het ontbreken van naastgelegen blad-vullende initialen.

Een mogelijk iets jongere variant is het in de inleiding genoemde tweede gereconstrueerde psalter (*afb. 7*). Stilistisch lijkt dit recent ontdekte psalter nog iets jonger dan de eerder genoemde twee psalters, wat ook strookt met het kleinere aantal regels (18). Verder zijn er psalminitialen die alle drie de marges van de bladzijde omvatten. Dat is een stap in de richting van de jongere Tweede stijlgroep uit Brugge (en later Gent) waarin bij iedere bladzijde alle drie de marges zo versierd zijn. In dit psalter is dat niet overal het geval en komen ook eenvoudigere psalminitialen voor. Verder hebben de versinitialen nog een eigen positie terwijl ze in de Tweede stijlgroep steevast zijn opgenomen in de versiering.

De grote stilistische verwantschap met dit psalter is interessant omdat het jongste psalter in verband gebracht kan worden met het bisdom Utrecht. De heiligen in zowel de kalender als de litanie duiden sterk op het gebruik in dit bisdom. Het kan betekenen dat in deze periode in Brugge ook psalters voor het Utrechtse bisdom werden gemaakt. Maar het psalter bevat aanwijzingen dat de Brugse stijl naar Utrecht is geëxporteerd en het manuscript in Utrecht zelf is gemaakt. Zoals gezegd is de reconstructie van dit psalter nog in volle gang. Het is een tweede voorbeeld van het belang van de reconstructie van recent versneden psalters.⁴⁸

46 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 149.

47 Vergelijk K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 162.

48 De auteur hoopt afzonderlijk over dit psalter te kunnen publiceren.

PRODUCTIEPROCES

Het onderzoek illustreert hoe met de *digitale internet-reconstructie* zelfs interessante details over het productieproces vallen te achterhalen. Dat biedt inzicht in de omstandigheden waarin deze eerste publieksboeken tot stand kwamen. Afwijkend van de traditionele grootschalige scriptoria, zijn er volop aanwijzingen dat het versneden psalter is gemaakt door een samenwerkingsverband van ambachtslieden die in verschillende stadia los van elkaar aan het manuscript werkten. Dergelijke samenwerkingsverbanden waren vooral in steden goed te organiseren, wat een extra aanwijzing oplevert dat het psalter in Brugge is gemaakt en niet ergens in een kleine plaats in de omgeving, waarover verder meer.

Er is gewerkt met een stevige kwaliteit perkament van ongeveer 1,6 gram per blad ofwel een gemiddeld grams gewicht van 155 gram/m².⁴⁹ Dat is 12 procent zwaarder dan de 138 gram/m² bij het andere versneden psalter MS Phol3. En het is zelfs tweeënhalf maal zoveel als bij de flinterdunne bladzijden van de Parijse zakbijbel MS Phol4 (62 gram/m²) uit ongeveer dezelfde periode.⁵⁰ Bij veel psalters uit de Eerste stijlgroep uit Brugge is stevig materiaal gebruikt.⁵¹ Dat de dikte van het perkament nogal per katern verschilt, is karakteristiek voor manuscripten uit de twaalfde en dertiende eeuw.⁵² Zoals gebruikelijk in deze periode, werd gewerkt met katernen van vier bifolia (zestien bladzijden).⁵³ Uitzondering was katern xi met vijf dubbelbladen en katern xii met zes dubbel-

49 De 15 gemeten bladen hebben bij elkaar een oppervlak van ongeveer 1550 cm² (exclusief 4 cm² voor de afgesneden hoek van blad 49) en wegen bij elkaar 24 gram, dus 155 gram per vierkante meter.

50 Meting MS. Phol3 op basis van 12 bladen, MS. Phol4 op basis 7 bladen; modern standaard papier weegt 80 gram/m² en karton begint vanaf 165 gram/m².

51 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 324.

52 A. DEROLEZ, 'De wereld van het middeleeuwse boek: een codicologische benadering', in: L. VANDAMME en L. BUSINE (red.), *Besloten wereld, open boeken. Middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, Tiel, 2002, p. 110-111.

53 F. DE ROOVER, 'The Scriptorium', in: J.W. THOMPSON (red.), *The Medieval Library*, Chicago, 1939, Chicago, p. 594-612; J.P. GUMBERT, 'Sizes and Formats', in: M. MANIACI en P.F. MUNAFÒ (red.), *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques*, Vaticaanstad, 1993, deel 1, p. 228; A. DEROLEZ, 'De wereld', p.111. Het tweede katern bestond volgens SOTHEBY'S, *Western Manuscripts July* ook uit 8 bladen, maar daarvan zat het voorlaatste blad (fol. 13, Psalm 16-17) los.

bladen. Het betreft de middelste katernen die wel vaker een afwijkende omvang hadden.

Om een katern met acht bladen van ieder circa 11,5 bij 9 centimeter uit één stuk te kunnen maken, was een basisvel van ongeveer 20 bij 45 centimeter nodig. In de regio werden veelal huiden van schapen of kalveren gebruikt. De haarzijde van het perkament is gladgemaakt, waardoor de karakteristieke haarinplant nauwelijks zichtbaar is. Waar wel stukjes zichtbaar zijn, doet het onregelmatige patroon het meest aan kalf denken, maar schaap is niet geheel uitgesloten. De huid van een schaap was goed voor drie of vier van dergelijke vellen, in dit geval drie tot vier katernen. Voor kalveren was dat vergelijkbaar.⁵⁴ Het psalmboek bevatte volgens de reconstructie circa drieëntwintig katernen (*tabel 1*). Dat zou betekenen dat de huiden van een zevental beesten zijn verwerkt. De verwerking van de vellen tot perkament was een arbeidsintensief en dus kostbaar proces. De kostbaarheid van het perkament blijkt fraai uit het gat bij de gehistorieerde initiaal van Psalm 26. De tekst is rond het gat geschreven zodat de opening kennelijk al bestond tijdens het schrijven. In blad 30 bevond zich nog zo'n natuurlijk gat dat bijvoorbeeld het gevolg was van een wond of beschadiging tijdens het bewerkingsproces. Een ander voorbeeld is de incomplete hoek van blad 49, die duidelijk de rand van de huid bij één van de ledenmaten is en langs die rand enigszins doorschijnend is. Als gevolg van de schuine hoek was het oppervlak van dit blad circa vijf procent kleiner (*afb. 7*). Op die manier werden wel vaker randen van een vel bij nek of schouder toch gebruikt om het stuk niet te hoeven weggooien.⁵⁵

Bij een aantal katernen zijn de prik-gaten van de liniëring nog goed zichtbaar. Twintig prikken waren goed voor evenzoveel horizontale lijnen en bevonden zich bij dit psalter alleen aan de buitenmarges.⁵⁶ Dat was vanaf het midden van de dertiende eeuw

54 J. P. GUMBERT, 'Sizes and Formats', p. 236, komt voor het noorden op gemiddeld 68x48 cm en maximaal 80 x 56 cm per dier; H. MEIJERINK, *Handboek boekbinden*, p. 138.

55 R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, p. 12.

56 In de boven- en ondermarge kunnen ze weggesneden zijn. Het vergelijkbare Haagse manuscript KB 75 H 40 vertoont in de bovenmarge soms twee prikken voor de twee kantlijnen.

de gebruikelijke vorm.⁵⁷ In een enkel geval zijn de lijnen nog zo goed zichtbaar dat het systeem waarmee is gewerkt valt te reconstrueren (*afb. 5*). Zichtbaar is hoe de tekstspiegel werd omkaderd met enkele horizontale en verticale lijnen. Verder is op ruim vier millimeter afstand van de voorste kantlijn een tweede verticale hulplijn getrokken voor de kleine versinitialen. Zo'n tweelijnige hoofdletterkolom raakte in omliggende gebieden bij psalters in het derde kwart van de dertiende eeuw buiten gebruik, maar werd in Brugge en Gent voortgezet.⁵⁸ De methode van liniëring werd in de loop der tijd steeds eenvoudiger. De opzet bij het gereconstrueerde psalter lijkt in Brugge vooral voor te komen tussen 1260 en 1275.⁵⁹ Dat strookt met de datering van de jongste Brugse apostelpsalters waarvan het apostel-thema zoals gezegd na 1275 uit de mode was geraakt.

Interessant is dat de speldenprikken niet geheel op een rechte lijn liggen en halverwege het psalter op de ver uit elkaar gelegen folia 74 en 89 toch een identiek patroon vertonen (*afb. 4 en 8*). Dat zou kunnen betekenen dat de gaatjes handmatig door een aantal katernen tegelijk werden geprikt. Volgens de reconstructie (*tabel 1*) betreft het drie katernen met totaal 28 bladen. Dat is ruim een halve centimeter, wat voor een enkele speldenprik erg dik is.⁶⁰ Bovendien is bij de bekeken bladen van katern xi (f.74 en 76) te zien dat met precies hetzelfde patroon iets ernaast een eerdere mislukte poging was gedaan. De eerste poging was mogelijk mislukt omdat dit katern met tien bladen nog iets dikker was dan de rest. Dat wijst er sterk op dat per katern werd gewerkt met een mal, bijvoorbeeld een stuk hout waarin naalden waren geslagen.⁶¹ Voorin het psalter, bij blad 10 is het patroon ook goed zichtbaar, maar afwijkend. Dat duidt erop dat daar een andere mal of methodiek is gebruikt. Het suggereert dat de katernen niet allemaal tegelijk zijn

57 R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, p. 16.

58 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 153.

59 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 8 en tabel 3; A. DEROLEZ, 'De wereld', p. 114, over uit de mode raken dubbele kantlijn.

60 28 van de 195 bladen, of circa 15% van het ongeveer 4 centimeter dikke psalmboek.

61 Vergelijk R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, p. 16; J. A. DANE, 'On the Shadowy Existence of the Medieval Pricking Wheel', in: *Scriptorium*, 50 (1990), p. 12-21; L.W. JONES, 'Pricking Manuscripts', p. 389-403.

gemaakt. Dat is niet vreemd met een productietijd van het psalter van waarschijnlijk enkele maanden, waarover verderop meer.⁶² De gebruikte techniek en zelfs het patroon zouden karakteristiek kunnen zijn voor een bepaalde werkgroep. Verder onderzoek naar parallellen met andere Brugse psalters is dan ook gewenst.⁶³

De katernen werden dus vermoedelijk verspreid over de tijd aangeleverd, wat ook strookt met de wisselende kwaliteit van het perkament. De kopiïst was meerdere dagen met een katern bezig zodat gespreide levering van katernen in de praktijk goed werkbaar was. De teksten zijn met bruine inkt uitgevoerd in gotisch schrift (*littera textualis formata*) in een enkele kolom. Langs de buitenste liniëring gemeten is de tekstspiegel ongeveer 85 bij 62 millimeter groot. Daarvan is een hoofdletterkolom van ongeveer 4 millimeter ingeruimd voor de versinitialen. Daarmee is de verhouding tussen buitenste breedte en hoogte gelijk aan 0,73. Dat is een in de middeleeuwen veel voorkomende verhouding die tegenwoordig nog herkenbaar is in het A4 formaat van papier.⁶⁴ De bijgesneden bladzijdes meten nu ongeveer 11,5 bij 9 centimeter, maar waren oorspronkelijk groter.⁶⁵ Ze zijn namelijk bij het herbinden flink bijgesneden. Dat is zichtbaar aan het wegvallen van een deel van de margeversiering en latere bijschriften. Ook zichtbaar is dat het boek in gesloten toestand aan de bovenzijde schuin is afgesneden waardoor de hoogte van de bladen in het midden gemiddeld zo'n drie millimeter groter is dan aan de rand. Bij genoemde verhouding (0,73) zou een 9 centimeter brede bladzijde oorspronkelijk ongeveer 12,5 centimeter hoog moeten zijn geweest. Het is dus goed mogelijk dat een centimeter bladhoogte is weggesneden, en mogelijk nog iets meer omdat ook de zijkant iets is bijgesneden gezien de ook daar aangesneden bijschriften. Wat dat betreft was het bladformaat mogelijk vergelijkbaar met dat van het andere versneden psalter (*afb. 7*).

62 Het kan in theorie het werk zijn van verschillende personen die tegelijk werkten.

63 Het betreft patroon type C naar L.W. JONES, 'Pricking Manuscripts', p. 393.

64 H. WIJSMAN, *Gebonden weelde. Productie van geïllustreerde handschriften en adellijke boekenbezit in de Bourgondische Nederlanden (1400-1550)*, doctoraatsverhandeling, Universiteit Leiden, 2003, p. 74; K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 149.

65 De 15 beschikbare bladen zijn gemiddeld 114,1 bij 90,6 millimeter groot.

Het was in de dertiende eeuw nog geen vast gebruik de bladen te nummeren.⁶⁶ Vanaf blad 121 zijn op enkele rectobladen rechts-onder resten te zien van een met witte cijfers uitgevoerde latere nummering die al bestaan moet hebben toen de bladen nog waren ingebonden. Nog recenter zijn namelijk met potlood bladnummers aangebracht die aansluiten op de oudere witte nummering. De bladzijdes bevatten gemiddeld ruim negentig woorden. Er zijn steeds 19 regels, met uitzondering van de drie katernen xvii tot en met xix (blad 128 tot en met 151) waar slechts 18 regels zijn toegepast.

Het psalter lijkt geheel of in ieder geval grotendeels door één hand geschreven te zijn. Vrij regelmatig verspreid over het gehele psalter is van ongeveer de helft van de bladzijden een elektronische afbeelding beschikbaar. Op die bladen lijkt één en dezelfde hand herkenbaar. Daarbij leverden verschillende schrijfinstrumenten wel variatie in de dikte van de letters op.⁶⁷ De Hamel, de beschrijver van Sotheby's die in 1977 nog een grotendeels compleet exemplaar voor handen had, stelde vast dat sprake was van twee handen. Daarvan begon de tweede pas in het laatste katern (xxii) op fol. 168, een blad waarvan helaas geen afbeelding beschikbaar is. Het zou een zeer kortstondige wisseling zijn aangezien de hand op het wel beschikbare blad 167 en 170 onmiskenbaar dezelfde hand is als de hand die het merendeel van het psalter schreef.

De kopiïst lijkt nauwelijks van de liniëring gebruik gemaakt te hebben aangezien deze op de meeste bladen niet of nauwelijks zichtbaar is. Richtpunt waren kennelijk de speldenprikken hoewel die ook niet altijd heel scherp zijn gevolgd. Waar er wel een liniëring voorkomt, lijkt die door de kopiïst zelf te zijn aangebracht. Dat is een interessant gegeven. Vaak wordt aangenomen dat de lijnen vooraf werden aangebracht tijdens het maken van de katernen.⁶⁸ Interessant is wat dat betreft het tweede blad waar op de

66 F. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, Amsterdam, 1996, p. 56; A. DEROLEZ, 'De wereld', p. 113; F. DE ROOVER, 'The Scriptorium', p. 608.

67 Met dank aan Patricia Stirnemann (CNRS, Parijs) voor haar check op dit punt.

68 Bijvoorbeeld D. HOGENELST en F. VAN OOSTROM, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen*, Amsterdam, 1995, p. 32; R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, p. 17.

versozijde alleen aan de onderzijde een liniëring voorkomt. Deze is waarschijnlijk pas tijdens het schrijven aangebracht omdat bij het vooraf aanbrengen een liniëring over de volle pagina logischer was geweest, wat ook geldt als het na het schrijven was gebeurd (*afb. 9*). Waar elders in het psalter over de volle bladzijde sprake is van een liniëring, is deze wat betreft regelhoogte niet erg maatvast. Het is daarom goed mogelijk dat ook deze liniëringen pas tijdens het schrijven zijn aangebracht. Carlvant veronderstelde al eerder voor Brugse psalters dat de kopiïsten zelf de liniëring aanbrachten. Ook elders zijn daarvan voorbeelden bekend.⁶⁹ Later in het proces kan de liniëring niet zijn ontstaan omdat zowel de psalminitialen als de versintitialen de lijnen overlappen. Op blad 2 en 123 (*afb. 5 en 9*) is te zien dat de liniëring per bladzijde is gemaakt, en niet voor twee naast elkaar gelegen bladzijden. Dat verklaart dat bij de opening van blad 1v-2r de hoogte van beide tekstspiegels ongeveer 3 millimeter verschilt, en dat bij blad 173v-174r de twee tekstspiegels ten opzichte van elkaar scheef staan. Tussen de bladen 122v-123r (beide katern xvi) is zichtbaar dat links (122v) per ongeluk de onderste lijn is getrokken boven de laatste regel terwijl rechts (123r) de lijn wel onder de onderste regel uitkomt (*afb. 3*). Kennelijk heeft de kopiïst eerst op de linkerpagina lijnen getrokken, waarna hij is beginnen schrijven en toen wel het juiste aantal regels geschreven heeft. Vervolgens heeft de kopiïst op het rechterblad (123r) de lijnen wel goed getekend, wellicht omdat links inmiddels het juiste aantal regels viel af te lezen.

Volgens Derolez ontwikkelde de liniëring zich in deze periode tot een gotisch versieringselement, zichtbaar aan de rol van de bovenste hulplijn. Aanvankelijk werd de eerste regel op de bovenste lijn geschreven ("above top line"). In de tweede helft van de dertiende eeuw gebeurde dat bij de Brugse psalters steeds vaker eronder ("below top line") wat ook het geval is bij het versneden psalter. Bij de nieuwe methode schreef men dus netjes binnen het kader, passend bij de gotische stijl. En voorheen bestonden

69 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 159; R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers: Commercial Book Producers in Medieval Paris (1200-1500)*, Turnhout, 2000, p. 67.

de hulplijnen uit een bijna onzichtbare kras, maar nu werd steeds vaker een loodstift gebruikt zoals ook het geval is bij het versneden psalter. Dat past volgens Derolez bij de gotische architectuur waarin constructieve elementen zoals pijlers en ribben openlijk worden getoond.⁷⁰ Bij het versneden psalter was de liniëring overigens slechts op enkele plaatsen zeer goed zichtbaar, waaronder de opening met de gehistorieerde initiaal van Psalm 109 (*afb. 5*).

Het versneden psalter is opvallend slordig geschreven, wat in die periode in de omgeving van Brugge een bekend verschijnsel was. De dichter-historicus Jacob van Maerlant, die in deze periode vlakbij Brugge enkele van zijn bekende werken schreef, klaagde over de kwaliteit van Brugse kopiïsten. Aan het slot van zijn in maart 1271 gereed gekomen Rijmbijbel sprak hij van lieden “die het niet kan schelen hoe ze het volk misleiden, als ze hun blad maar volkrijgen” (“nem ne roect hoe si t folc verdullen, up datsi die plaetse vullen”).⁷¹

De kopiïst van het versneden psalter was zoals gezegd slordig met de regelafstand. Verder werden regelmatig tekstuele fouten gemaakt. Een opeenvolging van fouten bij bepaalde folia zou kunnen wijzen op incidentele vermoeidheid. Zo ging de kopiïst op blad 46 kort achter elkaar in de fout. Nadat op de eerste regel van de rectozijde “in nobis” teveel werd geschreven, ging het de tweede regel van de versozijde wederom mis. Bovendien is daar nog een fout gemaakt die is opgelost door de onjuiste tekst weg te krabben (“wegraseren”) en te vervangen door het juiste woord. Op het volgende blad (fol. 47r) wordt vervolgens het woord “quare” per ongeluk twee keer achter elkaar geschreven (en later eenmaal doorgehaald). En op blad 89 werd binnen tien regels tweemaal “dominus” op een plek geschreven waar het niet hoorde, alsof de

70 A. DEROLEZ, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*, 1984, Turnhout, p. 70, 76 en 83; A. DEROLEZ, ‘De wereld’, p. 113-114 en 119; K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 162 over regelinitialen (type A = kaal, type B = omkaderd, type C = geïntegreerd met margeversiering).

71 F. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, p. 137, 140, 228-229, 302, 406 en 408. Een bewaard gebleven Brugse kopie van zijn rijmbijbel uit circa 1285, met een aan de Brugse psalters verwante stijl, bevat zelf enige slordigheden.

betrokkene op dat moment in gedachte bij de 'heer' was. Ruim twintig regels verder schreef de kopiist weer een woord teveel. Op het betreffende blad waren tevens drie van de zestien kleine vers-initialen vergeten. Dat kan eveneens duiden op een incidentele vermoeidheid van de kopiist indien die zoals gebruikelijk verantwoordelijk was voor het aangeven van de plek van de initialen.

Soms zakte de concentratie zover weg dat de inhoud van de tekst niet meer tot de kopiist doordrong en kort achter elkaar grotere stukken tekst dubbel werden overgeschreven. Zo zijn bij Psalm 13 per ongeluk zes regels dubbel overgenomen, en later verwijderd (fol. 10v). Bij Psalm 70 betreft het zelfs meer dan een bladzijde die blijkbaar dubbel is gekopieerd en later is verwijderd en doorgekruist (fol. 74r, *afb. 8*).⁷²

Een aantal fouten is extra interessant omdat ze een aanwijzing vormen dat de kopiist een "legger" (voorbeeldtekst) gebruikte die een ander formaat had dan het hier beschreven psalter. Daarop wijst dat tijdens het kopiëren onopgemerkt bleef dat bij blad 49 (recto) de laatste vier regels van Psalm 45 per ongeluk waren overgeslagen. Dat duidt erop dat het origineel van een ander formaat was waardoor de pagina's niet gelijk opliepen. Anders was de fout al onderaan de pagina ontdekt en waarschijnlijk gecorrigeerd (tenzij de regels al in de legger ontbraken). Evenzo lijkt halverwege katern xix per ongeluk een flink stuk tekst te zijn overgeslagen.⁷³ Bij gebrek aan een identiek voorbeeld kon ook onopgemerkt blijven dat in de tweede helft van het boek in drie katernen achter elkaar 18 regels in plaats van 19 regels werden gebruikt. Het wekt steeds weer de indruk dat de kopiist niet naar een zelfde positie op de legger kon kijken. Dat is een belangrijke constatering omtrent het productieproces. Met deze kopieerwijze was het immers lastig om een manuscript gelijktijdig door meer dan één kopiist te laten kopiëren zoals wel het geval was bij het in de dertiende eeuw in

72 De voorliggende bladen 72 en 73 ontbreken, maar de ruimte tussen de tekst aan het slot van blad 71 en het begin van blad 74 suggereert dat inderdaad een flink stuk tekst dubbel was.

73 Afbeeldingen ontbreken, maar tussen de bladen van het bifolium 146/149 (tabel 1) is onvoldoende ruimte voor de gebruikelijke psaltertekst.

universitaire kring ontwikkelde pecia-systeem.⁷⁴ In bovenstaand proces moesten alle bladzijde na elkaar worden geschreven waardoor de totale doorlooptijd van het productieproces al snel een paar maanden was, waarover verderop meer.

De overgang naar 18 regels is tevens een extra bevestiging van de eerdere vaststelling dat achter elkaar per katern werd gewerkt. De 18 regels komen voor in de aansluitende drie katernen xvii t/m xix. Daarbij lijkt het gebruik van 18 regels zijn oorsprong te hebben in de laatste opening van het voorgaande katern xvi. Hoewel in dit katern met 19 regels wordt gewerkt, zijn bij de laatste opening per ongeluk slechts 18 regels gebruikt (de naast elkaar gelegen bladen 126v en 127r). Het duidt erop dat deze opening het voorbeeld was voor de regeltelling van het eerstvolgende katern.

Er is ook informatie over de arbeidsdeling. Het komt voor dat kopiïsten tevens de eenvoudige versieringen voor hun rekening namen. Maar in dit geval is zichtbaar dat daarvoor een ander persoon verantwoordelijk was. Belangrijke aanwijzing is de overlap die de volgorde van werken zichtbaar maakt. Soms overlapt een versinitiaal de uitloper van een psalminitiaal. Dat betekent dat de grote psalminitialen eerst zijn aangebracht en daarna pas de kleinere regelinitialen. Bij de versinitialen kwamen per bladzijde eerst alle gouden initialen aan bod, gevolgd door de blauwe regelinitialen. Die laatste volgorde verklaart dat incidenteel (bijvoorbeeld blad 71) afwijkend van de afwisseling, twee blauwe versinitialen direct onder elkaar staan. Bij het om en om aanbrengen van gouden en blauwe initialen is een dergelijke fout minder waarschijnlijk.

Genoemde volgorde maakt het aannemelijk dat de kleine versinitialen niet door de kopiïst zijn geschreven. En dat duidt er weer op dat de psalminitialen evenmin door de kopiïst zijn gemaakt. De gebruikte lettervormen geven namelijk aan dat de verluchters zowel de psalminitialen als de versinitialen maakten. Zo wordt in beide initiaal-vormen de letter M als een 90 graden gekantelde letter E weergegeven. Bovendien zijn er aanwijzingen dat de ver-

74 C. P. CHRISTIANSON, 'A Community of Book Artisans in Chaucer's London', 1989, in: *Viator*, 20 (1989), p. 210, over *pecia*-systeem.

luchter het Latijn niet of slechts beperkt beheerste, een bekend verschijnsel in deze tijd. Zo werd bij het begin van Psalm 44 een C getekend op de plek van de letter E (fol 47recto). Het zijn fouten die bij lezing van het eerste woord vrij gemakkelijk ontdekt zouden zijn. Onvoldoende beheersing van het Latijn kan mede verklaren dat de verluchters bij Brugse psalters inhoudelijk niet of nauwelijks aansloten bij de tekst.⁷⁵ Bij de gehistorieerde initialen valt op dat het vierkante kader soms een deel van de tekst raakt, wat niet getuigt van veel respect voor het geschrevene. De verluchter die de versinitialen aanbracht, werkte vrij losjes. De liniëring bood weinig houvast omdat die vaak ontbrak. En waar wel lijnen zichtbaar zijn lijkt de verluchter de initialen ook op het zicht aangebracht te hebben gezien de wisselende afstand tot de kantlijn (*afb. 5*).

Er werd dus door zowel kopiïst als verluchter slordig gewerkt. Resultaat waren de nodige correcties. Deels werden deze uitgevoerd met een met de basistekst vergelijkbare donkerbruine inkt, zoals het plaatsen van puntjes onder verkeerde woorden. Maar er zijn ook volop correcties in zwarte inkt, waaronder doorhalingen van woorden en toegevoegde versinitialen (*afb. 9*). En met name halverwege het manuscript lijkt ook een corrector met rode inkt te hebben gewerkt. Het gebruik van rode inkt brengt met zich mee dat daardoor goed zichtbaar is dat deze corrector zijn werk deed nadat zowel de tekst als de initialen waren afgerond. Dat illustreren de naast elkaar gelegen bladen 89v en 90r. Op twee plaatsen zijn daar woorden die teveel zijn geschreven met rood doorgehaald. Verder is op het linkerblad kennelijk door dezelfde corrector met rood een initiaal toegevoegd die blijkbaar was vergeten. Dat bevestigt dat deze corrector werkte nadat zowel tekst als initialen waren afgerond. Hierboven bleek al dat de versinitialen als laatste werden aangebracht, dus ook na de psalminitialen.

Er zijn aanwijzingen dat ook de correctoren zelfstandig werkten. Bij het corrigeren van de regelinitalen gebruikten ze namelijk niet de oorspronkelijke kleuren goud en blauw, wat veel fraaier was geweest, maar de eigen correctiekleur zwart of rood. Interessant

75 Vergelijk K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 303.

is het gebruik van rood als correctiekleur (*afb. 4*). Dat past bij een rubricator die met rood versieringen en initialen aanbracht. Die methode is bij het versieren van het secundaire psalter niet toegepast. Ook ontbreken in rood uitgevoerde verklarende teksten (rubrieken). Mogelijk betrof het een rubricator die ook losse correctieopdrachten uitvoerde. De rode correcties komen alleen in het middelste deel van het psalter voor zodat de betreffende corrector tijdelijk bijgesprongen lijkt te hebben.

Behalve de later in rood toegevoegde versinitialen, zijn in de rest van het manuscript ook regelmatig met donkere inkt door de corrector versinitialen toegevoegd. Soms is daarbij een onjuiste initiaal eerst verwijderd. Het feit dat verschillende correctietechnieken zijn gebruikt (expungeren, doorhalen, wegschrappen en toevoegen) in verschillende kleuren, bevestigt dat meer dan één corrector actief was. Sommige correcties kunnen overigens pas (veel) later zijn doorgevoerd.

De noodzaak van het vele doorhalen, expungeren, wegschrappen en toevoegen geeft een beeld van de (on)zorgvuldigheid van de oorspronkelijke makers. Dat valt nader te kwantificeren met een foutenpercentage. Op een steekproef van ruim zeventig gefotografeerde bladzijden zijn in totaal twaalf woorden doorgehaald. Met gemiddeld een kleine honderd woorden per bladzijde gaat het om twaalf fouten op zo'n zeventuizend woorden. Dat is een foutenmarge van 0,2 procent. Indien de steekproef (circa 1/5de van het document) representatief is voor het gehele psalter, bevonden zich in het totale handschrift zo'n zestig doorhalingen.

Behalve doorhalingen, zijn ook regelmatig woorden weggeschrapt. Bij de bladzijden uit de steekproef kwam het zeker 26 maal voor, waarbij niet alles op de foto's zichtbaar is. Dat is een foutenmarge van ongeveer 0,4 procent. En niet alle onjuiste woorden werden doorgehaald of weggehaald. Soms werd als deletieteken puntjes onder de letters aangebracht zonder dat het woord werd verwijderd (expungeren).

Er werden ook woorden vergeten die later door de corrector zijn bijgeschreven. Soms is een volledige regel vergeten die later door

een corrector onderaan de bladzijde is bijgeschreven, zoals regel 26 van Psalm 17 (blad 15v) en regel 16 van Psalm 67 (fol. 68v). Bij de bladen uit de steekproef gaat het in totaal om een dertigtal toegevoegde woorden, een foutenmarge van circa 0,4 procent. Dat brengt de totale foutenmarge op ongeveer één procent. Dat is gemiddeld ongeveer één fout per bladzijde. Daarbij was zoals gezegd sprake van opeenhoping van fouten op bepaalde plekken in het psalter.

Ook wordt duidelijk hoe de kopiist van het versneden psalter zeer efficiënt met de beschikbare ruimte omging. Interessant is wat dat betreft de vergelijking met het iets oudere Haagse psalter. Het oppervlak van de Haagse tekstspiegel (110 x 70 millimeter) is ongeveer de helft groter en telt 20 in plaats van 19 regels. Toch ging er in het gereconstrueerde psalter bijna evenveel tekst op één bladzijde. Soms is daardoor de tekst per pagina zelfs identiek zoals bij twee naast elkaar gelegen folia van Psalm 55. Door het gehele document lopen de teksten slechts iets uit elkaar. In het gereconstrueerde psalter waren 178 bladen nodig voor de psalmteksten plus cantica. Bij het Haagse psalter besloeg die tekst 159 bladen (89 procent).⁷⁶

In het gereconstrueerde psalter ontstaat de ruimtewinst allereerst door een kleinere lettergrootte. De letters waren ongeveer twee millimeter hoog in vergelijking met circa drie millimeter in het Haagse psalter. Ook is de regelafstand met ruim vier millimeter kleiner dan de bijna zes millimeter in het Haagse exemplaar.⁷⁷ Door regelinitialen soms in zinnen op te nemen ontstaat nog wat ruimtewinst. Verder werd ruimte gecreëerd door wat een hoger “afkortingspercentage” genoemd zou kunnen worden. Bij genoemde twee bijna identieke pagina’s van Psalm 55 wordt in het Haagse psalter 17 procent van de woorden afgekort. In het gereconstrueerde psalter ligt dat afkortingspercentage bij hetzelfde tekstdeel met 31 procent bijna tweemaal zo hoog. Uitgedrukt in weggelaten lettertekens bedraagt het “inkortingspercentage” ook bijna

76 MS. Pholr: 174 + 4 verdwenen bladen = 178; KB 75H50: fol. 17 t/m 171 + 4 verdwenen bladen = 159.

77 Beide hart op hart gemeten over de volle bladzijde.

het dubbele: 6 procent versus 11 procent. Naast besparingsdrang, kan het ruime gebruik van afkortingen ook verband houden met de "legger". Het was namelijk in voor kerkelijk gebruik bestemde psalters normaler ruimschoots afkortingen toe te passen omdat die doelgroep daar goed mee overweg kon. Zoals verderop blijkt, waren complete psalters vrij kostbaar zodat het gebruik van een legger een flinke investering betekende.

Uiteindelijk werden de katernen ingebonden, wat ook een aparte activiteit geweest kan zijn. De oorspronkelijke dertiende-eeuwse band is zoals bij veel psalters uit deze tijd niet bewaard gebleven. Er is, gezien de gaten, sprake van oorspronkelijk vier bindingen met een onderlinge afstand van ongeveer 25 millimeter. Op ongeveer 10 millimeter van beide buitenste bindingen bevindt zich een kettingsteek, zodat de afstand tussen beide kettingsteken ongeveer 95 millimeter bedraagt, met variaties van enkele millimeters.

De achttiende-eeuwse boekband bevat het restant van twee bindstroompjes, bijna vijf centimeter uit elkaar en beide circa vier centimeter van de rand. Op enig moment is bij het opnieuw inbinden het boekblok bijgesneden. Daarmee is zoals gezegd een flink deel afgesneden aangezien zelfs een deel van de versieringen is geraakt.

Al met al ontstaat het beeld van een sequentieel productieproces. Dat past bij wat een 'werkgroep' genoemd zou kunnen worden, een samenwerkingsverband van verschillende ambachtslieden. Het begint met de katernen die niet tegelijk gemaakt lijken te zijn en misschien zelfs van verschillende leveranciers afkomstig zijn met afwijkende instrumenten voor de prikgaatjes. Vervolgens is er de kopiist die sequentieel van een in formaat afwijkende legger heeft gewerkt. Daarna kwamen de verluchters die waarschijnlijk het Latijn niet of beperkt machtig waren. Dat ze bij twijfel geen kopiist raadpleegden en verschillende leesfouten maakten, kan te maken hebben met het werken in een andere ruimte. Vervolgens waren er de correctoren die waarschijnlijk op een aparte locatie hun werk uitvoerden aangezien ze niet de oorspronkelijke kleuren gebruikten. De binder, tot slot, kan ook apart hebben gewerkt.

BRUGSE WERKGROEP

Volgt de vraag waar deze 'werkgroep' actief was. De Eerste Groep en de beginfase van de Tweede Groep worden door Carlvant in Brugge zelf geplaatst, omdat in de meeste gevallen de kalender en/of litanie het beste aansluiten bij de Brugse situatie.⁷⁸ Wat betreft de secundaire apostelpsalters is er in ieder geval bij het oudste exemplaar een verband met Brugge. Het betreft een in Oxford bewaard exemplaar uit circa 1250. Dit psalter is geïllustreerd door iemand die volgens Carlvant gezien de stijl opgeleid lijkt te zijn in Brugge. Carlvant acht het zeer goed mogelijk dat het manuscript in Brugge zelf is gemaakt. Opvallend is namelijk dat de tekst geheel identiek is aan een luxueuzer manuscript uit de Eerste Groep (met Brugse kalender), wat zeldzaam is en wijst op een directe Brugse relatie. Het is opmerkelijk dat het jongste door Carlvant onderzochte secundaire apostelpsalter ook nog dezelfde tekstopbouw volgt, een verwantschap die volgens Carlvant uniek is voor de Brugse psalters.⁷⁹ Dit in de Openbare bibliotheek van Brugge bewaarde psalter bevat in vergelijking met het oudste secundaire psalter dezelfde apostelcyclus en een vergelijkbare versiering bij Psalm 2. Wel is aan de stijl, de gehaaste uitvoering en het veel kleinere formaat duidelijk te zien dat dit exemplaar jonger is en dateert uit ongeveer 1265-1270.⁸⁰ Carlvant acht het gezien niet-Brugse stilistische invloeden overigens mogelijk dat dit psalter iets buiten Brugge is gemaakt, maar dan wel met een Brugs psalter als iconografisch en tekstueel voorbeeld.⁸¹ Ook voor de drie andere secundaire apostelpsalters die in Brussel, Arras en Londen worden bewaard, houdt Carlvant rekening met productie buiten Brugge. Hun kalender past namelijk bij de regio ten zuidwesten van Brugge. De exemplaren in Arras en Brussel lijken overigens sterk op het oudste secundaire psalter, wat toch duidt op een verband met Brugge zelf. Daarbij merkt Carlvant zelf op dat de in de

78 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p.191.

79 K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 90.

80 Secundaire psalters in: K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 88-90; O. PÄCHT en J. J. G. ALEXANDER, *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford, 1996, deel I, p. 21-22, nr. 283 en 288-289). Daarvan is Manuscript Rawl 960 de oudste.

81 K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 90.

secundaire psalters gebruikte heiligen een opvallend breed gebied in Vlaanderen en zelfs het huidige Nederland bestrijken, wat suggereert dat ze voor een brede afzetmarkt zijn gemaakt.⁸²

De analyse van het versneden psalter biedt extra aanwijzingen dat de secundaire apostelpsalters in Brugge zelf zijn gemaakt, net als de luxueuzere psalters uit de Eerste Group. Het wordt steeds duidelijker dat in deze periode vooral in de grote steden samenwerkingsverbanden ontstonden die manuscripten produceerden op een manier die bij kleinere gemeenschappen praktisch bijna onmogelijk was. Onderzoek in onder meer Parijs, Londen, Augsburg en Gent toont aan dat het traditionele beeld van grote lekenateliers (scriptoria) onjuist is. In Parijs en Londen was blijkens administratieve gegevens sprake van kleine bedrijfjes in bescheiden onderkomens: een werkkamer aan de straatzijde en een woonruimte aan de achterkant of erboven. In Londen waren deze onderkomens slechts zo'n drie meter breed.⁸³ Een wat latere boedelbeschrijving uit Brussel geeft aan dat daar een zekere Godevaert de Bloc in 1384 ook boeken maakte in een dergelijke bescheiden behuizing met een werkvertrek en leefvertrek.⁸⁴ De manuscripten kwamen tot stand door samenwerking tussen dergelijke bedrijfjes die ieder een deel van het productieproces voor hun rekening namen zoals het kopiëren, verluchten of binden. Er kan wat dat betreft beter gesproken worden van 'werkgroepen' dan van ateliers.

Er lijkt per 'bedrijfje' vooral gewerkt te zijn door individuele personen, of de combinatie van de leermeester met zijn leerling (gezel), het bekende middeleeuwse gildesysteem van praktijkscholing.

82 K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 89-92 en 95.

83 C. P. CHRISTIANSON, *Evidence for the Study of London's Late Medieval Manuscript-Book Trade*, 1989, p. 87-108 in: J. GRIFFITHS en D. PEARSALL, *Book Production and Publishing in Britain, 1375-1475*, 1989, Cambridge, p. 94-95; R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, 'The Commercial Production of Manuscript Books in Late-Thirteenth-Century and Early-Fourteenth-Century Paris', in: L. L. BROWNRIGG (red.), *Making the Medieval Book: Techniques of Production*, Oxford, 1995, p. 103-115; R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers*, p. 130.

84 J. W. KLEIN, '(Middel nederlandse) handschriften: produktieomstandigheden, soorten, functies', in: *Queeste, Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, 2 (1995), p. 14; K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 156 over de situatie in Brugge.

Daarop duidt het regelmatig voorkomen van twee handen in een handschrift.⁸⁵ De Brugse psalters zijn nog niet uitvoerig op handen onderzocht, maar Carlvant merkt bijvoorbeeld bij één van de oudste Brugse handschriften op dat er twee kopiïsten aan hebben gewerkt met ieder hun eigen liniëring.⁸⁶ Ook was bij de Brugse psalters regelmatig sprake van twee verluchters, de ene voor het complexe werk en de andere voor eenvoudigere versieringen zoals de psalminitialen en regelinitialen.⁸⁷

Rouse en Rouse hebben in een uitvoerige studie van administratieve gegevens uit het dertiende-eeuwse Parijs de situatie tot huishoudniveau in kaart gebracht. Ze schetsen het beeld van kleine zelfstandigen die in een netwerk hun product tot stand brachten en vaak van ouder op kind de activiteit voortzette.⁸⁸ Het dicht bij elkaar in een straat werken was een logische en in die tijd zeer gebruikelijke keuze. Vooral bij de beste verluchters van de paginagrote versieringen valt ook te denken aan mobiele specialisten.

Het is goed denkbaar dat de secundaire psalters op vergelijkbare wijze in Brugge zelf zijn gemaakt. Het is namelijk de vraag wat de winst was van het produceren van flinke aantalen psalters buiten de grote stad. Carlvant neemt aan dat de dalende vraag de producenten dwong hun afnemers op te zoeken.⁸⁹ Maar zoals verderop zal blijken, valt de arbeidsinspanning van de overdracht in het niet bij de lange productietijd van een psalter. Het opzoeken van de verspreid wonende afnemers buiten Brugge zou een rondtrekkend productiegroep vereisen, wat niet erg praktisch is. Daarbij lijkt het maatwerk bij de secundaire psalters beperkt omdat er minder illustraties zijn met verder een grotendeels standaard uitvoering. De variatie betreft vooral het begin en het slot met de namen in de kalender en litanie, gevolgd door de afsluitende collecten. Daarbij vertonen de kalenders stilistisch een dermate grote uniformiteit dat hiervoor een gezamenlijk voorbeeldboek gebruikt lijkt te

85 J. W. KLEIN, '(Middel nederlandse) handschriften', p. 8 noot 31.

86 K. CARLVANT, 'De verluchte boeken', p. 159 (nr. 71 = British Library MS. Add. 19899).

87 K. CARLVANT, 'De verluchte boeken', p. 159 (nr. 71), 161 (nr. 72) en 162 (nr. 73).

88 R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers*, p. 48 en 130.

89 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 154.

zijn.⁹⁰ In dat kader was het aanpassen van een paar namen een eenvoudige bewerking. Ook het maatwerk aan het slot is zeer beperkt. Vanuit die optiek voegde een langdurig direct contact met de opdrachtgever weinig toe. Een simpele opdracht voor een beperkte persoonlijke invulling was voldoende. Daarbij wijst Klein op de grote voordelen die het werk in een stad bood, inclusief de aansluiting op een groot netwerk dat nuttig was bij de regionale afzet van boeken.⁹¹ Dat de Tweede Groep zich na de Brugse economische malaise, rond 1270-75, in het nog grotere Gent vestigde, illustreert de aanzuigende werking van grote stedelijke centra. In dat beeld past ook het vermoeden dat een Brugse producent van psalters zich in het derde kwart van de dertiende eeuw in Utrecht heeft gevestigd om in de lokale vraag van deze voor die tijd belangrijke stad te voorzien.⁹²

EXACTE LOCATIE

Uitvoeriger onderzochte voorbeelden in onder meer Parijs en Londen geven aan dat producenten van manuscripten zich bij voorkeur vestigden in de omgeving van bestuurlijke en kerkelijke machtscentra met bijbehorende administratieve medewerkers.⁹³ Wat betreft Gent zijn er eveneens aanwijzingen in die richting.⁹⁴ Ook blijkt dat de eerste kernen van manuscriptproductie zich vaak

90 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 233.

91 J.W. KLEIN, '(Middelnederlandse) handschriften', p. 16; H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 62.

92 Hierover hoopt de auteur apart te publiceren.

93 J. W. KLEIN, '(Middelnederlandse) handschriften', p. 7-8; F. DE ROOVER, 'The Scriptorium', p. 638 en 640; R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers*, p. 19-24 en 129; W. WATTENBACH, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipzig, 1871, p. 559; C. P. CHRISTIANSON, *Memorials of the Book Trade in Medieval London. The Archives of Old London Bridge*, Suffolk, 1987; C.P. CHRISTIANSON, 'Evidence for the Study of London's Late Medieval Manuscript-Book Trade', in: J. GRIFFITHS en D. PEARSALL, *Book Production and Publishing in Britain, 1375-1475*, Cambridge, 1989, p. 87-108.

94 H. BRINKMAN, 'Het Comburgse handschrift en de Gentse boekproductie omstreeks 1400', in: *Queeste, Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, 5 (1998), p. 98-113; H. BRINKMAN en H. MULDER, 'Recht, historie en schone letteren: het arbeidsterrein van een Gents kopiïstencollectief. Hs. Brussel KB 16.762-75 en het Comburgse handschrift', in: *Queeste, Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, 10 (2003), p. 27-78; H. BRINKMAN, 'De hardnekkige middeleeuwen. Persistentie van literaire productie- en transmissiekosten', in: *Queeste, Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, 11 (2004), p. 184-203.

ontwikkelden tot de latere centra van de eerste drukkerijen. Voor de eerste Brugse psalterproductie is daarom de omgeving van de Sint-Donaaskerk een goede kanshebber. Daar bevond zich behalve de Sint-Donaaskerk in de directe omgeving de grafelijke burcht met kanselarij, een toonaangevende school, de stedelijke administratie en het onderkomen van de schepenen. Later vestigden belangrijke Brugse drukkers zich hier.⁹⁵

De kapittelschool van Sint-Donaas was in Brugge in de tijd van de psalterproductie toonaangevend en onderhield nauwe relaties met de Sorbonne in Parijs.⁹⁶ Carlvant constateert dat de decoratieve Parijse invloeden direct tot de Brugse boekenmakers doordrongen. Dat gebeurde niet via een omweg langs Noord-Frankrijk, aangezien specifieke stijlkenmerken in die grensregio ontbreken maar wel tot Brugge doordrongen.⁹⁷ Zoals eerder werd aangegeven, kunnen de vele afkortingen in het versneden psalter erop wijzen dat een kerkelijk voorbeeld is gebuikt. Ook kunnen er relaties met de bestuurlijke administraties zijn geweest. De Brugse codices van Van Maerlant uit circa 1285, vertonen verwantschap met de Brugse psalters, maar lijken wat betreft hun handschrift op Brugse oorkondes.⁹⁸ En voor het inbinden van codices werden soms oude grafelijke oorkonden hergebruikt.⁹⁹ Uit documenten is vanaf 1306 de verkoop van perkament in deze omgeving bekend. Dat is van belang, omdat handelaren in perkament nogal eens een coördinerende rol vervulden bij de productie van manuscripten.¹⁰⁰

95 Voorbeelden zijn Collard Mansion, William Caxton, Jan Britto, Simon Vermeulen/Hubert de Croock, de weduwe van Tollenaere, Willem de Neve en Nicolas Breyghel. Zie: A. VISART DE BOCARMÉ, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, Brugge, 1828, p. 15, 22-23, 26, 35 en 38; M. GOETINCK, 'De ontluikende boekdrukkunst in Brugge (ca. 1474 - 1484): William Caxton, Colard Mansion en Jan Britto', in: *Vlaanderen*, 252 (1994), p. 132; L. VANDAMME, 'De boekdrukkunst in Brugge tijdens de 16de eeuw', in: *Vlaanderen*, 252 (1994), p. 133-137.

96 F. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, p. 77.

97 K. CARLVANT, *Trends in Bruges Illumination*, p. 340; L. VANDAMME en N. GEIRNAERT, 'Cisterciënzerbibliotheken', p. 71.

98 F. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, p. 77 en 408.

99 L. VANDAMME en N. GEIRNAERT, 'Cisterciënzerbibliotheken in het middeleeuwse Vlaanderen: handschriften uit de abdijen Ter Duinen, Ter Doest en Clairmarais', 2002, in: L. BUSINE en L. VANDAMME, *Besloten wereld, open boeken: middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, Tielt, 2002, p. 61.

100 R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers*, p. 39.

Vanaf 1381 verwijzen bronnen concreet naar de verkoop van complete codices bij de Sint-Donaaskerk.¹⁰¹ Al met al is productie in de omgeving een serieuze mogelijkheid, maar deze blijft vooralsnog hypothetisch.¹⁰²

PRODUCTIETIJD EN VOLUME

De analyse van het manuscript helpt ook om enig zicht te krijgen op de omvang van de Brugse psalterproductie waarover nog weinig bekend is.¹⁰³ Volgens schattingen kon een ervaren kopiist zo'n 150 tot 200 regels per dag kopiëren, dus dagelijks zo'n acht tot tien bladzijden (van 19 regels) van dit psalter ofwel vier tot vijf bladen.¹⁰⁴ Het psalter bevatte oorspronkelijk, inclusief kalender en litanie, zeker zo'n 195 bladen. Daarmee ging het in het totaal al snel om veertig tot vijftig werkdagen voor een professioneel kopiist. Met zes werkdagen per week is dat zeven tot acht weken, of afgerond zo'n twee maanden. En er waren nog meer arbeidskosten. Zo suggereert een middeleeuwse bron dat er op veertien dagen schrijfwerk, een dag correctiewerk was. Dat zou in dit geval in het totaal op zo'n drie tot vier dagen correctiewerk uitkomen.¹⁰⁵ Daarbij was de werkelijke tijdsbesteding natuurlijk afhankelijk van het foutpercentage in het schrijfwerk. Verder was er het versieren en vervaardigen van de katernen. Naast het arbeidsloon kwamen ook nog de materialen, waaronder een zevental huiden en het gebruikte bladgoud.

101 A. DEWITTE, 'Schrijvers rond de Brugse St.-Donaaskerk', in: V. VERMEERSCH (red.), *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw*, 1981, Brugge, p. 57.

102 De elders gelegen Schrijversstraat betreft een familienaam, dus geen schrijversgilde: A. SCHOUTEET, *De straatnamen van Brugge: oorsprong en betekenis*, Brugge, 1977, p. 186.

103 Vergelijk J.A.A.M. BIEMANS, *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de 'Spiegel historiael' van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*, Leuven, 1997, p. 253.

104 Vergelijk E.A. OVERGAUW, 'Fast and Slow. Professional or Monastic. The Writing Speed of Some Late-Medieval Scribes', in: *Scriptorium*, 49 (1995), p. 211-227; M. GULLICK, 'How Did Scribes Write? Evidence from Romanesque Manuscripts', in: L.L. BROWNRIGG (red.), *Making the Medieval Book: Techniques of Production*, 1995, 1995, p. 39-58; R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, p. 23.

105 F. DEROOVER, 'The Scriptorium', p. 599, 404 en 607; 1/14^e x 40 tot 50 werkdagen.

Prijsvoorbeelden uit circa 1400 illustreren dat de schrijfkosten bij een eenvoudig handschrift driekwart van de totale kosten konden uitmaken en bij een wat rijker uitgevoerd liturgisch handschrift de helft.¹⁰⁶ Met het rijke gebruik van bladgoud en illustraties, neigt het versneden psalter vooral naar die laatste categorie. Met naar schatting twee maanden schrijfwerk zou de totale kostprijs van het gereconstrueerde psalter zo bezien op het equivalent van ongeveer vier maanden arbeidsloon uitkomen. Dat lijkt veel, maar gegevens uit middeleeuws Engeland bevestigen de hoge prijs van boeken in die tijd. Zo bedraagt de prijs van een boek rond 1300 ongeveer een half pound in een tijd dat een arbeider maximaal twee pound verdiende. Dat duidt op een boekenprijs van minimaal een kwart jaarsalaris.¹⁰⁷ Bekend is verder dat de prijs van een zeer luxe handschrift zelfs drie jaarsalarissen kon bedragen.¹⁰⁸ Uiteraard zijn er de nodige onzekerheden, maar het gereconstrueerde psalter illustreert zonder meer dat boeken een kostbaar bezit waren.

Op basis van de geschatte productietijd, valt vervolgens zeer indicatief iets te zeggen over het productievolume. Carlvant constateert dat tot nu toe uit de Brugse periode van 1250-1275 bijna alleen psalters bekend zijn. Andere vormen kunnen verloren zijn geraakt, maar het duidt in ieder geval op een nadrukkelijke specialisatie. Daarbij merkt Carlvant op dat standaardisatie van bijvoorbeeld de kalender en maten aangeeft dat er sprake was van massaproductie.¹⁰⁹ De schatting van de omvang van de Brugse productie kan zich hier gezien de specialisatie op de psalters concentreren. Hierboven werd gesteld dat het schrijven zeker de helft van de totale kosten uitmaakte, die verder naast kosten voor de verluchting en kosten van de binder ook nog materiaalkosten omvatten. Zo

106 Bedragen in C.P. CHRISTIANSON, 'A Community of Book Artisans', p. 212-214; bij een zeer rijk versierd missaal waren de schrijfkosten een achtste van het totaal.

107 C. DYER, *Standards of Living in the Later Middle Ages*, Cambridge, 1989, p. 29 (jaarloon) en 76-77 (boekprijzen 1397 en 1479 tussen de 0,7 en 0,9 pound per stuk, in verband met inflatie voor 1300 hier ingeschat op 0,5 pound; F. DE ROOVER, 'The Scriptorium', p. 645-646; W. WATTENBACH, *Das Schriftwesen*, p. 550.

108 R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers*, p. 216.

109 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 3; vergelijk H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 63, 78 en vooral 101.

bezien werd aan de verluchting minder tijd besteed dan aan het schrijven. Een verhouding van bijvoorbeeld 2 op 3 tussen verluchters en kopiïsten is daarom goed denkbaar.¹¹⁰ Carlvant kwam wat betreft de Eerste Groep stilistisch gezien tot de conclusie dat daar minimaal twee tot vijf verluchters actief waren.¹¹¹ Bij genoemde verhouding zouden er dan drie tot acht kopiïsten tegelijk actief zijn geweest. Uitgaand van afgerond twee maanden schrijfwerk per psalter, konden drie kopiïsten jaarlijks zo'n twintig psalters produceren. Met acht kopiïsten lag de productie tweeënhalf maal zo hoog op circa vijftig psalters per jaar. De jaarlijkse productie van de Eerste Groep kan dus 20 tot 50 psalters zijn geweest. Indien de Eerste Groep werkzaam was van 1250 tot 1275, zou de totale productie afgerond uitkomen op ongeveer 500 tot 1.250 psalters.

Carlvant traceerde zeventien manuscripten in de stijl van de Eerste groep. Daarvan zijn er tien gezien de kalender of andere kenmerken duidelijk gekoppeld aan Brugge.¹¹² Nog eens twee stuks vertonen sterke Brugse kenmerken maar lijken gezien de kalender voor elders gemaakt (Gent en Terwaan).¹¹³ Nog eens twee stuks hebben wel een Brugse kalender en zijn volgens Carlvant gemaakt in de marge van de Eerste stijlgroep, maar vertonen afwijkingen die volgens Carlvant productie buiten Brugge mogelijk maken.¹¹⁴ Ten slotte zijn drie stuks volgens Carlvant elders gemaakt, met name in de omgeving van respectievelijk Cambrai, Terwaan en Gent, maar ze staan wel onder sterke Brugse invloed.¹¹⁵

Twaalf stuks zijn dus met vrij grote zekerheid in Brugge geproduceerd. Dat is ongeveer per twee productie jaren een bewaard psalter. Van de tweede stijlgroep traceerde Carlvant vier psalters die

110 Erg groot zal het verschil ook niet zijn geweest. Zo geven R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers*, p.113, het voorbeeld van een groep van 6 verluchters en 6/7 schrijvers.

111 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 134.

112 Het gaat om de manuscripten Add 19899 en 24683; Walters 36; BBR IV250; St Omer 270; Madrid Vit 23-9; Morgan 106; Arsenal 604; St. Johns N.19; Husebyg.

113 De manuscripten Edingburgh 62; Darmstadt 4161.

114 De manuscripten Royal 2Biii; Magdalene 7; K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 87.

115 De manuscripten Liturg 396; BBR 5074; Boston fMed84.

in de periode 1260-1270 in Brugge zijn vervaardigd.¹¹⁶ Dat is ook ongeveer een bewaard psalter per twee productie jaren. Dat kan betekenen dat de jaarlijkse productie-intensiteit van de Tweede stijlgroep in Brugge vergelijkbaar was met die van de Eerste groep. Dat is in de periode 1260-1270 dan nog eens zo'n 200 tot 500 Brugse psalters in de Tweede stijl. Ten slotte traceert Carlvant vijf secundaire apostel psalters, wat een totaal van zeven geeft met het exemplaar uit Den Haag en het versneden psalter. De activiteiten daarvan vielen volgens Carlvant in dezelfde periode als de Eerste groep.¹¹⁷ Met ongeveer het halve aantal bewaard gebleven secundaire psalters kan de productie ook ongeveer de helft zijn geweest, goed voor een totale productie van 250 tot 600 secundaire psalters. De totale Brugse psalterproductie valt dan te schatten op 950 tot 2.350 stuks. In deze berekening loopt de jaarlijkse productie op van 30 tot 100 stuks in de jaren 1250-1260 naar een piek van 40 tot 125 stuks in de jaren 1260-1270, waarna de productie snel afnam en rond 1275 eindigde. Uiteraard is dit een zeer ruwe en onzekere schatting, maar andere aanwijzingen geven een vergelijkbare uitkomst.

De geloofwaardigheid van de schatting valt vanuit een aantal invalshoeken te toetsen. Allereerst is er de productiecapaciteit. De gelijktijdige productiecapaciteit zou in de piekperiode 1260-1270 uitkomen op het werk van zo'n tien tot twintig kopiïsten.¹¹⁸ Dat is vergelijkbaar met de bezetting van een schrijfatelier (scriptorium) van kloosters waar veelal drie tot twintig kopiïsten actief waren, met een gemiddelde van twaalf.¹¹⁹ Bij eerder genoemde verhoudingen zou sprake zijn van zeven tot veertien verluchters. Dat is

116 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p.134, 141-143 en 175; De manuscripten Brugge 55/171; Auctarium D.4.2; Chester Batty 61; Brugge 54/100; hier niet meegeteld zijn twee secundaire tweede psalters die mogelijk ook in Brugge zijn gemaakt (K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 93-95).

117 Beschreven in K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 88 e.v.: De manuscripten Rawl C. 940, Arras 527, Brugge Openbare Bibliotheek MS. 335; De in stijl sterk afwijkende (maar in tekst en kalender verwante) twee manuscripten uit haar groep ii blijven hier buiten beschouwing.

118 Twee groepen tegelijk met ieder jaarlijks 20-50 psalters, plus de helft aan secundaire psalters, levert jaarproductie van 50-125 stuks; met per kopiïst gemiddeld 6 stuks per jaar, zou het werk zijn voor 8 tot 21 kopiïsten, afgerond op 10 tot 20.

119 F. DE ROOVER, 'The Scriptorium', p. 595.

bij elkaar al 17 tot 34 Brugse kopiïsten en verluchters. Daarnaast waren er nog perkamentmakers en bijvoorbeeld boekbinders. Ter vergelijking: in 1454/55 waren vijftig mensen lid van het Brugse Librariërs-gilde.¹²⁰ Dat het aantal dertiende-eeuwse producenten zelfs in de piekperiode waarschijnlijk niet de omvang van de vijftiende eeuw behaalde, strookt met de ongekend hoge manuscript-productie in Brugge in de vijftiende eeuw.¹²¹

Aanvullende informatie biedt het zogeheten overlevingspercentage. Uitgangspunt zijn 21 bewaard gebleven Brugse psalters. Bij een oorspronkelijke productie van 950 tot 2.350 stuks, zou het overlevingspercentage uitkomen op 0,9 tot 2,2 procent. Neddermeyer kwam in 1998 na een grootschalig onderzoek op een overlevingspercentage van gemiddeld 5 procent voor incunabelen. Dat is een categorie waarvan vrij betrouwbare gegevens bekend zijn over zowel de oorspronkelijke productieaantallen als het aantal bewaard gebleven exemplaren. Het betrof vroegdrukken uit het Duitse rijk uit de periode 1453-1500.¹²² Met 22 generaties van gemiddeld 25 jaar, betekent het betreffende percentage dat gemiddeld per generatie 13,3 procent van het boekenbestand verloren ging. De productie van de Brugse psalters vond zo'n dertig generaties (van 25 jaar) geleden plaats. Bij een zelfde vervalpercentage van 13,3 procent per generatie, zou van het Brugse bestand tegenwoordig nog maar 1,6 procent over zijn. Dat strookt opvallend goed met de hierboven berekende 0,9 tot 2,2 procent.

Het geschatte productieaantal oogt dus geloofwaardig, maar de situatie is complexer. Neddermeyer schat dat het verval van dertiende-eeuwse handschriften wat kleiner was dan bij incunabelen omdat de financiële waarde gemiddeld hoger lag. Hij veronderstelt daarom dat van dertiende-eeuwse handschriften gemiddeld ook nog zo'n 5 procent bewaard is gebleven. Maar of dat ook voor de

120 M. SMEYERS, *Vlaamse miniaturen*, p. 36.

121 Over 15de-eeuwse productie: H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 58 e.v.

122 U. NEDDERMEYER, *Von der Handschrift zum gedruckten Buch: Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte* (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem deutschen Bucharchiv München 61), 2 delen, Wiesbaden, 1998; H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 24-25.

psalters geldt, is nog maar de vraag. Het Concilie van Vienne (1311-1312) was onder meer zeer kritisch voor leken die hun geloof beleeden zonder aangesloten te zijn bij een door de paus goedgekeurde orde. Het was de tijd van de harde vervolgingen door de inquisitie waarin nogal wat leken afstand deden van hun psalters. Dat kan mede verklaren waarom in de veertiende eeuw volop Brugse psalters naar het vrijere Engeland werden gebracht.¹²³ Het is daarom goed mogelijk dat in de veertiende eeuw relatief veel psalters vernietigd zijn. De door Neddermeyer geschatte 5 procent is bovendien een gemiddelde. Grotere en rijker versierde manuscripten blijven doorgaans beter bewaard, zeker als ze via een bibliotheek in een publieke verzameling terecht kwamen. Dat laatste blijkt uit bibliotheekcatalogi en het aantal manuscripten dat daarvan gemiddeld nog bekend is. Kleinere en minder fraai versierde manuscripten gingen daarentegen sneller verloren, zeker als ze lang in particulier bezit bleven.¹²⁴ De rijke versiering van het psalter met onder meer bladgoud, droeg dus bij aan een minder sterk verval. Daar staat echter tegenover dat de psalters relatief klein waren en zelden vroegtijdig in openbare collecties terecht kwamen. Per saldo is een overlevingspercentage beneden de 5 procent daarom zeker goed denkbaar.

Gezien de onzekerheden, zou de 5 procent als een bovengrens gehanteerd kunnen worden. Bij dat percentage zouden de 21 bewaard gebleven psalters een productie van ruim 400 stuks vertegenwoordigen. Om schijnnaauwkeurigheid te vermijden, zou afgerond een productie van totaal 500 tot 2.000 Brugse psalters gereconstrueerd kunnen worden. Dat strookt met een overlevingspercentage van 1 tot 4 procent. Daarbij komt de kanttekening dat de inventarisatie van nog bestaande Brugse psalters minder compleet is dan die van de intensief onderzochte incunabelen. Zo gaf Carlvant aan dat haar beeld van de secundaire psalters zeer incompleet was, wat de ontdekking van de in dit artikel beschreven exemplaren bevestigt.¹²⁵ Dat betekent dat het werkelijke over-

123 L. M. C. RANDALL, 'Flemish Psalters', p. 191.

124 H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 26-30.

125 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 90 (noot 1) en 338; Vergelijk F. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, p. 380 en 407-408.

levingspercentage waarschijnlijk nog wat hoger uitkomt en de 5 procent van Neddermeyer wellicht aardig benadert.

De afgeronde schatting laat zich tot slot toetsen aan de toenmalige vraag naar psalters. Het gereconstrueerde aantal van 500 tot 2.000 stuks ligt opvallend dicht in de buurt van de boekoplagen van 700 tot 2.000 stuks die bekend zijn van Brugse drukkers uit de zestiende eeuw.¹²⁶ Het aantal daarvan kan wellicht afgestemd zijn geweest op een vergelijkbare groep potentiële afnemers in Brugge en het bijbehorende verzorgingsgebied. Het aantal stadsinwoners biedt ook een aanknopingspunt. Wijsman komt voor de vijftiende eeuw op een duidelijk positief verband tussen de productievolumes van handschriften en het aantal inwoners van de betreffende stad. Zo'n verband is logisch omdat stedelingen in deze periode de belangrijkste afnemersgroep vormden.¹²⁷ Met naar schatting zo'n 40.000 tot 50.000 inwoners in de eerste helft van de veertiende eeuw was Brugge één van de grootste steden in die tijd.¹²⁸ Als de afgerond 500 tot 2.000 psalters allen in Brugge in omloop waren, zou zo'n 1 tot 5 procent van de Brugse bevolking een Brugs psalter bezeten hebben. Omgerekend naar gezinnen van gemiddeld vijf personen, zou van de 8.000 tot 10.000 Brugse gezinnen 5 tot 25 procent een psalter in huis hebben gehad.¹²⁹

Met name het hoogste percentage is erg veel. Eerder genoemde schatting dat de waarde van een psalter al snel 1/3 jaarloon of meer geweest moet zijn, geeft aan dat vooral de rijke bovenlaag tot de belangrijkste afnemers van de Brugse psalters behoort moeten hebben. Boeken waren nog een prestigegoed ("preciosa") met adellijke allures. Zo konden de meeste gewone ambachtslieden zich

126 W. LE LOUP, *Drukken, een kunst-ambacht*, 1994, p. 114-119 in: *Vlaanderen 252* (sept/okt 1994), p.116.

127 H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 48; K. CARLVANT, 'De verluchte boeken', p. 12, 81 en 323 over Brugge als afzetmarkt.

128 Schatting op basis aantal weerbare mannen in 1338-40; W. PREVENIER, *Bevolkingscijfers en professionele structuren naar bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw*, p. 269-303 in: Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat, 1975, Gent, p. 281 en 285; Blockmans in J. C. H. BLOM en E. LAMBERTS (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, 1993, Rijswijk, p. 48; A. VANDEWALLE e.a. (red.), *Hanzekooplui en Medicbankiers*, p. 86.

129 Voor 5 personen: W. PREVENIER, *Bevolkingscijfers*, p. 280 en 282.

geen boekenbezit permitteren.¹³⁰ Blockmans stelt op basis van belastingstatistieken dat in Brugge aan het eind van de veertiende eeuw ruim twee procent van de Brugse bevolking tot de rijkste bevolkingslaag behoorde, oftewel zo'n 800 tot 1.000 personen in ruim 150 tot 200 gezinnen.¹³¹ Dat enkele honderden gezinnen tot de rijke Brugse elite behoorde, strookt met andere gegevens. Zo zaten er in de periode 1322-1346 in het Brugse stadsbestuur 104 raadsheren, waarvan bijna de helft edelen. Verder verbleven er in die periode naar schatting zo'n vijftig internationale kooplieden in de stad.¹³² Bij 150 tot 200 welgestelde gezinnen, zou het gereconstrueerde productievolume op ruim twee tot tien psalters per welgesteld gezin uitkomen, wat erg veel is.

Dat kan betekenen dat met de eenvoudigere secundaire psalters een iets minder welgestelde laag van de stadsbevolking werd bereikt: de gegoede middenklasse. Dat bij de secundaire psalters minder kostbare volbladminiaturen werden gebruikt, kan op zo'n bredere doelgroep duiden. Hetzelfde geldt voor het mogelijk gebruik van tweederangs kopiïsten. De schrijfkosten maakten zoals aangegeven al snel de helft van de kostprijs uit, zodat een besparing daarop de verkoopprijs aanzienlijk kon drukken.

Naast het vermoeden dat met de secundaire psalters een grotere Brugse doelgroep werd aangeboord, valt het geschatte productievolume ook nog te verklaren vanuit de mogelijkheid van productie voor afnemers buiten Brugge. Brugge was destijds een van de grootste handelsteden van Europa zodat er volop gelegenheid was via deze handelsstromen elders psalters af te zetten. Van de in Brugge geproduceerde psalters had een aantal een niet-Brugse kalender en kan dus voor buiten het bisdom Doornik bestemd zijn geweest. Het versneden psalter illustreert dat een deel van de psalters op een gegeven moment zelfs naar Engeland is geëxporteerd.

130 J.W. KLEIN, *Produktieomstandigheden*, p. 4; J. A. A. M. BIEMANS, *Onsen Spieghel Ystori-ale*, p. 251; H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 78 en 89.

131 W. P. BLOCKMANS, *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent*, 1971. Deel 1: 1089-1300. In: *Standen en Landen* 54 (1971).

132 Th. DE HEMPTINNE en M. VANDERMAESEN, *De ambtenaren van het graafschap*, p. 193; A. VANDEWALLE e.a. (red.), *Hanzekooplui en Medicibankiers*, p. 88.

Dat export belangrijk kon zijn illustreren de vijftiende-eeuwse handschriften die in de Lage Landen werden geproduceerd. Daarvan was een tiende bedoeld voor export naar onder meer Engeland, wat bij devotionele handschriften nog meer was.¹³³ Verder kan een deel van de Brugse psalters bestemd zijn geweest voor andere plaatsen in het bisdom Doornik. Carlvant constateerde dat de afnemers weinig met de Brugse kalender en litanie gedaan lijken te hebben, terwijl bovendien veel heiligen in een groot gebied bekendheid genoten, zeker wat betreft de secundaire psalters.¹³⁴ Gebruik buiten Brugge in andere delen van het bisdom Doornik is daarom zeer aannemelijk.

Een totale productie van 500 tot 2.000 Brugse psalters is bijgevolg goed denkbaar, maar dan zou wel sprake zijn geweest van een bredere doelgroep dan alleen het Brugse stadspatriciaat. Een deel werd dan geproduceerd voor de rijkere middenklasse en afnemers buiten Brugge. Het versneden psalter kan van beide een voorbeeld zijn gezien de eenvoudige uitvoering en zestiende-eeuwse Engelse bezitter.

HISTORISCHE INTERPRETATIE

Het belang van Brugse psalters en hun digitale reconstructie, ligt uiteindelijk in het feit dat ze een eigentijdse spiegel zijn van de ontwikkelingen in die periode. Omdat er weinig documenten uit de dertiende eeuw resteren, rechtvaardigt alleen dat al de volle aandacht voor dit stuk erfgoed, zoals onderstaande korte historische schets ter afsluiting illustreert.

Nadat in Europa eeuwenlang scriptoria van kloosters de productie van handschriften hadden overheerst, kwam in de dertiende eeuw de stedelijke productie op gang. Het betrof een fundamenteel omslagpunt in de geschiedenis. De toegang tot geschreven werken zou aanzienlijk verbreden door de opkomst van het publieksboek, een ontwikkeling waarin de massaal geproduceerde psalters de voorhoede vormden. Veel welgestelde leken in

132. H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p.116.

134. K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 117-118, 234 en 125.

Brugge en omgeving leerden met dergelijke palters het Latijn.¹³⁵ Boeken werden individueel bezit nadat ze jarenlang grotendeels collectief eigendom van een kleine groep waren geweest in vooral kloosterbibliotheken. Daarbij past ook het veel kleinere formaat van het versneden psalter, toegespitst op persoonlijk gebruik buiten een bibliotheek.¹³⁶ Er kwam een beweging op gang waarin de Kerk haar monopolie geleidelijk zag afbrokkelen, met als climax de Reformatie in de zestiende eeuw. De secundaire psalters illustreren hoe ook de iets minder vermogende Bruggelingen voor het eerst werden bereikt. Het psalter past in een historische ontwikkeling waarin het individu zich steeds meer losmaakte van het collectief.¹³⁷ Daarbij zijn er aanwijzingen dat dit soort psalters veel door vrouwen werd gebruikt zodat de individualisering zich niet tot de mannen beperkte.¹³⁸

Het Vierde Concilie van Lateranen in 1215 gaf de gelovigen een belangrijke impuls om ook buiten de kerkelijke instellingen zelf actief met het geloof bezig te zijn. Psalters waren daarbij het belangrijkste boek voor de persoonlijke devotie. Overigens beperkte deze vorm van individualisering zich tot de welgestelden. Het gereconstrueerde psalter vertegenwoordigde maanden van arbeid en was met het vele bladgoud voor de grote massa onbetaalbaar. Wel illustreert het psalter dat de bovenlaag breder werd. Brugge was inmiddels een van de belangrijkste Europese handelssteden en ontwikkelde zich halverwege de dertiende eeuw tot hét productiecentrum van dergelijke psalmboeken. Brugge was goed voor een voor die tijd imposante productie van naar schatting in totaal zo'n 500 tot 2.000 stuks, een belangrijk particulier initiatief.

135 D. HOGENELST en F. VAN OOSTROM, *Handgeschreven wereld*, p. 129.

136 Vergelijk H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 79.

137 A. DEWITTE, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 45; M. SMEYERS, *Vlaamse miniaturen*, p. 113; A. BENNET, *The Transformation of the Gothic Psalter in Thirteenth-Century France*, 2004, p. 211-222 in: F.O. BÜTTNER (red.), *The Illuminated Psalter. Studies in the Content, Purpose and Placement of Its Images*, 2004, Brepols, p. 211; J. RIFKIN, 2004. *The European Dream. How Europe's Vision of the Future is Quietly Eclipsing the American Dream*, 2004, New York, p. 122 e.v.

138 Van 10 apostelpsalters zijn er minimaal 4 door vrouwen gebruikt: L. M. C. RANDALL, 'Flemish Psalters', p. 172-174 en 187-188.

Dankzij het vele bladgoud staat het versneden psalter in fel contrast met de sobere manuscripten die bijvoorbeeld in de directe omgeving van Brugge werden gemaakt in de abdijen van De Duinen en Ter Doest. Deze Cisterciënklousters volgden de sobere voorschriften van Citeaux die onder meer stelden “dat de initialen slechts van één kleur mogen zijn zonder verluchting”. De in het psalter gebruikte verluchting met apostelen is wat dat betreft tweeslachtig. Deze in Brugse psalters veel gebruikte vorm stond namelijk symbool voor het ideaal van het eenvoudige leven van de apostelen, een ideaal dat in Brugge op straat werd gepredikt. Dat contrasteerde nogal met de verder weelderige uitvoering van het psalter en de welstand van de doelgroep. Het ging gezien de weinige dertiende-eeuwse gebruikssporen de meeste eerste eigenaren daarom kennelijk meer om het prestigieuze boekenbezit dan de diepere boodschap. De vele afkortingen in het versneden psalter waren zeker voor leken onhandig bij het hardop lezen van de tekst, maar dat was bij een gering gebruik geen groot bezwaar.¹³⁹

Het psalter bevatte voor het Brugse lekenpubliek volop herkenbare visuele elementen. Zo is er de robuuste vormgeving die paste bij Romaanse stijl uit die tijd, met tegelijk voorzichtige gotische invloeden. De bladen van het versneden psalter hebben onmiskenbaar traditionele en Duitse trekjes met hun monumentale en statige karakter, relatief dikke lijnen, statisch uitgevoerde figuren en weinig opsmuk. Ook de kleurstelling is zeer bescheiden met vooral contrasten tussen rood en blauw (basiskleuren in de gotiek), aangevuld met goud. Het waren kleuren die net als de dikke lijnen een belangrijke rol speelden in de glas-in-lood vensters uit die tijd.¹⁴⁰ Het psalter weerspiegelt tevens de eerste gotische invloeden. Bij de psalminitialen is bijna voelbaar hoe de verluchters zich proberen te ontworstelen aan de Romaanse stijfheid. Uit-

139 R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, p. 89, over het nadeel van afkorting bij oplezen liturgische teksten.

140 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 3, 34, 150, 178-179, 186, 203, 209-211, 307, 362; M. SMEYERS, *Vlaamse miniaturen*, p. 114 en 137; A. BENNETT, *Continuïteit en vernieuwing in de religieuze boekcultuur van de lage landen in de 12de en 14de eeuw*, in: P. DE RYNCK (red.), *Meesterlijke middeleeuwen. Miniaturen van Karel de Grote tot Karel de Stoute. 800 – 1475*, Zwolle/Leuven, 2002, p. 167 en 176.

lopers strekken zich als tentakels over de zijmarge uit, vooral in de verticale richting die kenmerkend is voor de gotiek (in kerken gericht op de hemel om zo dichterbij god te komen). Bijna organisch strekt een deel zich nog vrijer uit over de bovenste en onderste marge. Gotische invloed met een voorkeur voor symmetrie en omkaderde oppervlakken, is ook zichtbaar bij de liniëring van het versneden psalter.¹⁴¹ En het bladgoud weerspiegelde het licht op bijna goddelijke wijze.

De maker van het psalter wist net als andere collega's uit de Eerste Groep weinig raad met de nog veel frivolere hoog-Gotische invloeden die zich vanaf 1260 vanuit Frankrijk steeds sterker in Brugge en omgeving aandienen. De oudste verluchters werkten al meer dan tien jaar in de hun inmiddels vertrouwde stijl en lieten die niet graag los. Ze bleven in hun ontwikkeling steken en belandden in een fase van verval waarvan het versneden psalter met al zijn slordigheden getuigt. De definitieve neergang kwam met de Engelse Oorlog (1270-1274). Daarin werd onder meer een handelsembargo op textiel van kracht dat Brugge en haar rijke bovenlaag economisch zwaar trof. In deze tijd was het ook definitief gedaan met de Eerste Groep.¹⁴² Gent nam de positie van Brugge als productiecentrum van psalters over en behield die positie tot rond de eeuwwisseling. Dit verval van de Brugse positie druipt als het ware van het versneden psalter af.

Het versneden psalter vormt tot slot ook een getuigenis van de kerkelijke worsteling met de persoonlijke devotie. Dichters uitten zich al in de twaalfde eeuw in de volkstaal en bij stedelijke administraties kwam dat op in de loop van de dertiende eeuw. Maar bij religieuze werken hield de Kerk vast aan het Latijn. Jacob van Maerlant klaagde in deze tijd niet voor niets over de weerstand van "dat paepscap" tegen zijn uit het Latijn vertaalde rijmbijbel.¹⁴³ Het is dan ook tekenend dat de eerste publieksboeken niet in de volks-

141 A. DEROLEZ, *Codicologie des manuscrits*, p. 70, 76 en 83; A. DEROLEZ, 'De wereld', p. 113-114 en 119; K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 162, over regelinitialen (type A = kaal, type B = omkaderd).

142 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 87, 134 en 151.

143 D. HOGENELST en F. VAN OOSTROM, *Handgeschreven wereld*, p. 77, 80 en 124.

taal verschenen maar in het Latijn, hoewel er al wel psalmvertalingen bestonden in de volkstaal. De fouten van de verluchter van het versneden psalter geven aan dat Latijn voor velen nog moeilijk leesbaar was en de Kerk zodoende met haar Latijn een informatievoorsprong vasthield. De weg naar persoonlijke geloofsbelevens was er dan ook een van horten en stoten. Een belangrijke terugslag was het Concilie van Vienne uit 1311-1312 dat zich uitsprak tegen onreglementaire geloofsbelevens, wat vervolgingen met zich meebracht. Het versneden psalter behoorde mogelijk tot de exemplaren die in deze periode van de hand werden gedaan om niet beticht te kunnen worden van religieuze activiteiten buiten de Kerk om.

Het versneden psalter kwam waarschijnlijk uiterlijk in de loop van de zestiende eeuw terecht in het vrijere Engeland waar dergelijke 'tweede hands' psalters veelal werden ontdaan van de Vlaamse kalender en litanie. Vermoedelijk kwam het psalter via Vlaamse vluchtelingen in Norwich in bezit van Robert Harrison (ca. 1545-1585). Met deze nieuwe eigenaar bevond het psalter zich in het middelpunt van de strijd voor persoonlijke devotie. Harrison was een van de voorlopers in een stroming die de Anglicaanse Kerk afwees, de puriteinen. Samen met Robert Browne (1550-1633?) stond hij rond 1580 aan de basis van de eerste separatistische gemeente in Engeland. Dat leverde vervolging en gevangenschap op. In 1582 weken Harrison en Browne daarom met een vijftigtal 'Brownisten' uit naar Middelburg waar inmiddels ook de neo-Calvinist Thomas Cartwright (1535-1603) woonde. In de loop van 1583 werd het werk van onder meer Harrison in Engeland verboden en werden twee lieden opgehangen die het toch bleven verkopen. Na een conflict vertrok Browne in 1583 naar Schotland en bleef Harrison in Middelburg achter waar hij waarschijnlijk rond 1585 stierf.¹⁴⁴ Browne zou hem ongeveer een halve eeuw overleven en meemaken dat een andere groep Engelse puriteinen, de pelgrims-

¹⁴⁴ K. L. SPRUNGER, *Dutch Puritanism. A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Leiden, 1982, p. 29-34; R. HARRISON, *A Little Treatise*; R. HARRISON, *Tree Formes of Catechismes, conteyning the most principall pointes of Religion*, 1583 (Gedrukt door Richard Schilders).

vaders, in 1620 vanuit Leiden vertrok naar de Verenigde Staten. Pas drieënhalve eeuw later duikt het versneden psalter weer op in de Verenigde Staten bij een sekte. Helaas is onbekend wat er in de tussentijd mee is gebeurd.

En zo vormt het versneden psalter een fascinerende afspiegeling van een belangrijke periode waarin het individu met het draagbare publieksboek in de hand een eigen positie claimde.

VERVOLGONDERZOEK

Om nog meer duidelijkheid te verkrijgen over de werkomstandigheden in Brugge is zeker vervolgonderzoek gewenst. Het vergelijken van handschriften kan meer zicht bieden op de 'werkgroepen'. Liturgische handschriften kunnen daarbij vergeleken worden met andere handgeschreven bronnen, zoals historische manuscripten en administratieve bronnen. Brugse producten vormen wat dat betreft een unieke bron. Naast het literair historische werk van Van Maerlant, werden hier immers ook in grote aantallen psalters geschreven. Verder komt ruim tweederde van de Middelnederlandse ambtelijke teksten uit de dertiende eeuw uit Brugge (vaak met een exacte datering). Dat levert unieke aantallen op voor kwantitatief onderzoek. Het tellen van handen kan in een dergelijk onderzoek bijvoorbeeld nog meer inzicht bieden in productieaantallen. Er zijn namelijk statistische technieken om uit steekproeven de omvang van een populatie te berekenen, wat bijvoorbeeld wordt gebruikt om muntoplagen uit de oudheid en middeleeuwen af te leiden uit teruggevonden stempelwisselingen. Dergelijk onderzoek zou uiteraard sterk gebaat zijn met een groter aantal psalters als onderzoeksbestand. Het bevestigt nogmaals het belang van *digitale internet-reconstructies* en verdere uitbreiding van het aantal bekende psalters. Dat vraagt beleid dat inspeelt op verkoopprocessen die versnijden tot gevolg kunnen hebben. Daarom wordt daar tot slot in dit artikel kort aandacht aan besteed.

ERFGOEDBEHOUD

In een optimistisch scenario is de helft van de Brugse psalters over het hoofd gezien en bestaan er wereldwijd nog zo'n vijftig exemplaren, waarvan ongeveer de helft redelijk veilig in publieke collecties. Van de onbekende helft zou op basis van eerder beschreven patronen ongeveer een tiende per 25 jaar verloren gaan, dat is ongeveer één verloren manuscript in vijf jaar. In dat perspectief is het verontrustend dat alleen de afgelopen vijf jaar door de auteur al twee of drie voorbeelden van versneden Brugse psalters zijn aangetroffen, een beeld dat waarschijnlijk niet volledig is.¹⁴⁵ Het duidt erop dat de vernietiging van het resterende bestand via internet versneld plaatsvindt.¹⁴⁶

Gelukkig heeft het onderzoek ook inzicht opgeleverd in de werkwijze van de versnijders en biedt daarmee aanknopingspunten voor bescherming van dit kostbare erfgoed. Met een gerichte aanpak voor manuscripten uit de Lage landen zouden de regeringen van Nederland en Vlaanderen hier een internationaal voorbeeld kunnen leveren. Het versnijden van de manuscripten begint vaak met de aankoop van het manuscript bij een bekend veilinghuis zoals Christie's of Sotheby's.¹⁴⁷ Een oplossing aan de bron zou daarom bestaan uit het voor publiek bezit verwerven van manuscripten in het risicosegment, dat wil zeggen eenvoudige en/of incomplete manuscripten die relatief goedkoop zijn. Het aantal manuscripten uit de Lage landen dat jaarlijks beschikbaar komt is beperkt, zodat dit goed te financieren zou moeten zijn. Een tweede keus is de grote veilinghuizen te ondersteunen bij het vastleggen van de documenten. Er zou bijvoorbeeld aangeboden kunnen worden de documenten kosteloos volledig te scannen. Het veilinghuis zou daarmee over een extra verkoopondersteuning beschikken die ook voor hen de moeite zeker zou lonen.

Naast een aanpak aan de bron, kan er ook invloed worden uitgeoefend op de versnijders zelf. Het betreft slechts een zeer klein

¹⁴⁵ Naast het besproken psalter MS. Phol1 ook Phol 3 en waarschijnlijk Phol 5 (zie voetnoot 2).

¹⁴⁶ Vergelijk C. DE HAMEL, *Cutting up Manuscripts for Pleasure and Profit*, Charlottesville, 1996.

¹⁴⁷ Bij de manuscripten MS. Phol1, 2, 3 en 4 was dit het geval.

aantal aanbieders, zodat gepoogd zou kunnen worden hen met voorlichting tot terughoudendheid te manen. De ervaring met het onderzoek heeft namelijk geleerd dat het soms lieden betreft met liefde voor het materiaal. Ze zien dan weinig probleem in het versnijden omdat ze onvoldoende bekend zijn met het wetenschappelijk belang. Voor hen zijn het sterk gelijkende liturgische manuscripten met standaardteksten die weinig nieuws te bieden hebben. Het bekend maken met publicaties als dit artikel kan al een stuk helpen. Zo gaf de betrokken handelaar in een reactie op dit artikel aan het met interesse gelezen te hebben en het versnijden niet meer lonend te vinden. Vergelijkbaar met de situatie bij bont, kan ook morele invloed worden uitgeoefend op de afnemers ("koopt geen versneden waar"). Dat valt bijvoorbeeld te ondersteunen met een keurmerk dat aangeeft dat een handelaar geen recent versneden bladen verkoopt. Het wettelijk strafbaar stellen van het versnijden is een stuk complexer, temeer omdat het risico groot is dat het versnijden zich op illegale wijze zou voortzetten. Waar bovenstaande initiatieven geen effect hebben, resteert het voortgaan op de hier ingeslagen weg van de achteraf uitgevoerde *digitale internet-reconstructie*.

Met het voortschrijden van de techniek zal de waarde van dergelijke elektronische bestanden toenemen. Zo moet het met computertechnieken steeds beter mogelijk worden om in handschriften individuele "handen" optisch te identificeren. Dat zou een doorbraak betekenen omdat het op het oog zoeken naar identieke handen extreem tijdrovend is. Elektronische vergelijking zou de wetenschappelijke waarde van inhoudelijk sterk gelijkende liturgische handschriften aanzienlijk verhogen. Kwantitatieve tekstanalyses op basis van statistische profielen met bijvoorbeeld onderzoek naar de chronologische ontwikkeling van eerder genoemd afkortingspercentage is een ander voorbeeld van de mogelijkheden. Op die basis valt het werk van ateliers en werkgroepen nog beter te begrijpen. Dat zou weer een bijdrage kunnen leveren aan bijvoorbeeld het scherper dateren van manuscripten. Een elektronisch raadpleegbaar bestand zou ook helpen bij het beschrijven van manuscripten.

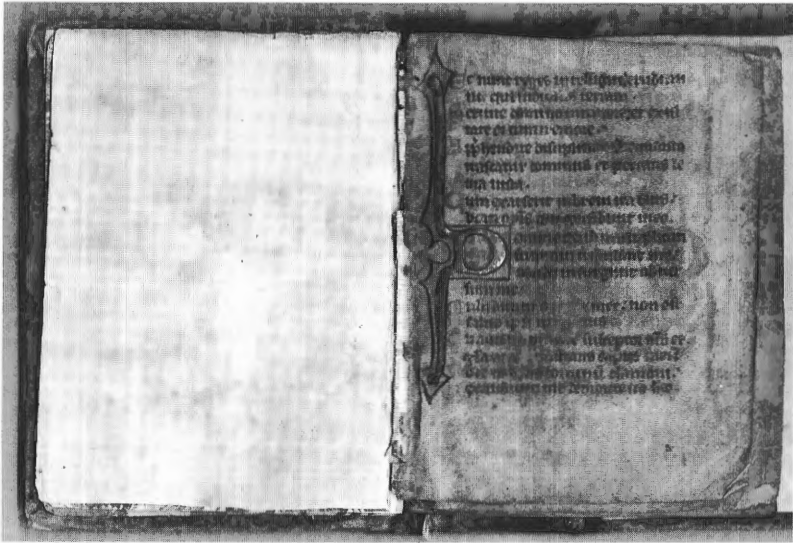
Het elektronisch vastleggen vraagt een inspanning, maar het in dit artikel beschreven voorbeeld illustreert dat het de moeite kan lonen. Naarmate meer partijen meedoen zal de waarde van een elektronisch bestand stijgen. Zo zal het steeds vaker mogelijk blijken uit zusterbladen in ieder geval elektronisch weer manuscriptfragmenten samen te stellen. De door eeuwenlang versnijden veroorzaakte schade zou gedeeltelijk hersteld kunnen worden, hoewel een echt manuscript natuurlijk waardevoller blijft dan een elektronische variant. Immers: eens versneden blijft altijd versneden.

SUMMARY

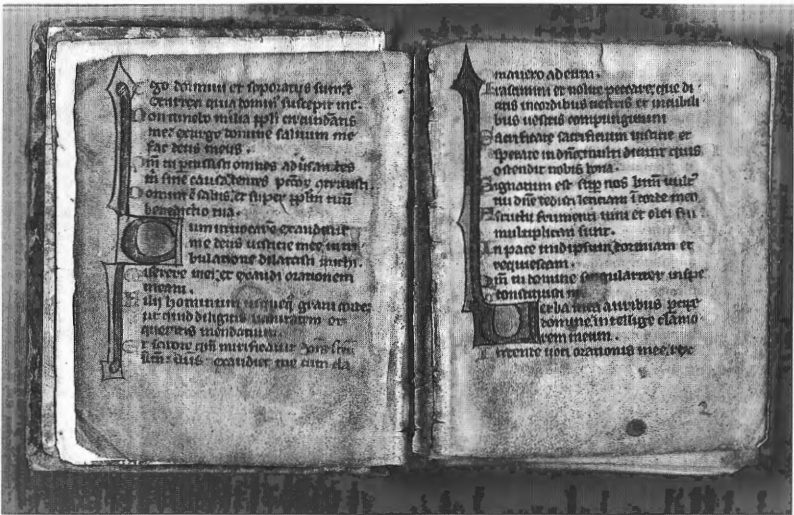
In 2002, a 13th-century secondary so-called *Apostelpsalter* or 'Apostle psalter' was cut to pieces and sold, leaf by leaf, via eBay and several auction houses. Even before it was dismembered, the calendar and some other leaves had already been excised. But even so, it still was a rare and valuable example of one of the first mass-produced books for a larger public in the Flemish town of Bruges, and – consequently – in the world. Only a few secondary Apostle psalters have survived, and most of them are also incomplete. The article describes how the psalter was partly reconstructed by means of a *digital internet reconstruction*, mainly based on images published on the internet. As a unique hand-made product, the psalter offers valuable insights into the way these early books for a large public were manufactured. There are clear indications that the manuscript was not produced in a single scriptorium, but that it was the product of a *working group*, a cooperation of parchment producers, copyists, illuminators, correctors and book binders. It is proposed that Bruges is the most likely place of production, maybe in the vicinity of Saint Donatian's church. Based on indicators such as the survival rate, estimates of production capacity and local demand, it is estimated that in total between circa 500 and 2.000 psalters were produced in Bruges in the third quarter of the 13th century. This probably exceeded traditional and local demand, meaning that these psalters were also intended for less wealthy inhabitants and people living outside Bruges (export). This dismembered psalter was probably produced for a new low

end market segment that could not afford the more expensive Bruges psalters. Indicators such as the *abbreviation-percentage* and *curtailment-percentage* are used to bolster this claim.

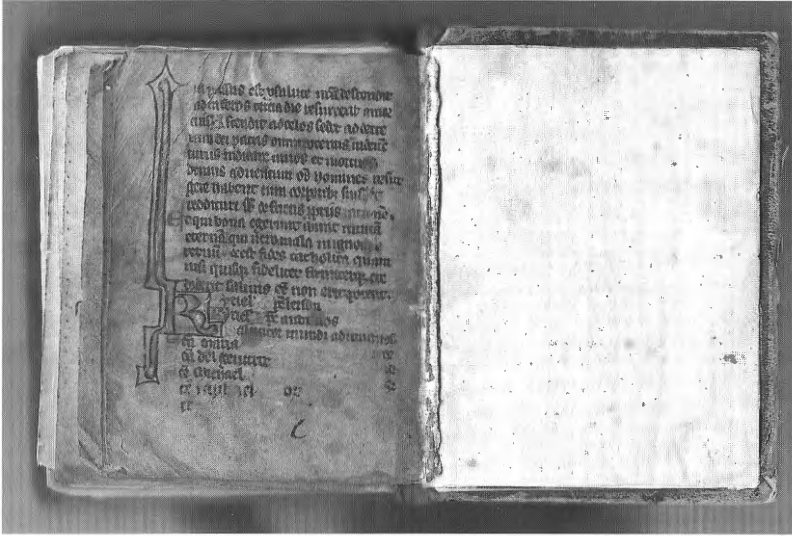
However, any conclusion based on the reconstructed psalter should be treated with some caution, since only some 15 leaves (and the 18th-century binding) could be acquired for future study. By dismembering the manuscript, important information has been lost for ever. Manuscript dealers are clearly wrong when they claim that such manuscripts have little scientific value given the standardized text of the Psalms and the supposed abundance of remaining examples. Unfortunately, increasingly more manuscripts seem to be butchered in such a way, due to the increasing success of eBay and, as a result, many of the remaining privately-owned manuscripts risk being destroyed. At the end of the article, a multi-layered approach is proposed to counter this evolution. First of all, government institutions could solve the problem at its root by acquiring manuscripts which are at risk (most dismembered manuscripts are acquired at auctions). When this strategy does not succeed, auction houses could at least be stimulated to scan the manuscripts completely beforehand and make more extensive descriptions. In addition, the few dealers involved should be educated to stop their demolishing activities, while demand could be reduced by educating the collectors ('do not buy recently dismembered leaves'). As these possible strategies will not produce any short-term positive effect, it will remain useful to reconstruct manuscripts via the internet after they have been dismembered. A successful multilayered approach requires guidance. To set an example, institutions from the Low Countries could start a program aimed at preserving early manuscripts from that region. Immediate action is required as the stock of old manuscripts diminishes at an increasing rate. A corner-stone of our written heritage is at stake. (See attachment for the English description of the psalter by Sotheby's in 1977.)

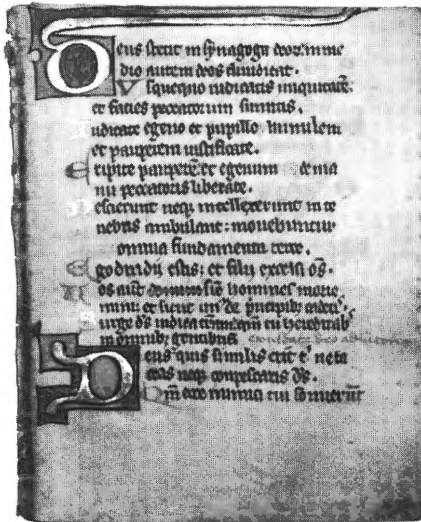
1. Opening van het versneden psalter met de nodige vlekken (boekband en eerste paar bladzijden zijn behouden), blad fol.1r, particuliere collectie MS. Phoh.

2. Opening met blad fol. 1v en fol. 2r van het versneden psalter met de nodige vlekken, particuliere collectie MS. Phoh.

3. Laatste bladzijde van het versneden psalter met onderaan mogelijk later aangebracht afsluitingsteken (fol. 174v.). Boekband en paar laatste bladzijden zijn behouden, particuliere collectie MS. Phoh.

4. Later bijgeschreven tekst *Exultate Deo adiutori nostro*. Zichtbaar zijn correcties in rood (een doorhaling en ervoor twee versinitialen) en rechts prikgaatjes (blad fol. 8gr), particuliere collectie MS. Phoh.

meus et deus meus
O in ad te orabo domine. mane ex
audies vocem meam.
Manc astato tibi et iudeto. cum non
deus uolens iniquitatem tu es.
A p e r; habitabit uera te malignus.
neq; pmanebunt inuiti ante o
culos tuos.
O disti omis qui operantur iniqua
receptos omis qui loquuntur in
datum.
Vrum sanguinis et colosu ab ho
minabitur dominus. Ego aut
in multitudine misericordie tue.
in uerbo in com. tu am. ad orato
ad templum san. tuu in uerbo in
omne redue me in iusticia tua. p
inimicos meos. dirige in com. specta
taco. in am tuam.

9. Blad met alleen onderaan een liniëring en bij uitzondering een versinitialiaal (in zwart) halverwege de 13de regel (fol. 2v), particuliere collectie MS. Phoh.

BIJLAGE

BESCHRIJVING IN VEILINGCATALOGUS SOTHEBY'S 13 JULI 1977
(P. 23, LOT NR. 38 ZONDER AFBEELDING):

The Property of the Claymont Society for Continuous Education

38. PSALTER, in Latin, followed by Canticles and a litany, ILLUMINATED MANUSCRIPT ON VELLUM, 174 ll., lacking 1 leaf at beginning, single ll. after ff. 62, 69 and 88, and at least 1 leaf at end, else apparently complete, gatherings mostly of 8 ll. (ii complete in 7, f. 13 a single sheet, xi¹⁰, xii¹²), 19 lines, written in dark brown ink in a somewhat rounded gothic liturgical script, f. 168 by a different scribe, versal initials throughout (generally 8 to a page) alternately blue and gold, over 165 LARGER INITIALS in gold on grounds of red and blue heightened with white tracery and all but about 10 with BAR BORDERS of cusped design in similar colours extending along one margin and twelve of the initials in the form of dragons, SEVEN HISTORIATED INITIALS (one 10-line, four 8-line, two 7-line) with cusped bar borders, sixteenth-century (?) name of "Peter Harrison" added faintly on ff. 104b and 125b, worn throughout and blue paint often damaged in miniatures, some stains, eighteenth-century mottled calf gilt, worn and defective (114mm. by 84mm.) [Flandres, late thirteenth century] *** The historiated initials are on ff. 24b, 40, 54b, 55, 104b, 107 and 122b. They all depict saints blessing and all the figures but the first are holding books.

Hendrik Callewier

Vervreemding en ontpoorting:
de *issuwe* als bron voor het onderzoek
naar stedelijke emigratie in het graafschap
Vlaanderen vóór 1500¹

Voor de studie van de inwijking in de Vlaamse steden gedurende de late middeleeuwen zijn de voornaamste bronnen de poorteregisters. Aan de hand daarvan werd reeds onderzoek verricht voor enkele grotere (Brugge en Ieper) en kleinere steden (Kortrijk, Oudenaarde, ...). De correcte interpretatie van deze resultaten ligt niet voor de hand². Bij gebrek aan ander bronnenmateriaal moet men zich evenwel behelpen met de klassieke poortersboeken, eventueel aangevuld met inschrijvingen van nieuwe poorters in stadsrekeningen. De studie van de uitwijking uit middeleeuwse steden stelt zo mogelijk nog meer problemen. Algemeen wordt aangenomen dat gegevens hierover, althans vóór de 16de eeuw, nagenoeg ontbreken. Een verwaarloosde piste in dit verband is die van de *issuwe*belasting. Deze taks werd door steden onder meer geïnd op het vermogen van personen die het grondgebied van

1 Gebruikte afkortingen: ARA: Algemeen Rijksarchief. Met dank aan prof. dr. Paul Trio voor het nalezen van de tekst.

2 Een stand van het onderzoek en de belangrijkste resultaten in: J. DE MEESTER, "De gebruiks- en meerwaarde van poortersboeken voor historici. Casus: Antwerpen in de zestiende eeuw" in: *Vlaamse Stam*, 43 (2007), p. 276-288; M. BOONE en P. STABEL, *New Burghers in the Late Medieval Towns of Flanders and Brabant: Conditions of Entry, Rules and Reality*, in: R.C. SCHWINGES (ed.), *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250-1550)* (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 30), 2002, p. 317-332. Deze omvangrijke bundel bevat de resultaten van een project, uitgevoerd door het Zwitserse nationale fonds voor wetenschappelijk onderzoek onder de leiding van R.C. Schwinges. De emigratie uit steden in het algemeen en de *issuwe*belasting in het bijzonder worden hierin echter niet behandeld. Aanvullingen op deze bundel voor het graafschap Vlaanderen zijn te vinden in de licentiaatsverhandelingen (promotor: prof. dr. Paul Trio) van P. BOUSSEMAERE, *Een reconstructie van de leperse poorteregisters (1349/50-1468) en een analyse van de nieuwe leperse poorters tussen 1297 en 1468*, Leuven, 1998; en H. CALLEWIER, *Poortelij en bevolkingsdynamiek. Sociaal-economische analyse van de nieuwe poorters van Kortrijk 1413-1477*, Leuven, 2003. In de genoemde artikelen en in beide verhandelingen wordt gewezen op de tekorten van de poorteregisters als bron voor de studie van migratie.

het schependom verlieten en/of het poorterschap opzegden. Het belang van de issue als waardemeter voor stedelijke emigratie is niet onbesproken. Daarom besloot men dat de gegevens voor enkele steden onbruikbaar waren³. Detailonderzoek van diverse stadsrekeningen toont echter aan dat in bepaalde gevallen de issuebelasting mogelijkheden biedt om het stedelijke migratienetwerk in kaart te brengen. Bovendien kunnen de gegevens gebruikt worden om economische en demografische crises te identificeren. Soms kan een bevolkingsafname zelfs bij benadering gekwantificeerd worden. In deze bijdrage worden de voorlopige resultaten van dit onderzoek voorgesteld. Om de onderzoeksmogelijkheden van de issuebelasting te bepalen, moet echter eerst het normatieve en institutionele kader van deze belasting onderzocht worden.

ISSUWE: EEN NORMATIEVE BENADERING

Het issuwerecht kunnen we beschouwen als een beperking voor vreemdelingen om goederen te verwerven. In oorspong was deze belasting nauw verbonden met de *tallia*, of pointingen en zettingen, de rechtstreekse vermogensbelastingen die de stad haar burgers oplegde⁴. Wanneer goederen de stad verlieten of in handen van niet-burgers kwamen, brachten de tallia minder op, wat een verlies aan stedelijke inkomsten inhield. Ter compensatie hiervan werd een eenmalige issuebelasting geheven op alle goederen die de jurisdictie van de magistraat zouden verlieten. De term *issuewe* gaat terug op het Franse "issir" en het Latijnse "exire"

- 3 Voor Eeklo en Mechelen: P. STABEL, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 156), Brussel, 1995, p. 50; M. CARLIER, "Migration Trends in Flanders and Brabant", in: *Le migrazione in Europa (sec. XIII-XVIII)*. 25. *Settimana di Studio Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini"*, Firenze, 1994, p. 358.
- 4 P. GODDING, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Académie royale de Belgique. Mémoires de la classe des lettres, 14, 1), Brussel, 1987, p. 68; H. VAN WERVEKE, *Gentsche stadsfinanciën in de Middeleeuwen* (Académie Royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques. Mémoires. Publications in -8, 34), Brussel, 1934, p. 195.

of "uitgaan"⁵. Andere benamingen voor deze heffing waren o.a. de "tiende penning"⁶, "ius exportationis", "droit de quart forain" (Atrecht) of "droit d'escarsage" (Doornik). In Frans-Vlaanderen was "droit d'escas" courant⁷. Dit uitgaansrecht kwam behalve in Artesië, Brabant en Vlaanderen, ook voor in Duitsland, onder de benamingen "Abzugsgeld", "Erbschaftssteuer", "Abzug" en "Nachsteuer"⁸. Een van de oudste expliciete vermeldingen vinden we in een Gentse ordonnantie uit 1286, hoewel het ontstaan ervan ongetwijfeld vroeger moet gesitueerd worden. In de vertaling van een nog oudere keure van het Rijksse Sint-Pieterskapittel, verleend aan de heerlijkheden van Kimmel en Vlamertinge (in de buurt van Ieper), werd er al omstreeks 1150 gesproken van het issuwerecht⁹. De oorsprong ervan is stedelijk, maar in Vlaanderen gold het recht ook in enkele rurale jurisdicties, zoals het Brugse Vrije en de kasselrijen van Ieper en Veurne¹⁰.

Over het algemeen werd de issuwebelasting in de volgende gevallen geïnd:

1. Huwelijk tussen een niet-poorter en een poorteres met ontpoortering tot gevolg.
2. Verlies van poorterschap door emigratie, het niet betalen van poortersgeld, verbanning, of aanvaarding van een ander poorterschap.

5 Issuwe betekende dus letterlijk "uitgang". Deze betekenis vinden we terug in de oude spreuk: "Sterven is onze laatste issue": E. VERWIJS en J. VERDAM, *Middelnederlandsch woordenboek*, III, p. 970.

6 Men mag deze benaming niet verwarren met de belastingkohieren uit de 16de eeuw, die behalve tegen de 10de penning ook tegen de 5de, 20ste, 50ste en 100ste penning geheven werden.

7 O.a. in Rijsel, Atrecht, Bapaume, Béthune, Ariën, Sint-Omaars en La Bassée: J. GILISSEN, *Le statut des étrangers*, in: *Recueils de la Société Jean Bodin* 10, Brussel, 1958, p. 285.

8 VAN WERVEKE, *Gentsche stadsfinanciën*, p. 195.

9 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville et châtellenie de Furnes*, Brussel, 1896-1897, III, p. 8; A.E. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, Brussel, 1868-1887, I, p. 413. A. Richebé verwijst voor Rijsel naar een ordonnantie uit 1236: "Compte de recettes et dépenses de la ville de Lille, 1301-1302", in: *Annales du Comité Flamand de France*, 21, 1893, p. 423. Vermoedelijk doelt hij op het besluit van de Rijksse magistraat uit 1736, vermeld in: S. POIGNANT, *Le bourgeois de Lille au XIVe siècle: sa condition juridique en droit criminel*, Rijsel, 1929, p. 63. In Antwerpen zou het issuwerecht pas in 1411 ingevoerd zijn: F. H. MERTENS en K. L. TORFS, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden*, Antwerpen, 1846, II, p. 438-439.

10 GILISSEN, *Le statut*, p. 284.

3. Erfenis door niet-poorters van goederen van poorters (soms ook nalatenschappen van niet-poorters).
4. Verkopen en schenkingen "inter vivos" door poorters aan niet-poorters

In de eerste twee situaties vond er geen overdracht van goederen, maar een verandering van poorterschap plaats. In de laatste twee gevallen kwamen goederen van burgers in handen van personen met een ander poorterschap. Het issuwerecht was niet van toepassing op leengoederen. Op deze algemene bepalingen waren nogal wat uitzonderingen en bijzondere regels, die van stad tot stad konden verschillen. In de Vlaamse stadscostuimen vinden we de reglementen voor het issuwerecht terug. In Gent voerde men in 1338 omwille van het politiek gespannen klimaat een maatregel in waardoor poorters het issuwerecht dienden te betalen als ze langer dan drie dagen afwezig waren¹¹. In Kaprijke en Nieuwpoort verloren kinderen tot 25 jaar hun poortersrecht als hun vader zich liet ontpoorteren, tenzij ze een expliciete aanvraag indielden tot behoud van hun keurbroeder- of poorterschap¹². Kortrijkse buitenpoorters waren vrijgesteld van de issuwebelasting. Dit speelde vooral een rol bij erfenissen en vermoedelijk was het een belangrijke motivatie om buitenpoorter te worden. Wie de kasselrij Kortrijk tijdelijk verliet, had daarvoor expliciet toestemming nodig van de schepenen. Wanneer men een jaar en een dag lang onaangekondigd wegbleef, verloor men het poorterschap en diende er issuwe betaald te worden. Keerde de poorter echter voor de veroordeling van de schepenen terug, dan werd hij alsnog vrijgesteld¹³. In Oudenaarde verloren "poorters van versitte" (poorters door verblijf) sowieso hun poorterschap als ze de stad verlieten en in de kasselrij gingen wonen¹⁴. In Nieuwpoort werd

11 VAN WERVEKE, *Gentsche stadsfinanciën*, p. 196.

12 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*, II, Brussel, 1890, p. 81-82; ID., *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, Brussel, 1901, p. 44.

13 T. DE LIMBURG-STIRUM, *Coutume de la ville et de la châtenelle de Courtrai. 1: Ville de Courtrai*, Brussel, 1905, p. 38, 49, 153; J. MONBALLYU, *Costumen van de stad en van de kasselrij Kortrijk. 2: Turben afgenomen door de Kortrijkse Schepenbank (1485-1581)*, Brussel, 1989, p. 49-50.

14 R. CASTELAIN, "De Oudenaardse poortelij (tot de 16de eeuw). Statuten en toepassing in de stad en kasselrij", in: *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring De Gaverstreke*, 3 (1975), p. 160.

men ontpoorterd na een afwezigheid van een jaar en zes weken, tenzij men in de stad over een pandhuis beschikte, waarvoor de bewoner elk jaar het poortersrecht betaalde zoals de andere inwonende poorters¹⁵.

In veel gevallen werd men vrijgesteld van het issuwerecht of kreeg men op zijn minst een korting. Zo bestond in Nieuwvliet de keuze tussen de betaling van de issuwe aan de pachter van die belasting of het verzaken aan de belaste goederen, waarvoor men in ruil de 9de penning op dat vermogen ontving¹⁶. In Oudenaarde diende een niet-poorter bij huwelijk met een poorteres slechts 2/3 van het issuwerecht te betalen, op voorwaarde dat hij de schepenen over zijn huwelijk had ingelicht. Uit 1528 is een interessant geval bekend waarbij de dochter van de baron van Eine na haar huwelijk met een niet-poorter haar residentie in de stad nam. Onder meer op basis van zijn bewezen diensten slaagde de vader erin een compromis af te sluiten met de magistraat omtrent de betaling van het issuwerecht¹⁷. In Sint-Omaars bestond er een klasse inwoners die slechts de helft van de issuwe betaalde. Het ging daarbij om niet-poorters die reeds drie jaar in de stad verbleven. De magistraat kende er ook heel wat individuele vrijstellingen toe¹⁸. Verder bestonden er persoonlijke dispensaties, zoals voor de suppoosten van de Grote Raad van Mechelen¹⁹. Meestal bedroeg de belasting één tiende van het totale vermogen, vandaar de benaming "tiende penning". Dit was echter geen algemene regel. De aanslagvoet schommelde in de Nederlanden tussen de 5 en 20 procent²⁰. In Gent werd het tarief in de *Concessio Carolina* in 1540 vastgesteld op 10 procent. Daarvoor liep het op tot 15 procent voor roerende goederen en 12 procent voor onroerende goederen²¹. Soms gold

15 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, p. 44. Ook in Roeselare was een dergelijke regeling van kracht: ID., *Coutume de la ville et commune de Roulers*, Brussel, 1914, p. 40.

16 ID., *Coutumes des petites villes*, III, Brussel, 1891, p. 468.

17 CASTELAIN, "De Oudenaardse poorterij", p. 162-163.

18 J. DE PAS, *Le bourgeois de Saint-Omer: sa condition juridique dans les institutions communales*, Rijsel, 1930, p. 253-254, 259-262.

19 GILLISSEN, *Le statut*, p. 286.

20 *Ib.*, p. 286.

21 M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 15), Gent, 1990, p. 119-120.

het principe van wederkerigheid. Zo betaalde een vreemdeling in Brugge volgens de costuimen van 1619 een even hoge taks als degene die hij zou betalen in zijn stad van herkomst²². In Rijsel was de belasting beperkt tot 1/12 van het bezit, maar dit werd verhoogd tot 1/7 wanneer een weduwe van een poorter of een meisje een vreemdeling huwde zonder toestemming van de familie. Bij toestemming verminderde de heffing dan weer tot 1/10²³.

De steden hanteerden diverse methoden om de issuwebelastingen te innen. Een veel voorkomend systeem was dat waarbij de rechten van de issuwe verpacht werden. Dit was in bepaalde perioden onder meer het geval te Brugge, Damme, Oostende, Veurne en gedeeltelijk te Kortrijk. In andere steden was de magistraat zelf verantwoordelijk voor de ontvangsten. Soms werd daarvoor een uitgebreide administratie uitgebouwd. In Gent waren vier ambtenaren belast met de inning. Deze lieten zich op hun beurt bijstaan door derden, zoals de vinders, kosters, grafdelvers, bidsters, belledragers en garsoenen, die allen goed geplaatst waren om bv. overlijdens van burgers te rapporteren. Bovendien was één van de drie Gentse hoofdontvangers belast met het toezicht op de issuwe. In het kader van de talrijke betwistingen doorkruisten de ontvangers en boden het Vlaamse land om de belastingplichtigen tot betaling te manen. Deze geraffineerde werkwijze verklaart de hoge issuwe-inkomsten te Gent, in tegenstelling tot steden waar verpachting werd toegepast²⁴. In Nieuwvliet inden volgens de costuimen de *pointers* en de *zeters* de issuwe. Hiervoor werd hen een salaris toegekend van 6 denieren op elk pond dat ze ontvingen²⁵. Soms stak de magistraat een gedeelte van de inkomsten in eigen zak, zoals blijkt uit maatregelen in dit verband genomen te Kortrijk (1443) en te Poperinge (1764)²⁶. Normaal gesproken diende iemand die omwille van emigratie onderworpen was aan het issuwerecht zich spontaan bij de magistraat te melden, om in aanwezigheid van enkele schepenen onder eed de waarde van zijn

22 GILISSEN, *Le statut*, p. 286.

23 POIGNANT, *Le bourgeois*, p. 60-61.

24 BOONE, *Geld en macht*, p. 120-121.

25 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes*, III, p. 468.

26 ID., *Coutumes de Lombardside, Loo et Poperinghe*, Brussel, 1902, p. 521. Zie ook noot 37.

vermogen aan te geven²⁷. Bij betaling kon de verissuwde een kwitantie of een bewijs van verzaking van het poorterschap ontvangen²⁸. Sommige steden eisten van hun nieuwe poorters dit bewijs. Deze vereiste kwam vermoedelijk eerder voor in de Nieuwe Tijd, o.a. in het Brugse Vrije, Poperinge en Ieper. Op andere plaatsen leverde de aanvaarding van een ander poorterschap het bewijs van de “vervreemding” door een poorter²⁹.

De issuwe-inkomsten maakten voor de kleine steden tien tot dertig procent van de totale ontvangsten uit. Voor grote steden als Gent was dit aandeel iets minder. De verschillen tussen steden onderling zijn afhankelijk van de efficiëntie waarmee de belasting geïnd werd. Het verloop van de opbrengsten was erg grillig. Soms zorgde het ingrijpen van de vorst voor een meer nauwgezette toepassing van de regelgeving inzake issuwe, zoals in Eeklo na 1445 het geval was³⁰. Andere verklaringen zijn te zoeken in demografische factoren. Zo stelt men te Gent na pestopstoten in 1400-1401 en 1438-1439 een duidelijke stijging van de issuwe-opbrengsten vast³¹. Politieke factoren konden evenzeer een rol spelen, wat blijkt uit de toename van emigranten uit Gent in 1386, na de troebelen van 1379-1385³².

De issuwebelasting werd op grote schaal ontdoken. De stadsbesturen probeerden op allerlei manieren fraude tegen te gaan. In de meest steden werd een vaste boete gehanteerd bij ontduiking. In Muiden was dit 10 lb. par., onder meer in Waasten, Damme, het Brugse Vrije en Nieuwvliet 60 lb. par. of zelfs het dubbele van dat

27 In het geval van huwelijk moest men binnen de zes weken bekend maken of de vreemdeling het poorterschap wenste te verwerven of niet: GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de Lombardside, Loo et Poperinghe*, p. 156.

28 Voor Gent bleven enkele van deze kwitanties bewaard: BOONE, *Geld en macht*, p. 120-121. In het stadsarchief Roeselare bevinden zich drie zogenaamde “issuwebrieven” (1444-1467): Stadsarchief Roeselare, *Oud archief*, nr. 45.

29 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de Lombardside, Loo et Poperinghe*, p. 156; ID., *Coutume de la ville d'Ypres*, Brussel, 1908, II, p. 350; R. DEBBAUT, “Betwisting inzake poorterschap, laatschap of civiiteit – twee gevalstudies uit het Brugse Vrije”, in: *Vlaamse Stam*, 37 (2001), p. 20.

30 Zie noot 38.

31 BOONE, *Geld en macht*, p. 120-121, STABEL, *De kleine stad*, p. 50-51.

32 VAN WERVEKE, *Gentsche stadsfinanciën*, p. 197.

bedrag als men de stad heimelijk ontvluchtte³³. Vanaf 1480 werd in Oudenaarde een legale vorm van ontduiking vastgesteld. Rijke vreemdelingen die met Oudenaardse vrouwen wilden trouwen, hadden er alle baat bij om het poorterschap van de stad te verwerven. Op die manier ontlieden ze immers de issuwebelasting. Daarom probeerden ze er het poorterschap door gift te verwerven, wat betekende dat ze op vorstelijke voorspraak volwaardig burger van de stad werden en de stad daarna konden verlaten³⁴. Om ontduiking tegen te gaan werd in Rijsel al in 1294 geëist dat een poorter die minder dan zes maanden tevoren het poorterschap verworven had, bij huwelijk met een poorteres toch het issuwerecht diende te betalen. In de 15de eeuw werd dit verlengd tot een jaar³⁵. In Sint-Omaars en Ariën gold een sperperiode van minstens een jaar of zes maanden³⁶. Te Kortrijk onderkende men evenzeer het gevaar van fraude. Het verwerven van het poorterschap ter ontduiking van erfenisrechten was er een courante praktijk. Daarom was ook hier de vrijstelling van het issuwerecht pas 1 jaar na de toekenning van het poorterschap geldig³⁷.

In de 15de eeuw vinden we een reeks maatregelen terug die erop gericht waren de inning efficiënter te laten verlopen en de regelgeving in voege strenger toe te passen. Dergelijke ingrepen kwamen onder meer voor in Kortrijk (1443)³⁸, Eeklo (1445)³⁹, Gent (1417 en 1431)⁴⁰ en Ieper (1456, 1484 en 1492)⁴¹. Op deze manier

33 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes*, II, p. 207; III, p. 289, 486; M. SMESSAERT, "Ursel en het vrije laetschap. Poging tot reconstructie van het «vrijlaetboek», anno 1551", in: *Vlaamse Stam*, 14 (1978), p. 146; E.I. STRUBBE en P. DE SIMPEL, *Coutumes de la ville et châtellenie de Warneton*, Brussel, 1958, p. 168.

34 CASTELAIN, "De Oudenaardse poorterij", p. 163-165.

35 POIGNANT, *Le bourgeois*, p. 60.

36 DE PAS, *Le bourgeois*, p. 253.

37 MONBALLYU, *Costumen*, p. 38, 49-50.

38 DE LIMBURG-STIRUM, *Coutume*, p. 297-298: De schepenen en proosten mochten van de belasting niets meer voor zichzelf houden in tegenstelling tot wat ze gewoon waren. Bovendien werd de eed afgeschaft, zodat minder ontduiking zou voorkomen.

39 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes*, II, p. 522. Hertog Filips de Goede bevestigde het recht van het stadsbestuur om issuwe te innen. De ordonnantie kwam er na een klacht van de magistraat over de ontvolking van de stad, onder meer wegens een recente brand en pestepidemie. Het vertrek van vele burgers die geen issuwe betaalden, werd als catastrofaal ervaren.

40 GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, I, p. 591-592, 604-612.

41 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville d'Ypres*, II, p. 359-361, 383-389.

wilde men de ontvolking een halt toeroepen en het daarmee gepaard gaande financiële verlies voor de stad minimaliseren. Op sommige plaatsen (bv. Ieper) werd gepoogd meer inkomsten uit de issue te halen om de erbarmelijke toestand van de stadskas te verbeteren. De magistraat zag echter zelf het hopeloze van de situatie in. Een strengere inning had namelijk nogal wat gevolgen: men zou de belastingplichtigen na hun verhuizing moeten volgen naar hun nieuwe woonplaats, wat ongetwijfeld extra kosten met zich zou meebrengen en geen goede afloop garandeerde⁴². In Sint-Omaars tenslotte hanteerde men een andere tactiek. Daar werd in 1367 een verlaging van de issue doorgevoerd om niet-poorters naar de stad te lokken en deze zo te herbevolken. In 1447 werd zelfs helemaal geen issue geëist van handelaars die zich niet langer dan drie jaar in de stad vestigden⁴³.

Uit het voorgaande blijkt dat de issuebelasting allerhande problemen stelde. De inning verliep allesbehalve efficiënt. De eendeloze processen inzake het recht en de betwisting van het poorterschap zijn hiervan een bewijs⁴⁴. Dergelijke geschillen konden de verhoudingen tussen magistraten verzuren. Bovendien bleek de issuebelasting in economisch en politiek opzicht allerminst voordelig. Zeker in de Nieuwe Tijd werd dit zo ervaren, wat onder meer blijkt uit een overeenkomst uit 1648 tussen het Brugse Vrije en Antwerpen: “t recht van yssuwe dat . . . niet alleenlick hardt ende rigourens is, . . . maer dat het selve oock belet vele huwelicken ende aliancien, die andersins souden moghen geschieden”⁴⁵. De

42 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville d'Ypres*, II, p. 385: “ende oec dat grootten cost ware om de voorseide supplianten de voorseide schuldenaers te volghen elken ter plecke daer hy woent, ghemerct dat de vervolghen lanc ende difficil wesen zouden” (1484).

43 DE PAS, *Le bourgeois*, p. 254-255.

44 Zie o.m. Rijksarchief Gent, *Raad van Vlaanderen*, nrs. 8.939, 27.772, 27.901, 27.990. De wrijvingen en de aanslepende besprekingen tussen Brugge en het Vrije, o.a. inzake issue, hadden het basisakkoord van de XVII punten in 1318 en een appointement in 1429 met meer nauwkeurige bepalingen tot gevolg. De verissuwing bleef echter problemen stellen. Ook in de andere kasselrijen van het graafschap ontstonden geschillen met de steden: A. ZOETE, *De beden in het graafschap Vlaanderen onder de hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede (1405-1467)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 149), Brussel, 1994, bijlagen, p. 97-134.

45 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume du Franc de Bruges*, Brussel, 1879-1880, III, p. 97.

gecteerd passage komt uit één van de vele zogenaamde *hanzeakkoorden*. Dit waren verdragen tussen twee steden of kasselrijen waarbij wederzijdse vrijstelling van het issuwerecht werd toegekend. Er golden weliswaar enige beperkingen. Zo diende men de aanvaarding van een ander poorterschap of de vervreemding door huwelijk soms binnen een bepaalde termijn, gaande van zes weken tot zes maanden, aan de schepenen bekend te maken. Het kwam ook voor dat in het geval van vrijwillige vervreemding toch issue werd geëist en dat de vrijstelling enkel gold voor ontpoortering door huwelijk. In bepaalde gevallen werd er met een overgangperiode gewerkt waarbij een emigrant geen nieuw poorterschap kon aanvaarden in de eerste twee jaren⁴⁶. Wanneer één van de steden de overeenkomsten niet nakwam, werd de hanze verbroken, zoals in 1504 gebeurde tussen het Brugse Vrije en de kasselrij Veurne⁴⁷. Het oudste bekende akkoord dateert van 1297 en werd afgesloten tussen Veurne-Ambacht en Nieuwpoort⁴⁸. Voor de late middeleeuwen zijn er evenwel weinig hanzeakkoorden bekend⁴⁹. Pas vanaf de 16de-17de eeuw lijkt de praktijk bijna overal ingang te hebben gevonden. Toch is het opvallend dat vooral voor het noorden van het graafschap Vlaanderen hanzeakkoorden bekend zijn. De steden uit het Gentse Kwartier waren bij nagenoeg geen enkele overeenkomst betrokken.

46 Dergelijke bepalingen vinden we terug in de hanzeakkoorden, afgesloten door het Brugse Vrije in 1540, 1636 en 1648. Zie ook in GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, p. 108.

47 ID., *Coutume du Franc de Bruges*, II, p. 507.

48 *Ib.*, p. 174-177.

49 Er zijn wel diverse overeenkomsten bekend om de conflicten tussen steden en kasselrijen op te lossen: ZOETE, *De beden*, p. 97-141.

TABEL 1 HANZEAKKOORDEN, AFGESLOTEN DOOR VLAAMSE STEDEN
(1297-1772)⁵⁰

Partij 1	Partij 2	Jaar
Blankenberge	Brugse Vrije	1772
Brugge	Brugse Vrije	1458, 1651
	Gent	1606
	Ieper (stad)	1606
	Diksmuide	1611
	Antwerpen	1616
	Mechelen	1717
	Rijsel	1753
Nieuwpoort	1756	
Dendermonde	Mechelen	1716
Diksmuide	Ieper (stad)	1610
	Veurne	1610
	Brugge	1611
	Brugse Vrije	1636
Eeklo	Brugse Vrije	1422, 1544
Gent	Ieper (stad)	1601, 1602
	Brugge	1606
	Mechelen	1615
	Brugse Vrije	1648
Hondschoote	Veurne	1558
Ieper	Nieuwpoort	1336 (stad), 1613 (stad)
	Sint-Winoksbergen (kasselrij)	1446 (stad)
	Veurne	1523 (stad), 1611 (stad),
	Brugse Vrije	1612 (kasselrij)
	Gent	1540 (kasselrij), 1762 (stad)
	Brugge	1601 (stad), 1602 (stad)
Diksmuide	1606 (stad), 1610 (stad)	
Loo	Veurne	1690
Nieuwpoort	Veurne	1297, 1350, 1505, 1613
	Ieper (stad)	1336, 1613
	Oostende	1750
	Brugge	1756
Oostende	Mechelen	1713
	Brugse Vrije	1718
	Nieuwpoort	1750
Poperinge	Veurne	1630
Sint-Winoksbergen ⁵¹	Brugse Vrije	1429, 1593
	Ieper (stad)	1446

50 Steden die strikt genomen tot het Vlaamse grondgebied behoorden, werden opgenomen. Deze lijst is wellicht niet exhaustief. Enkel de akkoorden die opgenomen werden in bronnenuitgaven en literatuur werden verwerkt: *Placcaeten van van Vlaanderen*, V; de reeds geciteerde stadscostuimen in de reeks *Recueil des anciens coutumes de la Belgique*, CARLIER, "Migration Trends", p. 358; GILISSEN, *Le statut*, p. 288; MERTENS en TORFS, *Geschiedenis van Antwerpen*, p. 439. Over de 15de-eeuwse akkoorden tussen steden en kasselrijen: ZOETE, *De bedden*, bijlagen, p. 134.

51 In 1584 kwam een unie tussen de stad en kasselrij Sint-Winoksbergen tot stand. Het akkoord uit 1446 werd afgesloten door de kasselrij.

Partij 1	Partij 2	Jaar
Veurne ⁵²	Nieuwpoort	1297, 1350, 1505, 1613
	Brugse Vrije Ieper (stad)	1429, 1545, 1592, 1597
	Ieper (kasselrij)	1523, 1611
	Hondschote	1612
	Alveringem	1558
	Diksmuide	1563
	Poperinge	1610
	Loo	1630
		1690

Deze overeenkomsten betekenden een uitholling van het uitgaansrecht. In verscheidene steden werd een daling van de innin- gen vastgesteld vanaf de 16de eeuw. In de 18de eeuw zou men te Rijsel het issuwerecht zelfs nauwelijks nog hebben toegepast⁵³. In 1762 verzocht de magistraat van Oudenaarde om de afschaffing van het issuwerecht dat werd gegeven op de sterfhuizen van niet- poorters⁵⁴. De algemene stijging van de inkomsten uit issuwe na 1550 mag dus niet aan een betere inning toegeschreven worden, maar eerder aan sociaal-economische factoren, zoals inflatie en prijsrevolutie⁵⁵. Toch werd op bepaalde plaatsen (bv. Poperinge in 1648) nog steeds een rigoureuze inning nagestreefd⁵⁶.

Uiteindelijk besloot keizer Jozef II het issuwerecht in 1784 af te schaffen. Als reden werd onder meer verwezen naar de vele ge- schillen. Vreemdelingen uit een territoriale entiteit waar het is- suwerecht nog geëist werd van Zuid-Nederlanders, werden hier echter ook nog belast⁵⁷.

KRITISCHE BEDENKINGEN

Zijn de issuegegevens die we vinden in de stadsrekeningen bruikbaar voor het onderzoek naar middeleeuwse emigratie?

- 52 Sedert 1586 waren de stad en kasselrij Veurne samengevoegd. Enkel de overeenkomst van 1505 met Nieuwpoort werd door de stad bereikt, de overige door de kasselrij of, na 1586, door stad en kasselrij. Er bestonden ook akkoorden met kasselrijen van Broekburg en Sint-Winoksbergen, maar de precieze data zijn niet bekend: GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville et châteltenie de Furnes*, III, p. 389, 403.
- 53 DE PAS, *Le bourgeois*, p. 257; POIGNANT, *Le bourgeois*, p. 63.
- 54 Stadsarchief Oudenaarde, *Oud archief*, nr. 954: poorterij, nr. 50.
- 55 STABEL, *De kleine stad*, p. 51.
- 56 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de Lombardside, Loo et Poperinghe*, p. 397.
- 57 N. MADDENS, "De poorterij en de buitenpoorterij in Vlaanderen", in: *Jaarboek 3 van het Vlaams Centrum voor Genealogie en Heraldiek*, Kortemark-Handzame, 1986, p. 110.

Hierboven werden reeds enkele tekorten aangestipt. Zo stelt zich eerst en vooral de vraag naar de *representativiteit*, gezien de massale ontduiking van de issue. Voornamelijk rijke burgers zouden de belasting betaald hebben, terwijl armere inwoners vaak aan de inning ontsnapten⁵⁸. Een vergelijking tussen de namen van de geregistreerde emigranten in één stad en de ingeschreven nieuwe poorters in een andere stad bevestigt dit. Zo werden er tijdens de 15de eeuw van de 193 inwijkelingen in Brugge, afkomstig van Eeklo, slechts 31 “verissuwd” in de stad van herkomst, of zo’n 16 procent. Voor Kortrijk ging het tijdens dezelfde periode om een vergelijkbare 15 procent⁵⁹. Bovendien viel het moment waarop de emigrant belast werd niet noodzakelijk samen met het tijdstip waarop hij poorter werd in een andere stad. Bij minder dan de helft van de Kortrijkse uitwijkelingen gebeurde dat in hetzelfde jaar. Sommigen werden pas jaren na hun verhuizing belast, bij anderen gebeurde dat soms tot tien jaar voor ze poorter werden in een andere stad. Voor het 16de-eeuwse Ieper werden gelijkaardige vaststellingen gedaan⁶⁰. Men mag de onderregistratie van de issuebelasting echter ook niet overschatten. Soms vergelijkt men deze met de immigratiecijfers, uitgedrukt in nieuwe poortersinschrijvingen, en stelt dan een positief migratiesaldo vast⁶¹. Aan dergelijke berekeningen moet men weinig waarde hechten, maar het valt wel te verwachten dat het aantal verissuwden lager ligt dan het aantal nieuwe poorters. Algemeen wordt aanvaard

58 CARLIER, “Migration Trends”, p. 358. In Kortrijk werd meer dan 1/4 van de verissuwden “gecalangierd”, wat betekende dat ze niet op reguliere wijze de inning betaalden: CALLEWIER, *Poortertij en bevolkingsdynamiek*, p. 139.

59 P. STABEL, “Bevolking en sociale gelaagdheid: Eeklo en Kaprijke gedurende de late Middeleeuwen”, in: *Appeltjes van het Meetjesland*, 28 (1987), p. 66; CALLEWIER, *Poortertij en bevolkingsdynamiek*, p. 143.

60 Het is opmerkelijk dat wie verhuist naar Brugge, meestal in hetzelfde jaar, of iets later belast wordt. Bij de personen die naar Ieper uitwijken, valt de belasting telkens ettelijke jaren vóór de inschrijving in de Ieperse poortersregisters. Dit laat zich mogelijk verklaren door de lange verblijfstermijn (3 jaar), die in Ieper vereist was, alvorens een vreemdeling poorter kon worden door verblijf: CALLEWIER, *Poortertij en bevolkingsdynamiek*, p. 143; K. PAPIN en A. PRENEEL, “Ne peius adveniat. Sociale politiek en bevolkingsmigraties in de stad Ieper (1571-1575)”, in: *De Westhoek*, 15 (1999), p. 8.

61 B. DE MEYER en W. PREVENIER, “De bevolking van Nieuwpoort in de 14de en de 15de eeuw”, in: *Demografische evoluties en gedragspatronen van de 9de tot de 20ste eeuw in de Nederlanden* (Studia Historica Gandensia 200), Gent, 1979, p. 272.

dat een stad voor het constant houden van haar bevolking aangewezen was op inwijkelingen. Een hoger aantal emigranten is dus zonder meer een uitzonderlijke situatie⁶². Een ander punt van kritiek is het feit dat een *ontpoortering niet per se emigratie tot gevolg* had. Dit was onder meer het geval wanneer de stad iemand het poorterschap ontnam, bv. wegens het niet nakomen van bepaalde plichten. Het was ook mogelijk dat men het jaarlijks poortersgeld niet meer kon betalen en bijgevolg vrijwillig van zijn poorterschap afzag⁶³. Verder kon een buitenpoorterschap van een andere stad aanvaard worden. In al deze omstandigheden bleef de voormalige poorter inwoner van de stad.

Ten slotte is de bruikbaarheid van de issuwebelasting *afhankelijk van de manier waarop de inning ervan in de stadsrekeningen geregistreerd werd*. Dit liep erg uiteen naargelang van de plaats en de periode. Essentieel is de vermelding van reden of de motivatie voor de verissuwing. Op deze manier kan men de gevallen waarbij van emigratie hoegenaamd geen sprake is (bv. erfenissen, verkoop van goederen) herkennen. Wanneer enkel de namen van de belaste personen voorkomen, zonder verdere specificatie, dan zijn de gegevens sowieso minder bruikbaar. Inning van issue wegens emigratie kwam immers aanzienlijk minder voor dan die wegens de overdracht van goederen aan niet-poorters⁶⁴. Dit was niet verwonderlijk, aangezien ontduiking moeilijker was indien men in de stad bleef wonen. In sommige, zeldzame gevallen vinden we in de stadsrekeningen niet enkel de naam en de reden voor de verissuwing, maar ook de bestemming van de emigrant terug. In dat geval wordt deze belasting een bijzonder interessante bron voor emigratie. Helaas is er bijna nergens sprake van een dergelijke systematische registratie.

62 STABEL, *De kleine stad*, p. 27. Voor het 16de-eeuwse Ieper bracht de vergelijking tussen twee bronnen de onderregistratie van immigranten aan het licht. Het aantal emigranten zou er omstreeks 1567-1579 gevoelig hoger liggen dan het aantal inwijkelingen: PAPIN en PRENEEL, "Ne peius adveniat", p. 7.

63 CASTELAIN, "De Oudenaardse poortერი", p. 161-162.

64 Ter illustratie: in Geraardsbergen vermeldt de oudste stadsrekening van 1397-1398 23 betalingen van issue, waarvan er slechts in één geval met zekerheid sprake was van emigratie: V. FRIS, "De oudstbewaarde stadsrekening van Geraardsbergen (1397-1398)", in: *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand*, 20 (1912), p. 320-322.

RESULTATEN VAN HET ONDERZOEK VOOR ENKELE VLAAMSE STEDEN⁶⁵

Voor heel wat steden waren de voorlopige resultaten teleurstellend. Op bepaalde plaatsen werd de belasting nauwelijks geïnd (bv. Lombardsijde en Nieuwpoort⁶⁶). In andere stadsrekeningen treffen we enkel een globale inkomstenpost aan, omdat de issue er verpacht werd (Brugge, Damme, Oostende, Veurne in de tweede helft van de 15de eeuw). Als de stad de belasting zelf inde, dan ontbreekt vaak enige verwijzing naar de reden voor de "verissuwung". Dit is onder meer het geval te Gistel, Eeklo, Oudenburg en Harelbeke. In de rekeningen van de genoemde steden vonden we slechts sporadisch de bestemming van emigranten terug⁶⁷. Te Gent onderscheidde men vier categorieën in de issuebelasting, waaronder migratie⁶⁸, maar de bestemming van de emigrant wordt in de stadsrekeningen niet vermeld. Het spreekt voor zich dat systematisch onderzoek van de stadsrekeningen mogelijk meer resultaten zou opleveren, omdat de registratie erg kon verschillen van jaar tot jaar.

TABEL 2 ONTPOORTERINGEN IN IEPER (1304-1329)⁶⁹

Bestemming of nieuw poorterschap	Aantal
Brugge	2
Poperinge	2
Beselare	1
Diksmuide	1
Gent	1

- 65 Het was niet mogelijk om binnen het bestek van dit artikel alle Vlaamse stadsrekeningen van vóór 1500 door te nemen. Daarom werden voor de meeste steden steekproeven uitgevoerd, op basis waarvan naargelang de relevantie van de eerste resultaten volledige reeksen werden geraadpleegd: ARA, *Rekenkamers*, nrs. 31.412-39.232.
- 66 In Nieuwpoort zouden tussen 1405-1406 en 1500-1501 slechts 37 personen de belasting betaald hebben. Zelfs indien we ervan uitgaan dat onduiking veelvuldig voortkwam, dan is dit nog steeds een erg laag aantal in vergelijking met andere steden: DE MEYER en PREVENIER, "De bevolking", p. 272.
- 67 Voor Eeklo (1402): Brugge, voor Oudenburg (15de eeuw): Brugge en Gistel, voor Rijsel (1302): Sint-Pietersabdij Gent.
- 68 BOONE, *Geld en macht*, p. 119.
- 69 Voor de rekenjaren 1308-1309, 1312-1313, 1319-1320 en 1324-1325 ontbreken gegevens: G. DES MAREZ en E. DE SAGHER, *Comptes de la ville d'Ypres de 1267 à 1329* (Académie royale de Belgique. Commission royale de l'histoire. Publications in 4, 37), 2 delen, Brussel, 1909-1913.

Bestemming of nieuw poorterschap	Aantal
Gravelingen	1
Kassel	1
Kemmel	1
Kortrijk	1
Napels	1
Rijsel	1
Veurne	1
Waasten	1
?	21
TOTAAL	36

Voor enkele steden wierp ons beperkte onderzoek wel vruchten af. In het Ieperse Kwartier is enkel Ieper het vernoemen waard (tabel 2). Tussen 1304 en 1329 weten we dat 36 emigranten, verspreid over 24 jaarrekeningen, issuwe betaalden. Uitgaande van een wellicht weinig betrouwbare gezinscoëfficiënt van 4,5 zou dit neerkomen op een totaal van 162 personen, of 6,8 uitwijkelingen per jaar⁷⁰. Voor een stad die in het begin van de 14de eeuw vermoedelijk 35.000 à 40.000 inwoners telde, is dit een verwaarloosbaar aantal⁷¹. Uit de schaarse opgave van hun bestemmingen kunnen we evenmin weinig opmaken. Brugge en Poperinge worden als enige steden meer dan één maal genoemd. De overige plaatsen waren gelegen binnen het graafschap. Enkel het Italiaanse Napels is een uitzondering⁷². In de rekeningen na 1329 vinden we op het eerste gezicht geen vermeldingen van bestemmingen meer. Wel worden tussen 1407 en 1409 Brugge (twee keer), Sluis, Veurne en Waasten vermeld.

- 70 Deze coëfficiënt moet met een korreltje zout genomen worden. Meestal rekent men voor de steden met een gezinsgrootte van 4,5: W. PREVENIER, "La démographie des villes du comté de Flandre aux XIIIe et XIVe siècles. Etat de question. Essai d'interprétation", in : *Revue du Nord*, 65 (1983), p. 262. Uiteraard is er geen zekerheid dat emigranten hetzelfde demografische patroon vertoonden. Onder migranten lijkt het aantal alleenstaande mannen en vrouwen namelijk hoger te liggen.
- 71 Het bevolkingscijfer van het 14de-eeuwse Ieper werd tot voor kort onderschat: P. BOUSSEMAERE, "De Ieperse lakenproductie in de veertiende eeuw opnieuw berekend", in : *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 3 (2000), p. 156.
- 72 Het betreft de emigratie van de miniaturist Henri de Saint-Omer: P. TRIO, "L'enlumineur à Bruges, Gand et Ypres (1300-1450). Son milieu socio-économique et corporatif", in : M. SMEYERS en B. CARDON (ed.), *Flanders in European Perspective. Manuscript Illustration around 1400 in Flanders and Abroad*, Leuven, 1995, p. 723-724.

Voor het Gentse Kwartier beschikken we over overzichten van de inkomsten uit issue voor enkele kleinere steden⁷³. De curven verlopen over het algemeen erg grillig, met af en toe opvallende pieken (Harelbeke: 1432 en 1472; Geraardsbergen: 1420 en 1480). De algemene stijging in de 16de eeuw kan eerder aan een veranderde sociaal-economische situatie dan aan een groter aantal ontpoorteringen toegeschreven worden. In Hulst varieerde het aantal ontpoorteringen van 0 tot 13. Het koortsachtige verloop kan niet toegeschreven worden aan demografische factoren zoals hogere mortaliteit. Het gebruik van Hulst als garnizoenstad tijdens de opstandsjaren onder Maximiliaan verklaart de pieken van 1480, 1482 en 1490. Enkel de hogere inkomsten van 1503 vallen samen met een grotere sterfte in de stad.

TABEL 3 ONTPOORTERINGEN IN KORTRIJK (1461-1497)⁷⁴

"in religioene"	Aantal	"uutwonende"	Aantal
Klooster van de Grauwe Broeders/ observanten (Kortrijk)	3	Brugge	20
Groeningeabdij (Kortrijk)	2	Gent	7
"Klooster Deinze"	2	Ieper	4
Sint-Amandsproosdij (Kortrijk)	1	Brugse Vrije	2
"Klooster Ieper"	1	Roeselare	1 (+ 6) ⁷⁵
"Klooster Petegem" ⁷⁶	1	Tielt	1
"Hospitaal Roeselare"	1	Doornik	1
"Klooster Oudenaarde"	1	Onbekend	14
"Godshuis Gent"	1		
Godshuis Belle (Ieper)	1		
"Klooster Clairvaux"	1		
Onbekend	7		
TOTAAL	22	TOTAAL	50 (+ 6)

73 STABEL, *De kleine stad*, p. 50-51, bijlagen 1.9 en 1.10.

74 ARA, *Rekenkamers*, nrs. 33207-33240; Rijksarchief Kortrijk, *Oud Stadsarchief Kortrijk*, nr. 1732. De rekening van 1494-1495 ontbreekt.

75 Een weduwe met haar 6 kinderen.

76 Waarschijnlijk wordt hier Petegem-aan-de-Schelde bedoeld, waar een rijkklarenklooster was.

In Kortrijk werden de inkomsten uit issue vanaf 1399 verpacht, behalve voor wat betreft de belasting op ontpoorteringen. De personen die voorkomen in de stadsrekeningen vanaf dat jaar zijn dus daadwerkelijk geëmigreerd en/of hebben een ander poorterschap aangenomen. Dit sluit de onzekerheid omtrent de motivatie die we voor vele andere steden hebben reeds uit. In de 15de eeuw schommelde het aantal ontpoorteringen tussen 0 en 13 per jaar. Gemiddeld betaalden tijdens de eerste helft van de 15de eeuw jaarlijks 3,7 burgers issue omwille van ontpoortering, terwijl dat in de tweede helft steeg tot 4,4. De pieken qua uitwijking vallen er gedeeltelijk samen met dalen qua inwijking en omgekeerd⁷⁷. Tussen 1467 en 1497 gebeurde de registratie bijzonder nauwkeurig (tabel 3). Van 74 personen op een totaal van 158 verissuwden weten we of ze “uutwonende” waren of “andre poortrie” aannamen, dan wel “in religioene” gingen. Onder de bestemmingen valt het overwicht van Brugge op. Dit is merkwaardig, omdat Kortrijk en zijn kasselrij tot het Kwartier van het grotere en meer nabijgelegen Gent behoorde⁷⁸. De aantrekkingskracht van Ieper bevestigt de hypothese van het tijdelijk demografisch en economisch herstel van deze stad op het einde van de 15de eeuw⁷⁹.

77 De periode van 1420 tot 1430 (hoge inwijking, lage uitwijking) lijkt bijgevolg in demografisch opzicht gunstig, terwijl er van 1440 tot 1460 eerder sprake is van een crisisperiode (hoge uitwijking, lage inwijking): CALLEWIER, *Poorterie en bevolkingsdynamiek*, p. 138-141.

78 Dit bevestigt de these van een Brugse bloei tot het einde van de 15de eeuw en de bijbehorende grote instroom van nieuwe poorters: K. MÜLLER-HERRENSCHWAND, “Brugges Bevölkerung und Wirtschaft zwischen 1282 und 1492 im Spiegel der Einbürgerungsquellen”, in : R.C. SCHWINGES (ed.), *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250-1550)* (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 30), 2002, p. 505.

79 O. MUS, “Mutaties in de samenstelling van de Ieperse magistraat in de 15de eeuw”, in : *Getuigen in polderklei: huldeboek dr. Hist. Godgaf Dalle*, Veurne, 1990, p. 77-78.

In Tielt geven de stadsrekeningen vanaf 1415 voldoende informatie (tabel 4). Tot 1500 stellen we er een minimum van 80 ontpoorteringen over 73 rekenjaren vast. De schaarse vermeldingen van bestemmingen wijzen opnieuw in de richting van Brugge als belangrijkste aantrekkingspool.

TABEL 4 ONTPOORTERINGEN IN TIELT (1415-1500)⁸⁰

Bestemming of nieuw poorterschap	Aantal
Brugge	4
Kortrijk	3
Gent	2
Torhout	1
Onbekend	70
TOTAAL	80

In het Brugse Kwartier leveren de kleine zwinsteden een bijzonder interessante casus. Deze havensteden (Damme, Sluis, Hoeke, Monnikerede en Muiden) dankten hun ontstaan aan de handelsactiviteiten van Brugge en aan de politiek van de Vlaamse graven. Alle werden ze gesticht tijdens de 12de eeuw of het begin van de 13de eeuw. Economisch en politiek waren ze ondergeschikt aan Brugge. De verzanding van het Zwin en de teloorgang van Brugge in de 15de eeuw brachten onvermijdelijk het verval van deze steden met zich mee. Enkele van de kleinste steden vervielen tot dorpen (Hoeke en Muiden), terwijl Monnikerede uiteindelijk zelfs volledig verdween. Damme en Sluis konden echter standhouden. Hun bevolking zou zelfs nog toenemen gedurende de 15de eeuw. De issuegegevens van de drie kleinste steden bieden de mogelijkheid om deze evolutie nader te onderzoeken (tabel 5). In de stadsrekeningen vinden we een erg nauwkeurige registratie van de issue terug, meestal met vermelding van de nieuwe poorterschap of bestemming van de ontpoorterde.

Voor Hoeke stelden we tussen 1394 en 1482 (67 rekenjaren) 174 ontpoorteringen vast. Wat was het nieuwe poorterschap of de

80 ARA, *Rekenkamers*, nrs. 38322-38368. De rekeningen van 1423-1424, 1429-1431, 1432-1435, 1440-1445, en 1487-1488 ontbreken.

Anoniem, kaart van de Zwinstreek 1501 (detail). Brugge, archeologisch genootschap

bestemming van diegenen die hun poorterschap te Hoeke opzegden? De meesten (72) werden vrijlaat van het Brugse Vrije, al merken we ook relatief hoge aantallen voor Muiden (17), Sluis (11) en Brugge (9). De enorme emigratie wordt geïllustreerd door het erg hoge aandeel van de issuwebelasting in het totaal van de inkomsten, dat varieerde van 9,8 procent in 1440-1441 tot 45 procent in 1405-1406⁸¹. Het aantal ontpoorteringen liep in Monnikerede tussen 1400 en 1444 op tot 83. De meest geliefde bestemmingen bevonden zich zuidwaarts, nl. Damme en Brugge. Relatief veel inwoners van Monnikerede verkozen het poorterschap van het

81 J.-P. SOSSON, "Les petites villes du Zwin (XIVe-XVe siècles): des «espaces urbains» in-viables?", in : *Commerce, finance et société (XIVe-XVe siècles)*. Recueil de travaux d'histoire médiévale offert à la professeur Hendri Dubois, Parijs, 1993, p. 181.

Brugse Vrije. De uitgaande rechten vertegenwoordigden in Monnikerede tijdens de 15de eeuw 16,5 procent van de totale begroting. Per jaar merken we echter een grillig verloop. Zo bedroeg de issue 2,2 procent van het totaal in 1440-1441, terwijl dat in 1435-1436 maar liefst 60 procent was⁸². De twee grote crisisperiodes, met name 1440 (tijdelijk verlies van het recht van overslag van de gedroogde vis) en 1470 (hoge belastingdruk) vinden we niet terug in de issuebelasting. In Muiden verschilde de situatie enigszins. Tussen 1417 en 1464 (43 rekenjaren) zijn we slechts van 62 personen zeker dat ze ontpoorterd werden. De emigranten bleven in de buurt, want de meesten kozen voor het poorterschap van Sluis (34), dat aan de overkant van het kanaal Brugge-Zwin gelegen was.

TABEL 5 ONTPOORTERINGEN IN DE KLEINE ZWINSTEDEN (1394-1482)⁸³

HOEKE (1394-1482)		MONNIKEREDE (1400-1447)		MUIDEN (1417-1464)	
Bestemming of nieuw poorterschap	Aantal	Bestemming of nieuw poorterschap	Aantal	Bestemming of nieuw poorterschap	Aantal
Brugse Vrije	72	Damme	15	Sluis	35
Muiden	17	Brugge	15	Brugse Vrije	8
Sluis	11	Brugse Vrije	14	Brugge	6
Brugge	9	Sluis	6	Hoeke	4
Monnikerede	8	Muiden	2	Damme	2
Damme	2	Aardenburg	1	Dordrecht	1
Onbekend	55	Axel	1	Oostende	1
		Hoeke	1	Onbekend	4
		Ieper	1		
		Onbekend	27		
TOTAAL	174	TOTAAL	83	TOTAAL	62

Met enige voorzichtigheid proberen we nu het reële bevolkingsverlies voor de kleinste Zwinhavens in te schatten en dit te vergelijken met de bevolkingscijfers voor 1403-1431 en 1469. Uitgaande van een gezinsgrootte van 4,5 geeft dit voor Hoeke een resultaat van 783 emigranten tussen 1394 en 1482. Als we via extrapolatie een hypothese opstellen voor de ontbrekende stadsrekeningen komen we aan 1.028 emigranten voor de hele periode of zo'n 11,7

82 SOSSON, "Les petites villes", p. 181.

83 ARA, *Rekenkamers*, nrs. 35671-35737, 36394-36428 en 36553-36595.

per jaar. Deze schatting ligt alvast een stuk hoger dan de bevolkingsramingen van 550 inwoners in 1403-1431 en 135 in 1469⁸⁴. Voor Monnikerede komen we zo voor de periode 1400-1444 aan 373,5 of via extrapolatie aan 469,5 personen, goed voor zo'n 10,7 emigranten per jaar. Deze berekening komt aardig in de buurt van de 600 inwoners in 1403-1431 en 225 in 1469. In Muiden ten slotte bedroeg het aantal emigranten 279 of 6,5 per jaar. Via analoge berekeningen schatten we op die manier het totale bevolkingsverlies tussen 1417 en 1464 op 305 personen, wat iets minder is dan het verschil tussen de 800 inwoners in 1403-1431 en de 175 inwoners in 1469. Uiteraard mag men aan deze schattingen geen absolute waarde hechten. Met name de gezinsgrootte is voor de emigranten erg onzeker. De cijfers doen echter wel vermoeden dat Hoeke, in tegenstelling tot eerdere ramingen, misschien wel de grootste stad van de drie kleine haventjes was, met een bevolking die op het einde van de 14de eeuw, mogelijk het aantal van 1.000 overschreed. In deze stad lijkt de stadsvlucht het grootst te zijn geweest, samen met Monnikerede. In Muiden lag deze wat lager. De emigranten trokken gedeeltelijk naar de grotere Zwinsteden, zoals Damme (vooral vanuit Monnikerede) en Sluis (vanuit Muiden en Hoeke). Muiden en Monnikerede waren in mindere mate in trek. Brugge en de andere steden van het graafschap Vlaanderen waren niet zo sterk vertegenwoordigd. Uiteraard stelt zich ook hier de vraag naar de representativiteit van deze cijfers. Een mogelijke maatstaf hiervoor ligt in de vergelijking met de poortersboeken van Brugge. Daarin vinden we soms minder migranten uit de Zwinsteden dan in de stadsrekeningen onder de betaling van issuwe⁸⁵. De issuwe is dus voor de emigratie vanuit de kleine Zwinsteden naar Brugge een minstens even goede bron als de Brugse poortersboeken. Meer zelfs, de gegevens uit de issuwe kunnen gebruikt worden als aanvulling op de inschrijvingen van nieuwe Brugse poorters. Wellicht

84 De hier vermelde bevolkingsramingen voor Hoeke, Monnikerede en Muiden gebeurden op basis van de bedeomslagen en de haardtelling van 1469: SOSSON, "Les petites villes", p. 176; ZOETE, *De beden*, bijlagen, p. 512-541.

85 A. JAMEES, *Brugse poorters*, 4 delen, Handzame, 1974-1990. Slechts 4 nieuwe poorters waren afkomstig uit Hoeke (tussen 1392 en 1437), 25 uit Monnikerede (tussen 1369 en 1464) en 9 uit Muiden (tussen 1418 en 1469).

werd de issuwe in de havens op strikte wijze geïnd. Enkele verklaringen liggen voor de hand. De mobiliteit van de migranten was beperkt: de meeste bestemmingen lagen binnen een straal van 10 kilometer. Dit zorgde samen met het kleine inwonersaantal van de steden wellicht voor een grote sociale controle. Een andere factor die de nauwkeurigheid van de registratie verklaart, is de strengere controle op de uitgaande rechten als reactie op de ontvolking van de stad. Het zou echter weinig uithalen. Tegelijkertijd probeerde men in de Zwinsteden de financiële problemen te verhelpen door meer buitengewone rechtstreekse belastingen (tallia) te innen, wat alleen nog meer inwoners op de vlucht zou jagen⁸⁶.

BESLUIT

De mogelijkheden voor onderzoek van middeleeuwse interstedelijke migratie aan de hand van issuwegegevens zijn enigszins beperkt. De issuwe geeft omwille van het hoge aantal ontduikingen en vrijstellingen nooit een absoluut beeld van het aantal migranten. Het gaat om een strikt minimum en bovendien kon men aan zijn poorterschap verzaken zonder van woonplaats te veranderen. De betalingen van issuwe kunnen dus nooit geconfronteerd worden met inschrijvingen van nieuwe poorters om op die manier "migratiesaldo" te berekenen. De resultaten verschillen van stad tot stad en de relevantie ervan is afhankelijk van de efficiëntie van de inning en de manier van registratie in de stadsrekeningen. Als aan een aantal voorwaarden voldaan is, kan aan de hand van de issuwe de impact van bepaalde demografische (bv. pest), politieke (bv. opstanden) of economische (bv. verval lakenindustrie, verdwijnen stapelrecht) factoren nagegaan worden. Men hoedde zich echter voor het vastknopen van verregaande conclusies aan het grillige verloop van de inkomsten uit issuwe. In het geval van de kleine Zwinhavens biedt de issuwe interessante informatie over de demografische achteruitgang. Mogelijk was deze groter dan algemeen aangenomen wordt en telden de steden uit de Zwinmond in de 14de eeuw een hoger inwonersaantal. Als

86 B. FOSSION, "Een voorbeeld van stedelijk verval: het stadje Monnikerede (1393-1482)", in: *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 171 (1990), p. 43-49, 54.

aanvulling op de poorterijregisters helpt de issuwe ons het stedelijke netwerk beter in kaart te brengen. Zo bleek uit de beperkte resultaten de dominantie van Brugge tot op het einde van de 15de eeuw, terwijl het grotere Gent veel minder voorkomt als bestemming voor stedelijke emigranten. Verder wijzen de gegevens van de issuwe in de richting van getrapte migratie. Mini-steden, zoals de Zwinhavens, hadden emigranten die hun geluk zochten in de iets grotere steden in de nabije omgeving, zoals Damme en Sluis, terwijl de middelgrote steden, zoals Kortrijk, gericht waren op het verder afgelegen Brugge. M.a.w. hoe groter de stad van herkomst, hoe groter de afstand die de migrant overbrugt. Voorzichtigheid blijft echter geboden: uitgebreid en systematisch onderzoek moet deze voorlopige vaststellingen bevestigen. Slechts enkele steden uit het graafschap Vlaanderen werden hier behandeld. Wellicht kan dit onderzoek voor andere stedelijke of landelijke entiteiten (bv. Brugse Vrije) verdergezet worden. Bovendien was de issuwebelasting geen uitsluitend Vlaams fenomeen. De resultaten voor het graafschap kunnen dus met emigratiegegevens van de naburige gebieden vergeleken worden. Op deze manier biedt de issuwebelasting een waardevolle aanvulling op de soms schaarse en moeilijk interpreteerbare inschrijvingen van nieuwe poorters.

Alastair Duke

Confessional and Political Affiliations
during the Revolt of the Netherlands:
the Shifting Loyalties of Jean Haren
(c.1545-c.1613)¹

The metamorphosis of Antwerp from a bastion of the Revolt to a Catholic bulwark² began immediately after the city surrendered to Alexander Farnese in August 1585. As part of that process, the Jesuits established in December that year a prestigious lay sodality dedicated to the Virgin Mary, which organised 'conversion sessions'.³ At one such gathering, held on Sunday 9 March 1586,⁴ the sodalists together with many magistrates heard Jean Haren, a Reformed minister of some standing, solemnly abjure his Calvinist faith and announce his return to the bosom of the Catholic Church.⁵ Haren was then in his early forties, and he went on

- 1 Deze bijdrage wordt opgedragen aan de nagedachtenis van mijn te jong gestorven promovendus, de hartstochtelijke West-Vlaming en historicus, Marcel Backhouse (1948-1995). This contribution will also shortly appear in a slightly modified version in *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, a collection of my essays. I am obliged to the publisher Ashgate for agreeing to its publication here. Because Jean Haren led such an itinerant life, I have relied on the expertise of an unusually large number of scholars. My chief debt is to Ludo Vandamme, 'wetenschappelijk medewerker Historische Collecties' of the Openbare Bibliotheek Brugge, who furnished large numbers of photocopies and information about Haren's ministry at Bruges. Mireille François of the Bibliothèque Municipale Nancy kindly arranged for me to consult the unique copies of the works Haren published at Nancy. As usual, I am grateful to the librarians of the Hartley Library, University of Southampton, especially to the staff of the indispensable Inter-Library Loan service. I also wish to thank Andrew Spicer of Oxford Brookes, Judith Pollmann of the Rijksuniversiteit te Leiden and Jean Tsushima, the Honorary Archivist of the Honourable Artillery Company for chasing leads on my behalf.
- 2 The antithesis comes from the title of the study of A.K.L. THIJIS, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorische Antwerpen*, S.l., 1990.
- 3 On these Marian sodalities, see J. ANDRIESEN, *De Jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden 1585-1648*, Antwerp, 1957, p. 178-180.
- 4 Haren's abjuration in March 1586 is variously dated. The *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, J.P. DE BIE and J. LOOSJES (eds.), 5 vols., The Hague, 1919-49, III, p. 516 has 3 March, yet, according to the title of his apologia published at the time, Haren made his declaration on 9 March.
- 5 G. MARNEF, 'Protestant Conversion in an Age of Catholic Reformation: the Case of Sixteenth-Century Antwerp', in: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitu-*

to become a Catholic polemicist. Yet, he did not die in that faith, for on Sunday 7 March 1610, precisely twenty-four years after his recantation in Antwerp, a repentant Haren appeared before the Walloon congregation in Wesel, asking to be reconciled with the Reformed Church.

Jean Haren was not, of course, unusual in changing his religion. With the gradual confessionalisation of Europe, Christians whose faith conflicted with the Church established by law had a choice. Some decided for conscience' sake to go into exile, others to profess their faith behind closed doors in defiance of the state, but the great majority were obliged, more or less willingly, to conform with the form of Christianity which the ruler prescribed. In the century or so following the Religious Peace of Augsburg, European politics were confessionalised and the respective Catholic and Protestant powers lived, at best, in a state of 'cold war'. In this confessional tug-of-war, high profile converts from one faith to another became trophies or scalps, to be paraded for the edification of their new co-religionists and exploited to demoralise the 'enemy'.

This battle for souls generated a huge volume of polemical literature, one subspecies of which was the 'recits de conversion'. In the late sixteenth and early seventeenth century, conversion accounts enjoyed a certain vogue. According to one count, some 259 Catholic and 85 Protestant conversion narratives appeared in French between 1598 and 1628.⁶ Their popularity is not hard to ex-

tion of Religious Identities 1400-1750, E. ANDOR and I.G. TÓTH (eds.), Budapest, 2001, p. 258-259. I am indebted to Guido Marnef for furnishing a transcription of the conversion account in Th. VAN LERIUS, 'Antwerpsche Chronykje. Uit den "Boeck van de Sodaliteyt der Getrouwde, onder den titel van O.-L.-V. Boodschap der Soc. Jesu te Antwerpen"', in: *De Vlaemsche School*, 8 (1862), p. 125.

6 L. DESGRAVES, 'Un aspect des controverses entre catholiques et protestants: les Recits de Conversion (1598-1628)', in: *La Conversion au XVIIe siècle. Actes du XIIe Colloque de Marseille*, Marseille, 1983, p. 101-102. All were printed in France, except for two Catholic texts published in the southern Netherlands and ten Protestant accounts that appeared abroad, especially Geneva. On the relationship between confessionalisation and conversion, see the thoughtful observations of T. WANEGFFELEN, 'Se convertir ou abjurer? Indices de la construction confessionnelle dans les cérémonies d'adhésion aux Églises réformées et catholiques en France au XVIe siècle', in: *Actes du VIIIe Colloque Jean Boisset. Catéchismes et Confessions de foi*, M.M. FRAGONARD and M.M. PERRONET (eds.), Montpellier, 1995, p. 70-79.

plain. News of the conversion of Huguenot grandees and pastors allowed French Catholics to anticipate the day when the kingdom would no longer be polluted by heresy. Likewise, the abjurations of monks from the Spanish Netherlands served to lift the morale of northern Dutch Protestants in the early seventeenth century.⁷

Such conversions whet our curiosity, the more so when the individuals concerned changed their faith more than once. We want to know what prompted such changes of heart. Were they sincere or opportunistic? Did they occur in a blinding flash or were they the fruit of anguished years of quiet doubting? Did they bring the convert peace of mind? Unfortunately, these were not usually personal 'kiss and tell' confessions of the sort beloved by today's press. They served primarily to demonstrate the doctrinal rectitude of the convert's new faith, and emphasise the grave errors of his previous beliefs. Personal information about how the convert came to his decision was only of incidental significance. And, at any rate, the lens through which the convert looked back on his former religious state would be so badly distorted by his new spiritual perspective as to be an unreliable guide. Sometimes the journey from one side of the religious divide to the other was gradual and, seemingly, painless. This seems to have been the experience of the Utrecht antiquarian Arnoldus Buchelius, who drifted from a conventional Catholicism into Calvinist orthodoxy, without feeling any need to sever relations with either Catholics or Mennonite acquaintances.⁸ For others, the transition was traumatic, and did not necessarily bring the contentment (or perhaps the material rewards) for which the proselytes might have hoped. A case in point is Marcantonio de Dominis. In 1616, he sensationally exchanged his Catholic archbishopric of Spaleto for the Anglican

7 Apart from Jean Haren's repentance, at least four conversion accounts appeared in Dutch between 1580-1616, see W.P.C. KNUITTEL, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, 9 vols., The Hague, 1899-1920, nos. 1175, 1240, 1346, 1919. Several editions of the collected recantations of French, German and Dutch Roman Catholics were translated and published in English between 1601-1602.

8 J. POLLMANN, *Religious Choice in the Dutch Republic. The Reformation of Arnoldus Buchelius (1565-1641)*, Manchester, 1999.

deanship of Windsor, only to return to his former religious allegiance six years later.⁹

One defector from the Reformed Church who quickly came to regret his apostasy was the French minister Hugues Sureau du Rosier. After having championed the Calvinist cause in debate with eminent Catholic theologians, he abjured his Protestant faith following the massacre of 1572.¹⁰ In his despair, he interpreted the slaughter as proof that God, far from favouring the Reformed religion, in fact desired its extinction. As a foremost Calvinist, his change of heart was sensational news and his recantation was immediately published, while he was put to work to secure the conversion of several leading Huguenots, including Henry of Navarre. Du Rosier himself, however, remained in a state of spiritual turmoil and his anguish increased when the Catholic Duc de Montpensier charged him with bringing his Calvinist daughter back to the Roman fold. On his way to Sedan to fulfil that mission, du Rosier fled to Protestant Basel, where in 1574 he issued a remorseful retraction. Though the Reformed Church forgave him, he was a broken man and he never resumed his ministry.

We know as much about Du Rosier thanks to the unusually candid nature of the apology he addressed to his Reformed colleagues. Haren's accounts provide fewer clues as to why he changed his faith. His Catholic profession is a systematic refutation of Protestant, and in particular Reformed, doctrine, while his later Calvinist apologia is a mixture of self-pity and self-loathing. Even the few seemingly autobiographical passages are difficult to interpret because of their chronological vagueness. To confuse

9 D. MACCULLOCH, *Reformation. Europe's House Divided 1490-1700*, London, 2003, p. 409-410. Pierre Caroli changed sides four times between c. 1534 and his death around 1550, see s.v. 'Caroli, Pierre' in *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, H.J. HILLERBRAND (ed.), 4 vols., New York, 1996, I, p. 265-266.

10 See P. BEUZART, 'H. Sureau du Rosier (1530?-1575?)', in: *Bulletin de la Société du Protestantisme français*, 88 (1939), p. 249-268 and R.M. KINGDON, 'Genève et les Reformés français: le cas d'Hugues Sureau, dit du Rosier (1565-1574)', in: *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève*, 12 (1961), p. 77-87. See also B.B. DIFENDORF, *Beneath the Cross. Catholics and Huguenots in Sixteenth-Century Paris*, Oxford, 1991, p. 142-143, 225.

matters further, Haren was in the habit of making boastful claims, which while they cannot be categorically refuted, seem distinctly implausible. He was also inclined, when under pressure, to be evasive or to make mendacious statements.

Yet, by looking at the shifting religious and political loyalties – for the two were often inseparable – of a minor figure like Jean Haren, we can gain an insight into the predicament confronting the demoralised, divided and increasingly desperate Calvinist regimes in the southern Low Countries in the early 1580s. The Calvinist regimes which negotiated the surrender of their towns to Farnese not only tasted the bitterness of defeat; they also had to endure accusations of treason from rebel ‘hawks’ who were not in the firing line. Some like Petrus Dathenus seem not to have recovered from the psychological traumas. For more than thirty years, Dathenus had been one of the foremost Calvinist preachers in the Low Countries and the Palatinate, yet in 1584 he was detained in Holland, suspected of being a *vijand des vaderlands* because he had been party to the reconciliation of Ghent.¹¹ The experience seems to have left him broken-hearted for he withdrew to North Germany, changed his name, abandoned the ministry and even toyed for a time with Jorist opinions. After negotiating the surrender of Antwerp, Marnix, whose devotion both to the cause of the Revolt and to the Reformed faith was beyond reproach, also found himself the target of recriminations and was more or less ostracised after 1585.¹² The radical Calvinist Jan van Hembyze fell victim to the vicious anti-Catholic forces he had earlier incited. When in March 1584, his conspiracy to deliver Dendermonde to the Spanish miscarried, he was arrested in Ghent and executed as a traitor barely two months before the city finally surrendered to Farnese. After the reconciliation of Bruges, Haren too was the subject of

11 T. RUYSS, *Petrus Dathenus*, Utrecht, 1919, p. 193-194; P.C. BOR, *Oorspronck, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen*, 4 vols., Amsterdam, 1679-84, II, p. 518-519. For a transcript of Dathenus' examination entitled 'Puncten ende Articulen', see s.v. 'Dathenus' in J. KOK, *Vaderlandsch Woordenboek*, 2nd ed., 35 vols., Amsterdam, 1785-96, XI, p. 54-71.

12 *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 17 vols., Brussels, 1964-, V, p. 601-602. In particular, Marnix' letter of 24 October 1585 to Adolf van Meetkerke, *Philips van Marnix van St. Aldegonde. Godsdiensstige en kerkelijke geschriften ... Verscheidenheden uit- en over de nalatenschap*, J. J. VAN TOORENENBERGEN (ed.), The Hague, 1878, p. 61-74.

criminal proceedings, and in September 1584 he was formally declared unfit to hold any charge. Shortly afterwards, Haren turned his back on the Revolt and on his Calvinist past, and in February 1585 offered his services to Farnese, though his public abjuration was delayed for another year.

Such individuals operated in a bewildering politico-religious context. The act dismissing Philip's authority in 1581 formally discharged his subjects from their obligations to the King and required them instead to be loyal to the *geunieerde Nederlanden*.¹³ Yet when put to the test, quite a few 'rebels' found loyalty to the *natuerlycke prince* still came more naturally than allegiance to an abstract state of dubious legitimacy, whose very survival seemed questionable. Few rebels were ideological republicans; they took for granted that their constitution, that fuzzy amalgam of provincial and urban privileges, required some princely figurehead.¹⁴ There were not, however, many suitors for this unrewarding vacancy. As we shall see, the radicals in Flanders flatly rejected the Duke of Anjou. Some therefore turned to Queen Elizabeth and others to the Count Palatine Johann Casimir, but when these alternative rulers proved either unwilling or unable to restrain Spanish military might, their proponents faced a stark choice. They could either go into exile (and probably into political oblivion) or negotiate a settlement with Philip II, which might even bring them financial and political rewards.¹⁵ After years of conflict and misery, reconciliation with their lawful prince seemed to some southern Calvinists the least worst outcome. Some of those who saw the conflict primarily in religious terms may have had a particular motive for coming to terms with the King. These hoped against hope

13 For the text of the oath, see P.C. BOR, *Oorspronck, begin en vervolgh*, II, p. 280.

14 E. H. KOSSMANN, 'Popular Sovereignty at the Beginning of the Dutch Ancien Regime', in: *The Low Countries History Yearbook 1981/Acta Historiae Neerlandicae*, 14 (1981), p. 11.

15 For pacifist and defeatist opinions in rebel ranks, see P. A. M. GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Nijmegen, 1956 [repr. 1978], p. 122-123 and W. BERGSMAN, *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid*, Meppel, 1983, p. 134-136. In 1588 the corporation of Gouda proposed a plan for peace which would have recognised Philip II as the King, though he would have been shorn of much of his political authority, C. C. HIBBEN, *Gouda in Revolt. Particularism and Pacifism in the Revolt of the Netherlands 1572-1588*, Utrecht, 1983, p. 232-239.

that in return for their obedience and a comprehensive peace in the Netherlands, Philip would grant the Reformed a measure of religious freedom, as the Valois monarchs had granted their Huguenot subjects.¹⁶ We should remember that while many Catholics proved stalwart 'patriots', not every Calvinist was *ipso facto* a die-hard rebel.¹⁷ Haren may have shared the misguided optimism of some Calvinists about Philip II. That does not rule out the possibility that he acted opportunistically. For those fearful of losing their livelihoods, and even their lives, it might be necessary, as a contemporary put it, *den deuvell eyn kersse ahnstecken*¹⁸ or as the French said, *nager entre deux eaux*. Whether Haren's willingness to become a Catholic or his readiness to serve Farnese made him a religious hypocrite or a traitor to a fatherland still in its infancy must remain a moot point.

For obvious reasons, neither his contemporaries nor posterity have judged Jean Haren kindly. To those patriots who regarded Philip as a tyrant prince, the conduct of those Reformed ministers involved in the surrender of Bruges in 1584 was inexcusable. For that reason, the States General and later the States of Holland refused to allow ministers from Bruges and Ghent to serve elsewhere until they had cleared themselves.¹⁹ As we shall see, Haren had not been popular with his ministerial colleagues even before his apostasy and thereafter their mistrust turned to disgust. On

16 Dathenus told his interrogators in Utrecht that the loyalist governor of Oudenaarde, Nicholas d'Aubremont, who had acted as intermediary in the negotiations between Ghent and Farnese, had promised that in return for a peace with all the provinces, the Calvinists would be given complete satisfaction in the matter of religion, DATHENUS, 'Puncten ende Articulen', p. 69.

17 For stalwart Catholic supporters of the Revolt, see the observation of the Reformed minister Arent Cornelisz., A.A. VAN SCHELVEN, 'Emden in niederländischer Beleuchtung aus dem Jahre 1573', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, 20 (1920), p. 182. Abel Eppens tho Equart, a well-informed Calvinist farmer from the Ommelanden, claimed that beside *Konisschen Papisschen*, one also found *Evangelischen Konichschen*, who opposed the Revolt, see *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, J. H. FEITH (ed.), 2 vols., Amsterdam, 1911, I, p. 259 and F. U. ROS, *Rennerbergen en de Groningse Malcontenten*, Assen, 1964, p. 209.

18 A. P. VAN SCHILFGAARDE, *Het Huis Bergh*, Maastricht, 1950, p. 110.

19 *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*. IV: 1583-1584, N. JAPIKSE (ed.), The Hague, 1919, p. 696; H.Q. JANSSEN, *De kerkhervorming te Brugge*, 2 vols. in one, Rotterdam, 1856, I, p. 242, II, p. 190.

the other hand, Haren's return to his father's Calvinist faith destroyed his credit among Catholics, without, it would seem, altogether restoring his reputation with the Reformed. Until recently, historians have dealt harshly with those who made their peace with the King in the 1580s. Their apparently unheroic conduct did not fit the mould of a Dutch historiography that was patriotic and predominantly Protestant, and could only be explained as the pursuit of naked self-interest.²⁰

There are too many lacunae in Haren's erratic career for us to reconstruct it fully. Yet, we can perhaps find out enough about his ministry in Bruges and its immediate aftermath to appreciate why this Calvinist rebel became a Catholic and sought reconciliation with the King. Unfortunately, the dearth of sources make it harder to throw much new light on the reasons that persuaded him, in his old age, to return to the creed in which he had been a minister for almost twenty years. Nonetheless, by following the twists and turns in Haren's life as best we can, we may remind ourselves of the dangers of passing black and white judgements on those for whom the future remained a closed book.

- 20 For the so-called 'treason' of Willem van den Bergh, Orange's brother-in-law, see J. ZAAIJER, 'Het "verraad" van stadhouder Willem van den Bergh', in: *Rechtshistorische opstellen aangeboden aan A.S. de Blécourt*, Groningen, 1939, p. 128-154 and for George de Lalaine, F.U. ROS, *Rennenberg en de Groningse Malcontenten*. When the nineteenth-century Belgian scholar J. B. BLAES edited Montigny's apologia for abandoning the States General, he described him as *ce transfuge de la cause patriotique*, see the *Recit des causes qu'ont meu le seigneur de Montigny a se retirer de l'Union des Estats Généraux*, Brussels, 1862, p. lviii.
- 21 There are entries on Jean Haren in various biographical dictionaries, though the information is not reliable, V. ANDREAS, *Bibliotheca Belgica*, Louvain, 1643, p. 511; V. FOPPENS, *Bibliotheca Belgica ... usque ad an. 1680*, 2 vols., Brussels, 1739, II, p. 653; *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, A. J. VAN DER AA et al. (eds.), 21 vols., Haarlem, 1852-78, VIII, p. 180-183; *Biographie Nationale ... de Belgique*, 28 vols., 1866-1944, VIII, col. 723-727; *La France Protestante, ou vies des Protestants français*, Eugène and Emile HAAG (eds.), 1st ed., 10 vols., Paris, 1846-54, V, p. 429-430; *Biographisch Woordenboek van protestantsche godgeleerden*, III, p. 515-518; *Dictionnaire de Théologie Catholique*, A. VACANT, E. MANGENOT and É. AMANN (eds.), 15 vols., Paris, 1903-50, VI, col. 2046.

I THE EDUCATION AND MINISTRY OF JEAN HAREN C. 1544-84

Jean Haren²¹ was born around 1544-45 in the town of Valenciennes in Hainaut, then part of the Habsburg Low Countries.²² His birth coincided with the short-lived ministry of the Calvinist Pierre Brully, whom the Strassburg reformer Martin Bucer had sent to the region to counter the siren voices of local libertines then sowing dissension among the evangelicals.²³ Haren tells us that he grew up in a family with strong Protestant sympathies,²⁴ and indeed, he later boasted that his father had died a 'martyr' to his faith.²⁵

According to what he told the Catholic authorities in Alsace, when he was under investigation there as a suspected Calvinist, he studied abroad at some stage. In the circumstances, his reticence about where he had been is understandable.²⁶ In his Catholic apology *Les Causes justes*, however, Haren resolves the issue. When explaining to Catholic readers why, despite all his misgivings about

22 In a letter to Jean Taffin of 4 January 1575, he spoke of his ministry in *notre ville de Valenciennes*, W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere ... (1545-1602). Sein Leben und Wirken, seine Schriften und Briefe*, Amsterdam, 1891, p. 104. His approximate date of birth is established by a letter of Alexander Farnese to Philip II on 12 February 1585 in *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas 1577-1598*, J. LEFÈVRE (ed.), 4 vols., Brussels, 1940-60, III, p. 12. I am deeply indebted to Mia Rodríguez-Salgado for not only tracing, but also transcribing and translating this remarkable letter in SIMANCAS, *Archivo General de Simancas*, Estado, 589, fol. 96. J.M.B.C. KERVYN DE LETTENHOVE, *Les Huguenots et Les Gueux. Étude historique sur vingt-cinq années du XVIe siècle (1560-1585)*, 6 vols., Bruges, 1883-85, VI, p. 572 mentioned this letter, though characteristically he gave no source.

23 G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai jusqu'à la Révolution*, Paris, 1962, ch. 2.

24 *Les Causes justes et equitables, qui ont meues Jean Haren, jadis ministre, de quitter la Religion pretendue Reformée, pour se renger au giron de l'Eglise Catholique*, Antwerp, 1586, A3; *La Repentance de Jean Haren et son retour en l'église de Dieu, publiquement par lui récitée en l'église Wallonne de Wesel*, Hanau, 1610, p. 3.

25 *Livre des Actes des Eglises Wallonnes aux Pays-Bas, 1601-1697*, G. H. M. POSTHUMUS MEYJES and H. BOTS (eds.), The Hague, 2005 (RGP Kleine Serie, CI), p. 66; *La Repentance de Jean Haren*, p. 3. His father may have been the 'Jean Heren' who was executed on 18 January 1569 for having attended Calvinist services in 1566 and supported the rebellion in Valenciennes. Unlike most of those executed then, he did not recant, P. J. LE BOUCQ, *Histoire des Troubles advenues à Valenciennes à cause des hérésies*, Brussels, 1864, p. 54; C. MULLER, *La Réforme à Valenciennes pendant la Révolution des Pays-Bas (1567-1573)*, unpub. licentiate thesis, Université de Liège, 1973-74, p. 335. Jean Heren the Elder was a serge merchant, not a minister as has sometimes been suggested.

26 C. ROUGET, *Une église calviniste au XVIème siècle. Histoire de la communauté réformée de Sainte Marie-aux-Mines* (avec notes par E. MUHLENBECK), Paris, 1881, p. 411-412.

the Reformed Church, he had for so long clung to that faith, he drew attention to his having been indoctrinated in the *pernicieuse escolle de Geneve*.²⁷ His Protestant apologia is rather vaguer: he simply says he had been taught *aux escolles les plus salutaires de toute la chrestieneté*. Although, his name does not appear in either the matriculation list of the Genevan Academy or in the town's *Livre des habitants*, his presence at the Academy is confirmed by Franciscus Junius, his exact contemporary, who studied theology in Geneva between 1562 and 1565.²⁸ Years later, Junius recalled meeting Haren in Geneva, when they were both students. The youthful Haren did not make a very flattering impression on his fellow student, though since Junius was at that time engaged in writing against the Catholic convert, his recollections may have been *parti-pris*. Junius remembered Haren as a rather shallow person, lacking in spiritual maturity.²⁹ Another pointer to his having been a student at the Academy comes from letters of Beza, no longer extant, to which Haren replied in 1576, thanking Calvin's successor for his *affection paternelle*.³⁰

Haren may well then have been in Geneva in May 1564 when Calvin died. In *Les Causes justes*, he alleged that not only Calvin had died in despair but that he personally had witnessed the reformer's tragic end. The claim is preposterous – an otherwise unknown student would scarcely have gained access to the sickbed of the dying reformer – but the fabrication served to bolster the allegations which Jérôme Bolsec had propounded in his scurrilous life of Calvin published in 1577, that the heresiarch had died a fittingly miserable death, haunted by the devil.³¹ Presumably,

27 *Les Causes justes*, C1^r.

28 Junius' name is also missing from the matriculation register, but his attendance at the Academy is well attested from other sources. The *Liure du Recteur* went missing late in 1561, B.A. VENEMANS, *Franciscus Junius en zijn Eirenicum de pace ecclesiae catholicae*, Leiden, 1977, p. 12.

29 See E. DOUMERGUE, *Jean Calvin. Les hommes et les choses de son temps*, 7 vols., Lausanne, 1899-1927, VII, p. 472; also, W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 109.

30 *Correspondance de Théodore de Bèze*, A. DUFOUR et al. (eds.), 28 vols., Geneva, 1960-, XVII, p. 195.

31 For the various Catholic stories about Calvin's death, see E. DOUMERGUE, *Jean Calvin*, VII, p. 471-475. Curiously, whereas the passage describing Calvin's death in *Les Causes justes*, H2 and in *Profession Catholique de Jean Haren a laquelle sont adioustees certaines*

Haren's presence in Geneva at this time provided an opportunity to authenticate, as it were, Bolsec's tale.

Haren would have been nineteen or twenty when Calvin died and he may have remained in Geneva during the *Wonderjaar* of 1566-1567, when Valenciennes became the epicentre of a short-lived Calvinist rebellion, in which his father was involved. Certainly, Jean Haren's name is missing from the exhaustive investigations of the Council of Troubles into events in Valenciennes.³² Alba's arrival in the Low Countries in 1567 heralded a wave of prosecutions against those involved in the recent Troubles. As the son of a Calvinist and a rebel, Jean Haren had no future in the Low Countries, but his immediate movements are hard to trace. According to a statement made in 1584, he saw William of Orange at Bacharach in the Lower Rhine, where from late July 1568 the Prince was making ready for his campaign against Alba. Around that time, Haren carried out an obscure errand for the Luxembourg nobleman, Bernard de Malberg, to the Huguenot captain Mouvans, who died in October 1568.³³ At some point Haren was also in the employ of Louis of Nassau.³⁴ When he was in his mid-twenties, he married,³⁵ and began his Calvinist ministry.³⁶ For the

demandes Chrestiennes, proposées ..., Nancy, 1599, p. 45 used the first person, the Dutch translation of 1586 employed the third person, *Wettighe ende treffelycke redenen*, D7.

32 He had some knowledge of events in 1566, though this may have been acquired at second hand. In 1586 he claimed that the Calvinists had intended to use the three million guilders they were collecting in 1566 as a war chest. He could also name several ministers prominent at the time, see *Profession Catholique*, p. 56-56'. In 1610 he claimed his property had been seized, *Liure des Actes des Eglises Wallonnes*, p. 66.

33 Paul de Richie, seigneur de Mouvans (or Mauvans).

34 When Haren was interrogated in June 1584, he volunteered this information, see H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, 2 vols. in one, Arnhem, 1868, II, p. 251. On 24 July 1568 Bernard de Malberg wrote from Strassburg to his compatriot Jacques de Solliguren to say he had received news about Mouvans' troops. In the light of Haren's later statement, that information may have come from him, see *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, G. GROEN VAN PRINSTERER (ed.), 1ère Série, 8 vols., Leiden, 1835-47, III, p. 267-272.

35 See *Correspondance de Théodore de Bèze*, XVII, p. 196.

36 See *Les Causes justes*, B2'. This tallies with his statement in *La Repentance de Jean Haren*, p. 5 that he had preached the Gospel for between seventeen and eighteen years. In 1584, he claimed to have faithfully served *Princes Chrestiens* for nineteen or twenty years and to have been a *esclave* to the cause of the Revolt for eighteen years, H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 249, 251.

next eight or nine years, Haren was, apart from a visit to Valenciennes, probably in 1574, abroad.

For much of that time he was in Alsace. It was probably as the Protestant chaplain of Elisabeth de Mérode, the widow of Bernard de Malberg, that Haren found his way to Strassburg.³⁷ Not for the last time, Jean Haren found a niche in the service of the nobility: in a very uncertain world, their patronage offered a measure of protection. From Strassburg, Haren next moved to the southern Vosges, preaching to the mining community in and around Sainte-Marie-aux-Mines. At the end of 1571, the Protestant villagers of Bonhomme in the neighbouring Val de Liepvre petitioned the seigneur of Ribeaupierre for the services of a minister, and he responded by sending Haren. The Habsburg authorities at Enisheim, to the north of Mulhouse, however, distrusted the new minister. They questioned the propriety of Haren's calling, though he insisted he had been legally called in Strassburg with the approval of the authorities, who officially subscribed to the Augsburg Confession. They also suspected him of being a Calvinist and therefore of having violated the Religious Peace of Augsburg, which recognised only the Roman Catholic and Lutheran confessions. Haren did not give a straight answer, insisting simply that he preached the pure Word of God. Some evidently also suspected that he was on the run from the Low Countries, an allegation he naturally also rejected. He did, however, admit to having gone abroad in order to study.³⁸ Though the seigneur of Ribeaupierre was prepared to defend Haren, the investigation may have hastened his departure from the Val de Liepvre late in 1572, probably for Strassburg, where he was certainly active two years later.³⁹

37 C. ROUGET, *Une église calviniste*, p. 199. Bernard de Malberg had died of injuries sustained during William of Orange's invasion of the Low Countries.

38 C. ROUGET, *Une église calviniste*, p. 199-200; 409-414. For the politico-religious situation in the Val de Liepvre, see P. DENIS, *Les Églises d'Étrangers en Pays Rhénans*, Paris, 1984, ch. 5.

39 Haren was mentioned in the letter of a Strassburg minister written in late June 1574, G. KOCH, 'Pasteurs dans la région de Phalsbourg vers la fin du XVIe siècle', in: *Horizons européens de la Réforme en Alsace. Mélanges offerts à Jean Rott pour son 65e anniversaire*, M. DE KROON and M. LIENHARD (eds.), Strassburg, 1980, p. 157.

When Junius refuted Haren's Catholic profession in 1586, he recalled that his erstwhile colleague had been guilty of unbecoming conduct on an earlier occasion.⁴⁰ Though the French pastor was not explicit, it would seem that Haren had taken advantage of the amnesty Philip II had granted in June 1574. Those availing themselves of this Pardon had, however, first to make their peace with the Catholic Church and receive absolution.⁴¹ Like other 'Pardonisten', as they were derided, Haren presumably followed these procedures in order to recover his father's confiscated estate. To die-hard rebels⁴² and committed Reformed Protestants, Haren had behaved dishonourably, and, according to Van Meteren, he was suspended from his ministry, and only restored after showing remorse. The decision to reinstate him was taken despite the misgivings of many, who regarded him as a rogue.⁴³ It was for this reason that Haren is often said to have forsaken his Calvinist faith twice – in 1574 and again in 1586. Formally, this may be correct, though if so, the Catholic authorities either did not know (or conveniently forgot) that he was technically a relapsed heretic.

Haren certainly showed no inclination at this stage to revert to Catholicism. When he wrote to the respected Walloon minister Jean Taffin in January 1575, he told him he had spent several months, presumably in the autumn of 1574, ministering to *l'Eglise de Dieu tant et tant affligée en nostre ville de Valencenes*.⁴⁴ Yet, Haren must have been aware that he was, as it were, on probation. Perhaps that

40 W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 107. According to Emanuel VAN METEREN, Haren took advantage of the Pardon published by Alba in July 1570, but as he was then in Alsace, the Pardon of 1574 seems more likely, especially as Haren was apparently active that year in the Low Countries, *Commentarien Ofte Memorien Van-den Nederlandschen Staet/ Handel/ Oorloghen ende Gheschiedenissen van onsen tyden ... Oock soo verre ghebrocht totten af-standt van Wapenen ende Vrede in't Jaer 1608*, 2 vols. in one, [Amsterdam], 1610, I, fol. 226.

41 P. C. BOR, *Oorspronck, begin en vervolgh*, I, p. 512.

42 In a Beggar song of 1571 those who had taken advantage of an earlier Pardon were despised as *Pardonisten*, who had bowed the knee to Mammon, *Het Geuzenliedboek naar de oude drukken*, P. LEENDERTZ (ed.), 2 vols., Zutphen, 1924, I, p. 95-97.

43 E. VAN METEREN, *Commentarien ofte Memorien*, fol. 226.

44 W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 104. Unfortunately, Cuno omitted to say where he found this letter of which he published an excerpt. It may also be at this time that Haren converted a leading Anabaptist, who resided in Antwerp, See *Correspondance de Théodore de Bèze*, XVII, p. 196.

is why, in this letter, he declared he had only ever wanted to be a servant in *la maison de Dieu* and he went on to give an unfortunate hostage to fortune by insisting that he would *vivre et mourir en sa maison sans jamais rien quitter de sa verité connue*.⁴⁵ Haren was prone to this extravagant rhetoric, which probably did not allay the nagging doubts of the sceptics. After this fall from grace, Haren was, by the spring of 1575, back in Strassburg, where he found himself at odds with his Calvinist colleagues.

The cause of Haren's continuing difficulties was an allegation, which he strenuously denied, that he had denounced a clandestine Calvinist colloquy of francophone pastors, held in Strassburg in April that year, to the Lutheran clergy. Officially, only the Augsburg Confession was recognised in Strassburg, for the Reformed Church, once so powerful, had been since 1563 partly driven underground. To make matters worse, a fierce controversy raged on the nature of the real presence in the Eucharist between the Gnesio-Lutherans and the Calvinists. In Strassburg, relations were so bad that the Calvinist ministers urged the faithful to take Communion at Sainte-Marie-aux-Mines rather than attend the Lutheran town churches.⁴⁶ If Haren did delate the colloquy, his motivation is unclear. He certainly had no sympathy for the Lutheran teaching about the real presence, for on one occasion he preached a sermon denouncing what he called *ceste nouvelle doctrine et dangereuse de [Johannes] Brentius* on the ubiquity of Christ's body. If the report is correct, Haren might have taken exception to the illegality of the Calvinist colloquy. It may be significant that in the summer of 1576 Haren travelled from Strassburg to Heidelberg in the Palatinate, where he could legitimately attend the Lord's Supper according to the Reformed rite.⁴⁷ As a Catholic, Haren certainly accused the Calvinist churches of plotting the overthrow of their princes and

45 W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 104.

46 *Correspondance de Théodore de Bèze*, XVII, p. 200 n. 13; see also J. ROTT, 'L'Église des réfugiés de langue française à Strasbourg au XVIe siècle: aperçu de son histoire, en particulier de ses crises à partir de 1541', in: J. ROTT, *Investigationes historicae. Églises et Société au XVIe siècle*, 2 vols., Strassburg, 1986, II, p. 538.

47 *Correspondance de Théodore de Bèze*, XVII, p. 196, 200 n. 11. Haren's name does not, however, appear in *Das Kirchenbuch der französischen reformierten Gemeinde zu Heidelberg 1569-1577 und Frankenthal in der Pfalz 1577-1596*, A. VON VELDEN (ed.), Weimar, 1908.

lords,⁴⁸ – that was only to be expected – but even before his conversion, he may have felt uneasy about open defiance of the civil powers.

In September 1575, the Huguenot leader Henri Condé concluded a treaty with Duke Johann Casimir, who promised substantial military aid for the Huguenots and in December the army mustered in Lorraine.⁴⁹ Haren, perhaps persuaded by his unhappy relations with his colleagues in Strassburg, took service as a military chaplain with a Walloon contingent. On Easter Sunday 1576 he preached at a Communion service attended by the Duke and his household somewhere to the north east of Orléans. This was the occasion on which Haren attacked both the Catholic and Lutheran doctrines of the real presence.⁵⁰ Casimir's campaign ended in May 1576 when the Huguenots secured major religious concessions from the French Crown. Seven years hence Haren hoped that this happy outcome might be repeated when the Calvinists in Flanders invited Casimir to intervene in Flanders. By the summer of 1576, Haren was back in Strassburg, but his troubles were not over. Not only was he seriously ill, but he faced fresh allegations, this time to the effect that he had spoken approvingly of Anabaptists. Somehow, this accusation reached the ears of Beza, who wrote to Haren. In October 1576, Haren responded to the Genevan reformer's letters. Far from being *gens de bien*, he told Beza he considered the Anabaptists to be deceitful wretches, whose doctrines he deplored. After all, his own three children had been baptised and he himself had borne arms. He did admit to having had doubts about the real presence two years earlier, but no longer and he appended a statement of his beliefs on infant baptism, the Communion and double predestination (to which he subscribed).⁵¹

48 *Les Causes justes*, B3.

49 B. VOGLER, 'Le rôle des électeurs palatins dans les guerres de religion en France (1559-1592)', in: *Cahiers d'histoire*, 10 (1965), p. 51-85. For a contemporary eye-witness account of the campaign see *Eigenliche Beschreibung des jüngst-ergangene Zugs in Frankreich von ... Johan Casimir Pfalzgrafen ... vollpracht*, S.I., 1576.

50 *Correspondance de Théodore de Bèze*, XVII, p. 196, 200 n. 10 & 11.

51 *Correspondance de Théodore de Bèze*, XVII, p. 195-201.

In February 1577, the Strassburg authorities closed down the French refugee congregation at the instance of the Lutheran preachers. This might explain why Haren briefly became a Walloon minister in Holland. The first firm evidence of his presence there came in the summer of 1578, when he attended the national synod of the Reformed Churches at Dordrecht, as the minister of the newly-formed Walloon congregation in that town.⁵² In all likelihood, he had been called to serve in that capacity since the formation of that congregation in mid-October 1577.⁵³ Because the structure of the Reformed Churches in France and the Low Countries, especially outside the larger towns, was still embryonic, many first-generation ministers led an itinerant existence. In that respect, Haren's experience was typical. In September 1578, however, his future looked more assured. The Walloon synod then decided that, when he had finished ministering in the field to some French soldiers, he should serve the French-speaking congregation in Bruges, until such time as the Calvinists in Valenciennes were granted freedom of worship.⁵⁴ In the event, no such opening occurred there, and in mid-October he took up his post at Bruges,⁵⁵ where he remained for almost six years.

By the autumn of 1578, the Calvinist churches in Flanders, having virtually disintegrated under Alba, were, to the consternation of Catholics there and in the Walloon provinces, making a startling comeback. At first sight, this seems surprising since the Pacifica-

52 *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, F.F. RUTGERS (ed.), Utrecht, 1889 (Werken der Marnix-Vereeniging, ser. II, III), p. 316.

53 The magistrates of Dordrecht had been on the lookout for a French-speaking minister since March 1577, see *Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven*, J. J. VAN TOORENENBERGEN (ed.), Utrecht, 1884 (Werken der Marnix-Vereeniging, ser. III, V), p. 177. For the Walloon congregation see *Uw Rijk Kome. Acta van de kerkeraad van de Nederduits Gereformeerde Gemeente te Dordrecht 1573-1579*, T.W. JENSMA (ed.), Dordrecht, 1981, p. 73, 88, 132. Though the Walloon minister is not mentioned by name in these records, the fact that Walloon services at Dordrecht ceased in mid-September 1578 when the Walloon synod decided to send Haren elsewhere, lends weight to the supposition that he had been the Walloon minister during 1577-78.

54 *Livre synodal, contenant les articles résolus dans les Synodes des églises wallonnes des Pays-Bas. 1563-1685*. 2 vols., The Hague, 1896-1904, I, p. 66.

55 L. VANDAMME, 'De calvinistische kerkorganisatie in Brugge, 1581-1584,' in: *Opstand en verval. Aspecten van het dagelijkse leven in het Brugse tijdens de laatste decennia van de 16de eeuw*, A. BAUWENS et al. (eds.), Bruges, 1987, p. 41.

tion of Ghent categorically upheld the monopoly of the Catholic Church everywhere, except in Holland and Zeeland, and punished anti-Catholic acts as violations of the common peace. Yet, the articles allowing southern Calvinist exiles to return home and even recover their property, and more importantly, suspending the draconian anti-heresy legislation, undercut this robust defence of Catholicism. Consequently, when Flemish Protestants re-emerged from hiding to practise their religion openly in defiance of the Pacification, the magistrates had no effective remedy. The Calvinists in Flanders could act the more brazenly because Ghent, where a revolutionary committee of XVIII had seized power at the beginning of November 1577, championed their cause. The XVIII set out to re-assert Ghent's hegemony over the county, and win political independence vis-à-vis Spain.⁵⁶ Because in the eyes of the XVIII the Catholic Church was so closely identified with the odious Spanish regime, it had to be dismantled. Catholic magistrates and officers were therefore systematically replaced by Calvinists, who could be trusted to support the policies of the XVIII in Ghent. This explains the astonishing resurgence of the Reformed Church in Flanders after 1578. Within Ghent's sphere of influence, the mass had often been driven from the parish churches by the end of August 1578, and by December that year no fewer than fifty ministers were at work in the county.⁵⁷ The symbiotic relationship between revolutionary Ghent and Flemish Reformed Protestantism was, however, ultimately fatal because the Calvinists were widely seen as the henchmen of the aggressive, and increasingly unpopular policies of the XVIII.

One of the outcomes of these developments was Ghent's imposition of its will on Bruges in 1578. In March, a committee of XVIII

56 J. DECAVELE, 'De mislukking van Oranjes "democratische" politiek in Vlaanderen', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 99 (1984), p. 635-638. Jan van Hembyze spoke vaguely of wanting to make Ghent a *coopstadt* ... *ghelyc Genève, eene onwinnelycke stad ten voordele vanden ghemeente*.

57 J. DECAVELE, 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren na de pacificatie van Gent (1577-1578)', in: *Brugge in de Geuzentijd. Bijdragen tot de geschiedenis van de hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije tijdens de 16de eeuw*, D. VAN DER BAUWHEDE and M. GOETINCK (eds.), S.l., 1982, p. 25-26.

was also set up there and magistrates considered hostile to the States General and William of Orange were purged, though their replacements were not by means all Calvinists. Indeed, the authorities at Bruges tried to prevent Protestant services for several more months. Rumours of *zeker secrete [Calvinist] vermanynghen ende predicatien* led in the summer to protests from the deans of the guilds and from the canons of St. Donatian.⁵⁸ Catholic morale suffered a blow in May and June with the sensational trial of several Franciscans on charges of sodomy. Eventually two brothers were burnt at the stake and the order as a whole expelled from the town.⁵⁹ At the end of July, a request from the local Calvinists for an *overdedte platse* in which to hold their services plainly embarrassed the magistrates, who temporised by allowing them, for the time being, to meet in the former count's residence, the *Prinzenhof*, rather than in a church.⁶⁰ Soon after Bruges recognised the notion of a 'religious peace' which guaranteed freedom of worship for Reformed Protestants and Catholics. Though this *religievrede* clearly violated the Pacification, William of Orange had introduced the measure as a desperate antidote to the virulent anti-Catholicism emanating from the Calvinist militants in Ghent, who wanted to outlaw the mass. In effect, Ghent and Bruges, though more hesitantly, were now turning into Calvinist republics.

Throughout the next six years, religious opinion in Bruges remained very volatile. The artless record of these years kept by the devout Catholic tailor Willem Weydts reveals how his hopes for the restoration of the mass fluctuated wildly.⁶¹ By the late summer

58 A.C. DE SCHREVEL, *Recueil de Documents relatifs aux Troubles religieux en Flandre 1577-1584*, 3 vols., Bruges, 1923-28 (Société d'émulation de Bruges, IX, X, XI), I, p. 369, 373, 489-492.

59 Franciscans at both Bruges and Ghent were accused of homosexual practices. The most recent examination of this case has concluded that the charges were not necessarily trumped up, though the timing certainly served the Calvinists very well, see J. DECAVELE, 'Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel in 1578', in: *Beleid en Bestuur in de Oude Nederlanden. Liber amicorum Prof. Dr. M. Baelde*, H. SOLY and R. VERMEIR (eds.), Ghent, 1993, p. 73-93.

60 A.C. DE SCHREVEL, *Recueil de Documents*, I, p. 573-578.

61 *Chronique flamande de Guillaume Weydts (1571-1584)*, É. VARENBERGH (ed.), Ghent, 1869.

of 1578, the Calvinists in the town had begun to exercise influence out of proportion to their numbers. According to one contemporary estimate, fewer than 3000 of the 25000 inhabitants subscribed to the 'new religion'. Though, as the same source observed, *en waren dan wel vele [inhabitants] noch d'een noch d'ander toegedaen*,⁶² the Bruges magistrates could never forget the existence of a very substantial body of zealous, vocal and politicised Catholics. Whenever the magistrates strengthened their commitment to the Revolt, for example, when they proposed to forswear Philip II's sovereignty, militant Catholics could be counted on to mount a rearguard action. In the summer of 1579, a Catholic faction almost succeeded in ousting the XVIII. At the end of June, the magistrates decided Bruges should join the Union of Utrecht. This was anathema to many Catholics. Instead, they demanded that the magistrates should make peace with the King, and follow the lead of Artois and Hainaut, which had recently been reconciled with Philip II at the Treaty of Arras, and undo the anti-Catholic measures. On this occasion, only the timely arrival in the town of a contingent of Scottish troops in the pay of the States thwarted the Catholics. For some reason, Jean Haren seems to have been singled out by a Catholic lynch mob, which attacked the Carmelite house where he and his family lodged. Not finding him at home, they vented their frustration on Haren's wife.⁶³ Haren wasted no time in retaliating. As soon as the putsch had collapsed, he went armed with other Walloons to pillage the residence of the Catholic ringleader, an intemperate act, which contemporaries thought ill became a minister of religion.⁶⁴

62 E. VAN METEREN, *Commentarien Ofte Memorien*, I, fol. 226'. Van Meteren's information agrees quite well with the better known estimate of Charles Custis, the eighteenth-century Bruges antiquarian, who claimed *dat alsdan binnen Stad nog wel vijf-en-twintig duy-sent Catholijcke Borgers waren; en van den anderen kant het getal der Nieuwgesinde ofte verkeerde Bruggelingen niet boven de vierduysent en konde begroot worden*. [C. CUSTIS], *Jaertboecken der stad Brugge, behelsende de gedenckweerdigste geschiedenissen ...*, 2 vols., Bruges, 1738, II, p. 342. Custis' source was apparently the sixteenth-century Bruges burgomaster Nicholas Despars. I am indebted to Ludo VANDAMME for this information; see also his 'De calvinistische kerkorganisatie', p. 50.

63 For this Catholic counter coup see A.C. DE SCHREVEL, *Recueil de Documents*, III, p. 697-699.

64 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 251-252 n. 1.

This was, however, the only occasion before 1583 when Haren was in the limelight. For the rest, his activities have left only the faintest archival footprint, being limited to the payments made to him as the minister of the Walloon congregation. The terse records of the Walloon synod suggest that he still commanded the respect of his fellow ministers for he was twice chosen to act as the synodal secretary and on another occasion, he presided.⁶⁵ Haren also preached on occasion in Antwerp, delivering sermons in both the Franciscan church and in the church attached to the citadel.⁶⁶ As time went on, however, he appears to have distanced himself from his Flemish colleagues: his attendance at the meetings of the *classis* of Bruges was sporadic and in July 1582 his continued absenteeism was tabled for discussion.⁶⁷ They, in their turn, viewed his association with Charles de Croy, the Prince of Chimay, with mounting concern.

Little is known about the Walloon congregation in Bruges. Initially, they held their services in the Carmelite monastery, before taking over St. Donatian.⁶⁸ There may have been social, and possibly ideological differences between the Walloons and the six Dutch-speaking congregations in the town. Whereas the latter included a sprinkling from among the Bruges elite,⁶⁹ the Walloon church drew its support from poor craftsmen, many of whom had come to Bruges in search of work in the 'new draperies'.⁷⁰ Indeed,

65 *Livre synodal*, I, p. 67, 71, 99.

66 Th. VAN LERIJUS, 'Antwerpsche Chronykje', p. 125. After 1581 the Calvinists at Antwerp disposed over nine churches, including the Franciscan and the 'castle' church, F. PRIMIS, *De Groote Cultuurstrijd*, 2 vols., Antwerp, 1942-43, II, p. 46-47.

67 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 193.

68 L. VANDAMME, 'De calvinistische kerkorganisatie', p. 37, 42.

69 L. VANDAMME, 'De calvinistische kerkorganisatie', p. 46.

70 *Bescheiden aangaande de kerkhervorming in Vlaanderen*, H. Q. JANSSEN (ed.), Utrecht, 1877 (Werken der Marnix-Vereeniging, ser. III, II), p. 24. This congregation claimed in 1582 that it was too poor to pay the 7 £ Flemish levied by previous synods, *Livre synodal*, I, p. 97. See also L. VANDAMME, 'Het Calvinisme te Brugge in beweging (1560-1566)', in: *Brugge in de Geuzentijd*, p. 113 and n. 100. The Walloon congregation in Leiden, which was initially made up of émigrés from Bruges, was also impoverished, C. KOOL, *Liberty and Religion. Church and State in Leiden's Reformation 1572-1620*, Leiden, 2000, p. 164. Occasionally, there were distinguished visitors. In July 1582, William of Orange went to the Lord's Table in the Walloon Church, *Chronique flamande de Guillaume Weydts*, p. 63. Presumably Chimay also took Communion in the Walloon Church when he was governor.

it had been just such immigrants who, a generation earlier, had first disseminated Calvinist ideas in Bruges.⁷¹ In the autumn of 1583 Haren was, for reasons which will become clear, much pre-occupied by political matters and sometimes absent from Bruges for long periods and, as a result, the Walloon synod agreed to the appointment of a second minister, Jacques de la Drève.⁷² Perhaps the congregation's poverty and hence dependence on the authorities for help made the Walloons wary of controversy. In 1583, the ministers of the Flemish churches wanted to go on the offensive against the appointment of the Duke of Anjou because he was a Catholic prince. The Walloon ministers, so we are told, objected that the consistory had no business to interfere in such political matters, but were apparently overruled.⁷³ While this may well represent the standpoint of De la Drève, it certainly does not square with Haren's political stance. Relations between the two Walloon ministers were far from cordial. When the Bruges Calvinist Republic was in its death throes, De la Drève rebuked his colleague for behaving in a way more fitting to a soldier than a minister. Haren replied in kind, casting aspersions on the character of his former colleague, of which charges the Walloon synod formally exonerated De la Drève in October 1584.⁷⁴

71 J. DECAVELE, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 2 vols., Brussels, 1975, I, p. 339-340.

72 *Livre synodal*, I, p. 104.

73 H.Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 289. When the Bruges Walloons migrated en masse after 1584, they also seem to have shunned controversy, C. KOOL, *Liberty and Religion*, p. 164.

74 See the testimony of De la Drève in June 1584, H.Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 266-273 and *Livre synodal*, I, p. 109; also H.Q. JANSSEN, *De kerkhervorming te Brugge*, I, p. 267-268.

II THE CAPITULATION OF BRUGES AND HAREN'S CONVERSION TO THE CATHOLIC CHURCH 1583-86

Jean Haren was sucked into the politico-religious maelstrom that afflicted Bruges between the autumn of 1583 and May 1584, when the city was reconciled with Philip II, through his relationship with the governor of Bruges, the Prince of Chimay. The two men apparently first met in the spring of 1583. Chimay had petitioned the Walloon synod on behalf of his private chaplain, Firmin Morel and the synod deputed Haren to inform the Prince of their decision.⁷⁵ As the only son of the Duke of Aarschot, the premier nobleman in Flanders, Chimay was a person of note and his decision in the summer of 1582 to take the side of the States General against Philip II and, furthermore, to embrace the Reformed faith caused a considerable stir. His father, who though fiercely anti-Spanish had remained loyal to the King, was so furious that he threatened to disinherit his son. He also exhorted him to abandon his Calvinist wife, though the Duke had instigated his marriage to Marie de Brimeu.⁷⁶ For the moment, however, Chimay stood his ground, even if he were disappointed by his less than rapturous reception by the States. After the French Fury in Antwerp, he retired to his estate at Beveren in northern Flanders. From here he was called in the summer of 1583, at the age of only twenty-three, to act first as governor of Bruges and later of Flanders on behalf of the States. If we are to believe Haren, it was he who had been instrumental in persuading Bruges and the States of Flanders to make that appointment.⁷⁷

For our knowledge of events in Bruges in this turbulent period, we are dependent on three sources.⁷⁸ The first is provided by Emanuel van Meteren. When he composed his detailed account of these months, he used the now vanished memoirs of the Orang-

75 *Livre synodal*, I, p. 103. Contrary to what is sometimes said, Haren was never Chimay's private chaplain.

76 L.P. GACHARD, *Notice des archives de M. le duc de Caraman précédée de recherches historiques sur les princes de Chimay et les comtes de Beaumont*, Brussels, 1845, p. 130-131.

77 H.Q. JANSSEN, *De kerkhervoorming in Vlaanderen*, II, p. 252, 312.

78 Chimay's governorship has been relatively neglected, but H.Q. JANSSEN, *De kerkhervoorming te Brugge*, II, p. 1-50 provides a detailed if dated account.

ist high bailiff Jacob de Grijse.⁷⁹ Our second source, the *Histoire véritable*, is an anonymous narrative, published in 1588 and written to rehabilitate Chimay in the eyes of the King after his defection.⁸⁰ Finally, we have the depositions made in June 1584, when the authorities in Holland launched a judicial investigation into the activities of the Reformed ministers in Bruges.⁸¹ None of these is without its problems. All of them were written after the capitulation, so that issues that appeared to contemporaries in many shades of grey came in hindsight to be presented starkly in black and white. There is a particular difficulty about the *Histoire véritable*. This apologia for Chimay presents the one time governor of Bruges as a wily political operator, who skilfully shepherded Bruges back into the loyalists' fold and who indeed facilitated Farnese's recovery of Flanders. According to the *Histoire véritable*, Chimay's sights were always set on a reconciliation with the King. Though this impression only confirmed Chimay's reputation among the rebels as a devious hypocrite and a renegade, it suggests a constancy of purpose belied by some of his policies. Though Chimay bulks large in the first two sources, they tell us little about Haren. In the case of the criminal proceedings, however, he was one of the two chief

79 E. VAN METEREN, *Commentarien Ofte Memorien*, I, fol. 225^v-228.

80 *Histoire véritable des choses les signalés ... qui se sont passées en la ville de Bruges ... sous le gouvernement de tresillustre prince Charles de Croy*, Dusseldorf, 1588, reprinted in: *Annales de la Société d'Émulation pour l'étude de l'Histoire et des Antiquités de la Flandre*, 2e Série, 2 (1844), p. 119-179. Van Meteren attributes this 'true history' to Chimay's steward Louis d'Ennetières. This 'history' was then incorporated, with some additions and subtractions, into Chimay's 'autobiography', and subsequently published as *Une existence de grand seigneur au 16e siècle. Mémoires autographes de Duc Charles de Croy*, F.A.F. THOMAS DE REIFFENBERG (ed.), Brussels, 1845. No sooner was the *Histoire véritable* published than Chimay's enemies tried to destroy his reputation among the royalists. In their *Ampliation du discours intitulé histoire véritable des choses passées, soubz le gouvernement du ... prince Charles de Croy* they mocked his boastful claims to have delivered Flanders into the hands of Farnese and reminded him that a traitor such as he deserved the scaffold rather than rewards for his alleged 'services' to the Crown. To embarrass Chimay further, they appended an *Apologie contenant les raisons qui ont meu le prince de Chimay de répondre à ses calumnieurs. Faict à Sedan le xx. d'Aoust 1582*. Chimay had written this 'apology' in 1582, after he sided with the States General and converted to the Reformed faith, and it circulated in manuscript. Chimay had wanted to publish it then, but Orange and others had objected. They thought its abusive attacks on the King disproportionate to the imagined hurt suffered by Chimay while its patriotism sounded rather shrill, coming from so recent a convert to the cause of the Revolt.

81 H.Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 242-315.

suspects. This affected the nature of his testimony, for he sought to disassociate himself from Chimay and went out of his way to emphasise his respect for William of Orange. It is, however, clear from the statements made by other witnesses that Haren cannot always be taken at his word.

Though Chimay had taken the side of the States party, he was no friend of Orange. The humiliating arrest of the Duke of Aarschot in Brussels in September 1576, apparently with the foreknowledge of William of Orange, and then his detention a year later at Ghent, did nothing to allay the ancient rivalry between the houses of Croy and Nassau.⁸² Chimay also became a fervent, and possibly sincere, opponent of William of Orange's advocacy of a close alliance with France, and in particular of Anjou. After the failure of the peace talks at Cologne, when the rebels had been in a relatively strong position, Orange realised that the King would never cede much of his authority to the States General and accept freedom of religion except under military duress.⁸³ That would only be possible, if the States had powerful foreign allies. That became still more imperative in the 1580s, when the Army of Flanders could muster, in total, some 60,000 men. Yet, where could the States find such an effective ally? As far as Orange was concerned, there was no choice. Since Queen Elizabeth declined to be drawn into the wars in the Low Countries and since nothing much was to be expected from the German Protestant princes, Orange reckoned that Anjou, for all his faults, was the only foreign prince capable of putting a significant army into the field.

The French alliance was, however, deeply unpopular, and Chimay was certainly not alone in his distrust of the Valois Prince. France

82 For Orange's foreknowledge, see G. JANSSENS, 'Brabant in het verweer.' *Loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese (1567-1578)*, Courtrai, 1989, p. 297, 356. One minister spoke of Chimay's hatred for William of Orange after the latter had admonished him for opposing the French in Antwerp, H.Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 297. At one stage Chimay was to have married Orange's eldest daughter Maria, but his devoutly Catholic mother had vetoed the match on religious grounds, E. VAN METEREN, *Commentarien ofte Memorien*, fol. 225'.

83 In April 1584 the States General reminded Bruges that even when the Generality had been in a strong position at Cologne, the King would not grant the Reformed *een enckel huus ofte kercke*, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, IV, p. 390.

had been the archenemy of the Burgundian Netherlands ever since the 1460s, and nowhere were the French more hated than in the southernmost provinces, which had suffered at their hands in the latter stages of the Habsburg-Valois wars. After Anjou's abortive *coup de main* in January 1583, when the Duke had tried to seize Antwerp and several Flemish towns, the French alliance seemed even less attractive. Nevertheless, as far as Orange could see, it was still the only game in town, and in March 1583 he cajoled the States General into reaching a new treaty with Anjou.⁸⁴ Orange argued that Protestants stood a better chance of obtaining freedom of religion under the Duke than Philip II.⁸⁵ Yet, to his irritation, Calvinists, both in the Low Countries and abroad, persisted in condemning the French alliance.

This antipathy to Anjou was shared by most of the Calvinist ministers in Bruges, including Haren, though after the abjuration in 1581, he had dutifully substituted the Duke for the King in his public prayers.⁸⁶ His scruples about Anjou were strengthened when he and other delegates from the Reformed Churches in the Low Countries attended the French Calvinist synod at Vitré in Brittany in May 1583.⁸⁷ On that occasion, the French not only warned the delegation from the Low Countries against dealing with Anjou; they also put their opinions in writing to the Bruges consistory. When Haren returned, he communicated these opinions to his colleagues.⁸⁸ Yet, if Anjou were excluded, to whom could the hard-pressed rebels in Flanders turn for help? The military situation was desperate. By the end of August 1583, Farnese was already master of southern Flanders, and tightening his grip on Ypres, the third

84 K. W. SWART, *William of Orange and the Revolt of the Netherlands 1572-84*, Aldershot, 2003, p. 214-238.

85 Orange trenchantly put the case for Anjou in two long letters to his brother Count Johann on 18 March 1584, *Archives ou correspondance*, VIII, p. 339-363.

86 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 268.

87 J. QUICK, *Synodicon in Gallia Reformata*, 2 vols., London, 1692, I, p. 143. Haren appears there as 'John Charan'. For Haren's hostility to Anjou, see H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 252.

88 See 'Stukken, rakende de predikanten van Brugge' in H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 261, 282, 289-290, 301.

town in the county.⁸⁹ Within Bruges, devastated by disease and crippled by the cost of paying mercenaries, the Calvinist regime faced demands for peace at almost any price. To Willem Weydts, conditions in the town had become so grim that he thought they presaged the end of the world.⁹⁰

The hopes Orange placed on the French alliance were fading by August 1583. By then, the only southern Netherlands town still in French, rather than Spanish, hands was Cambrai and, to make matters worse, Biron, Anjou's general, had decided to return home. With the surrender of Ypres in prospect, the States of Flanders cast about for an alternative to Orange's much hated and seemingly ineffectual alliance with the French. In the summer of 1583, after the States of Flanders had repudiated Anjou, the notion of a grand Protestant alliance was revived. These hopes rested on Duke Johann Casimir, the Count Palatine.⁹¹ At least, this Calvinist knight errant had the right confessional credentials. Casimir was, however, at that time preoccupied fighting on behalf of Gebhardt Truchseß von Walburg, the archbishop of Cologne, who had recently turned Protestant.⁹² As Haren later explained, the hope was that military pressure from Casimir would oblige Philip II to make peace and grant freedom of religion. This was not quite as far-fetched as it might seem. Casimir's intervention in France had been a factor in forcing the Crown there to make major concessions to the Huguenots with the Edict of Beaulieu in 1576.⁹³

Haren certainly quickly gained the confidence of the inexperienced new governor, and he accompanied Chimay to Ghent, where the Prince attended a meeting of the States in August. Per-

89 L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse, prince de Parme gouverneur général des Pays-Bas (1545-1592)*, 5 vols., Brussels, 1933-37, III, p. 150.

90 *Chronique flamande de Guillaume Weydts*, p. 91-103. In early November, an agent of Henry of Navarre reported that plague was rife in the town, *Calendar of State Papers Foreign 1583-1584*, p. 169.

91 *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir, (1576-92)*, F. VON BEZOLD (ed.), 3 vols., Munich, 1882-1903, II, p. 155-156.

92 R. GLAWISCHNIG, *Niederlande, Kalvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584. Nassau-Dillenburg unter Graf Johann VI*, Marburg, 1973, ch. 10.

93 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 252.

haps because Haren had known Casimir in France, Chimay and the States included him in the deputation to sound out the Duke and other German Protestant princes.⁹⁴ For the next few weeks, the Walloon minister reconnoitred the feasibility of a Protestant alliance under Casimir's leadership. From Ghent, Haren went to Middelburg, where the States General was about to meet, to solicit support for the Flemish mission to Casimir.⁹⁵ Orange and the States General were unimpressed, judging the Flemish venture ill-conceived, unfit for the purpose and potentially counter-productive.⁹⁶ Orange must also have known that the authors of this policy were ill-disposed towards him. Nor had the Prince any fondness for Casimir, whose reckless intervention in Ghent in support of the Calvinist radicals had precipitated a Catholic backlash in the Walloon provinces in 1578. Moreover, Orange knew that his bitterest enemies among the Ghent Calvinists, Jan van Hembyze and Dathenus, had found sanctuary in the Palatinate. Orange judged, correctly as it turned out, that Casimir lacked sufficient support among the German princes to succeed in reinstating Truchseß in Cologne, let alone raise Farnese's siege of Ypres.⁹⁷

To limit the damage this diplomatic initiative might cause to the last-ditch negotiations between Anjou and the States General, Orange tried to ensure that the latter, rather than the States of Flanders, took control. He therefore tried to delay the departure of the Flemish embassy for a few days until the States General had discussed the matter and had appointed delegates with powers to negotiate an effective alliance with Truchseß and Casimir.⁹⁸

94 *Recueil des lettres missives escriptes à Monseigneur le Prince de Chimay, ensemble des réponses données sur icelles concernant les affaires de son gouvernement du pays et comté de Flandre commencement le 24e jour du mois d'aoust 1583*, Princesse P. DE CARAMAN CHIMAY (ed.), Brussels, 1913, p. 4; H.Q. JANSSEN, *De kerkhervoorming in Vlaanderen*, II, p. 285.

95 *Archives ou correspondance*, VIII, p. 238-240. Orange to the States of Flanders, 28 August 1583.

96 G. MALENGREAU, *L'esprit particulariste et la Révolution des Pays-Bas au XVIe siècle (1578-1584)*, Louvain, 1936, p. 193-194; *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, IV, p. 105-108.

97 K. W. SWART, *William of Orange*, p. 240.

98 *Archives ou correspondance*, VIII, p. 238-240; 243-249. Orange to the States of Flanders, 28 August and 3 September 1583; *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, L. P. GA-CHARD (ed.), 6 vols., Brussels, 1850-57, V, 188-189. Orange to Chimay, 16 September 1583.

To that end, Orange and the States General duly instructed their deputies at the beginning of September.⁹⁹ The States of Flanders, however refused to delay their mission, on the pretext that the Spanish threat to Ypres brooked no delay.

Haren therefore left, having apparently gained Orange's grudging backing, at least so he claimed in his correspondence with Count Johann and as he later told the Bruges consistory.¹⁰⁰ At first, Haren was sanguine, for on 6 September he reported to Chimay from Cologne with *bonnes nouvelles* about Casimir, adding that the Duke's arrival in the Low Countries would be beneficial.¹⁰¹ Yet, when he wrote to Count Johann two weeks later, his optimism had evaporated. He could only hope, he said, that in laying the foundations *de la milieure oeuvre du monde*, presumably this alliance of Protestant powers, during the past four years, he had not laboured in vain. Pernicious instruments of Satan, whom Haren expected God would one day surely punish, had spread wicked rumours. He was, therefore, going home, he told William's brother, in a less happy frame of mind than he would have hoped. The only crumb of comfort was that the Elector of Cologne had promised to send agents to Orange who, as Haren admitted, had correctly predicted that nothing much would come of the mission.¹⁰² This did not, however, stop Flemish Calvinists from continuing to dream about Casimir riding to their rescue. In early November, an En-

99 *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, VI, 167-170; *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, IV, p. 105-108.

100 *Archives ou correspondance*, VIII, p. 242-243. Orange to his brother Count Johann von Nassau, 2 September 1583. See also H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 264. Writing to Johann von Nassau on 20 September, Haren said Orange had asked that he tell him and the Elector of Cologne what financial help the States General were prepared to offer Casimir, *Archives ou correspondance*, VIII, p. 255-256. Haren told one minister he had gone to Germany with Orange's support and to another as a delegate of States, H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 264, 278. On 3 September the States General signalled its grudging approval of Haren's mission, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, IV, p. 108.

101 *Recueil des lettres missives*, p. 11.

102 *Archives ou correspondance*, VIII, p. 256. Haren to Count Johann von Nassau, 20 September 1583. Next day an agent of Wilhelm von Hesse confirmed that the envoys of Orange and the States General had failed to reach an agreement with Casimir, *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir*, II, p. 166-168. 'Satan' in this case may be Orange, who had forewarned his brother about Haren on 2 September, *Archives ou correspondance*, VIII, p. 241-243.

glish agent in Cologne reported plans for a grand pan-Protestant alliance to establish the Reformed religion throughout the Low Countries and for Casimir to march down the Rhine and relieve Ypres. It was, however, as the agent commented, *a godly wishe, but an impossible acte*.¹⁰³

Any doubts about the anti-Orangist agenda of Chimay and the States of Flanders are dispelled by Michel de la Huguerye. This Huguenot agent reported that Haren had also gone to Frankenthal in the Palatinate to persuade Jan van Hembyze to return to Ghent, where with Chimay, he would perform some *grande service* against Orange.¹⁰⁴ Unfortunately, De la Huguerye does not divulge the precise nature of the 'service', but presumably, it was connected with the scheme to bring Casimir to Flanders. Meanwhile within Ghent, the anti-Orangist faction was regaining ground. When the magistracy was renewed in mid-August, Jan van Hembyze and several of his followers were chosen, and when Van Hembyze himself returned from Frankenthal on 24 October, he received a hero's welcome. A month later Petrus Dathenus began again to preach in Ghent. Orange's opponents also dominated the colleges of both the town of Bruges and the Vrije,¹⁰⁵ and the ministers as a body vehemently rejected the alliance with Anjou. From his pulpit, Johannes Capito inveighed against negotiations with such *onchristelijcken potentaten* and blamed Anjou for the ruination of Flanders.¹⁰⁶ Others came out strongly in favour of Casimir, including of course Haren, who abused one Orangist burgomaster, when

103 *Archives ou correspondance*, VIII, p. 274. In October the Vrije was still discussing an agreement with Casimir, J. GELDHOF, 'De politieke en religieuze situatie in het Brugse Vrije 1578-1584', in: *Brugge in de Geuzentijd*, p. 60.

104 *Mémoires inédits de Michel de la Huguerye*, A. DE RUBLE (ed.), 3 vols., Paris, 1877-80, II, p. 260-262. If, as seems likely, this meeting occurred in September, then it took place after the election of Van Hembyze as 'voorschepen' of Ghent. According to J. M. B. C. KERVYN DE LETTENHOVE, *Les Huguenots et Les Gueux*, VI, p. 461-462 others, including a Ghent minister Jan Spieghele, were also sent to recall Van Hembyze.

105 An English agent resident in Bruges reported to the English Secretary of State Francis Walsingham that 'not above 5 or 6 amongst the magistrates in both colleges, I mean Bruges and the Free' supported Orange, *Calendar of State Papers Foreign 1583-1584*, p. 42-43, 361.

106 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 261, 306.

he questioned the German Duke's ability to deliver Flanders, as a *filz de perdition et Atheiste*.¹⁰⁷

By late 1583, however, the military situation for the rebels in Flanders looked even bleaker. Without money up front to pay Casimir's soldiers, the Duke could do nothing for Flanders. Even had Anjou been acceptable, he was by now a spent force, while the States General seemed unwilling or unable to come to their aid. Meanwhile Farnese and his allies were extending their control into northern Flanders, so threatening to cut Bruges and Ghent off from Antwerp and from one another. When the minister Capito was later asked why Bruges decided to negotiate with the Spanish, he blamed this on the feeling that the town had been abandoned.¹⁰⁸ With defeat staring the Calvinist regimes in the face, some argued that they should reach a negotiated settlement with Farnese while they still had some bargaining power.

Early in 1584, Van Hembyze or his supporters, possibly Dathenus, published a remarkable pamphlet in Ghent.¹⁰⁹ This argued that the inhabitants of the Netherlands could, with a clear conscience, make an agreement with the King. They should, however, acknowledge that the act of abjuration had been a failure; the attempt to replace Philip II with Anjou had not brought peace to the fatherland. The *sware vrage*, as the author admitted, was whether an agreement could be concluded while also retaining *onse privilegien, vryheden en exercitie van de reine Gereformeerde Religie*. He hoped, however, that the King would realise that if a settlement were reached in the Low Countries, Spain could concentrate its resources against the Turk, and for that reason the King might be prepared to grant religious toleration. Unsurprisingly,

107 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 252-253.

108 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 285-286; DATHENUS also blamed the loss of Ghent on the circumstance that the town had been deprived of any sort of help or relief, 'Puncten ende Articulen', p. 70.

109 The full title of this pamphlet was *Middelen en conditien door de welcke d'Inghesenten der gheunineerde Provincien, met der Majesteit vanden Coninck van Spaignen, haren naturuerlicken Heere, met goeder conscientie, mits behoorlicke versekertheit zouden mogen accorderen*, Ghent, 1584. The argument is summarised in P.C. BOR, *Oorspronck, begin en vervolg*, II, p. 407-409.

the States General dismissed the pamphlet as a pipe dream, but it served to prepare the ground for direct negotiations with Farnese.¹¹⁰

Quite when Chimay decided to work for reconciliation with the King is uncertain. After Bruges had returned to its former allegiance, he claimed he had worked tirelessly for *une bonne et sainte reconciliation* from the moment he became governor of Bruges in July 1583. This may be true insofar as few rebels envisaged the Revolt as leading to political independence. Yet, we should be wary of accepting Chimay's version of events as entirely accurate. Chimay *retrospectively* presented the invitation to Casimir as a device to thwart the deployment of French troops in Flanders. In this way, he could congratulate himself on having paved the way for Farnese's recovery of the Land van Waas.¹¹¹ Yet, this explanation seems a tad too glib. After all, Chimay had spurned overtures from an agent of Farnese in July 1583.¹¹² Moreover, who could say what would have happened if Casimir had indeed intervened to some effect in Flanders?

Probably, Chimay was, like many in his position, hedging his bets and only finally decided on direct negotiations with Farnese late in 1583, once it had become clear that the attempt to put pressure on Spain by invoking aid from the German Protestants had come to naught. Orangists in Bruges became suspicious of Chimay's intentions in early November 1583, when the high bailiff Jacob de Grijse and the burgomaster Nicolas Casembroot warned William of Orange not to trust Chimay, and plans were laid to abduct him to Zeeland.¹¹³ Jean Haren, however, got wind of these, and it was he who, late in the evening of 9 January 1584, alerted Chimay,

110 *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, IV, p. 389-392.

111 *Mémoires autographes*, p. 36 cf. *Histoire véritable*, p. 131.

112 S. SLOS, 'Karel van Croÿ en de reconciliatie van Brugge, 1583-1584', in: *Handelingen van het genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming "Société d'Émulation" te Brugge*, 134 (1997), p. 150.

113 E. VAN METEREN, *Commentariën ofte Memorien*, fol. 226^v. Chimay knew he was under suspicion for he complained about malicious spirits trying to drive a wedge between Orange and himself, *Recueil des lettres missives*, p. 57, 91-93; see also *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, IV, p. 373.

so allowing the latter to arrest the conspirators.¹¹⁴ Shortly after Chimay wrote to an unidentified 'Monsieur' asking that he keep him always in the King's grace.¹¹⁵ When Chimay's steward fell into the hands of the loyalists in early March in what some suspected was a put-up job, the latter informed his captors that his master was eager to perform *un très-grand et singalé service* for his Majesty.¹¹⁶

Supporters of Hembyze came to Bruges during February 1584 to rally support for a peace with the loyalist Walloon provinces.¹¹⁷ Haren, who was evidently recognised as the confidant of Chimay, was asked by the magistrates to ascertain discreetly the prince's opinion on the matter.¹¹⁸ Apart from an elder from the Walloon Church, Haren was the only member of the Calvinist consistory on Chimay's council – indeed he was described as his chief councillor.¹¹⁹ Chimay used the minister as his spokesman in various situations. For example, Haren appeared before the States General on 10 February on behalf of Chimay to seek help for Ypres.¹²⁰ The Prince also used Haren to do his dirty work, sending him on one occasion to sabotage an agreement by which an Orangist burgomaster had quashed a mutiny.¹²¹ On another occasion, Haren, having insinuated himself into the confidence of the Orangist high bailiff, tricked the latter into making threats against the life of the Prince, which he then reported to his master.¹²² Haren also

114 E. VAN METEREN, *Commentarien ofte Memorien*, fol. 226^v; *Histoire véritable*, p. 134 and *Mémoires autographes*, p. 38.

115 *Recueil des lettres missives*, p. 98.

116 L. P. GACHARD, 'Documents concernant la réconciliation du prince de Chimay, ainsi que de la ville de Bruges et du Franc de Bruges, avec Philippe II: 2 mars-12 juin 1584', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 3ème série, 4 (1862), p. 502; H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 256.

117 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 262, 295, 309. The pamphlet *Mid-delen en conditien* may have been among the *boucckens* from Ghent distributed in Bruges in support of peace negotiations, see H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 302.

118 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 247.

119 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 252. When questioned about this, Haren claimed that the prince did not heed his advice, *op. cit.*, II, p. 248. The only other member of the consistory on Chimay's council was the elder Jacques van Houtvelde.

120 *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, IV, p. 375-376.

121 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 256.

122 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 253-254.

frequently commended Chimay's religious zeal to his sceptical colleagues in the consistory.¹²³

On 10 March 1584, the council at Bruges decided to join Ghent in negotiating a peace, despite the objections of delegates from the States General. Contemporaries were, however, confused about the sort of peace under discussion. Was this to be a local peace between, say, Bruges or Flanders and the Walloon provinces or a more general peace, affecting all the provinces? And given that these provinces stood under the King of Spain, could such a peace be achieved without negotiating with Philip II? The Calvinists were above all concerned that any peace should adequately safeguard their religious freedom.¹²⁴ Because of this uncertainty and the overwhelming desire for an end to the conflict, the Bruges ministers initially hesitated to oppose the peace initiative: one minister even wrote to William of Orange, urging him to join in the peace negotiations.¹²⁵ They soon, however, changed their mind. A week later, Chimay summoned the ministers to complain that he was being vilified as a *verrader* because he wanted to make peace with Artois and Hainaut.¹²⁶ He told them bluntly that a peace that kept *de [Reformed] religie als sy is*, upheld the privileges and removed the foreign mercenaries should satisfy anyone; the ministers agreed, but doubted whether peace was possible on these terms. Though the ministers had not hidden their irritation with William of Orange,¹²⁷ they had, with the exception of Haren, little confidence in Chimay. His *schielijcke bekeeringhe* to the Reformed faith made them uneasy, especially when he consorted with notorious Catholics.¹²⁸ For his part, the Prince tried to manipulate

123 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 255.

124 For the various forms of peace see H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 296-297, 309-310; for the confusion, see F. LE PETIT, *La Grande Chronique ... de Hollande, Zelande, West-Frise, Utrecht, Frise, Overijssel & Groeningen jusques à la fin de l'an 1600*, 2 vols., Dordrecht, 1601, II, p. 482.

125 A. M. KOLDWEIJ, 'Joannes Capito "Dienaer des woorts tot Brugghe"', in: *Brugge in de Geuzentijd*, p. 82.

126 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 308, 310.

127 Johannes Capito was also accused of attacking Orange's lukewarm support for the Reformed faith. In a sermon delivered around Christmas 1583, Capito referred to him as the *hinkende Prince*, H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 261.

128 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 304. In early May 1584, an English

them,¹²⁹ while he grumbled that the Flemish ministers expected him to make unreasonable personal sacrifices.¹³⁰ The ministers also suspected that Chimay used Haren to spy on them.¹³¹

During March Chimay was in touch with Farnese and various loyalists, including Robert Bienaymé, better known as the prior of Renty, and François Richardot, the bishop of Arras. At the end of that month, just before Easter, Chimay abruptly removed the few Orangist magistrates from the Bruges colleges, and warned the ministers not to meddle in politics.¹³² The tide was clearly turning. When the new council was sworn in, its members took an oath to the King, Chimay and the Catholic faith and at Easter the mass was again celebrated in the religious houses. Though the Reformed still had possession of the parish churches, prominent Calvinists now began to leave Bruges.¹³³ Chimay informed the States General and the States of Holland that he and the Four Members had decided to draft a treaty to end *ceste malheureuse guerre* and inviting them to send deputies to join them. He assured them there would be no treaty unless the Reformed were free to worship, the privileges were maintained and the foreign mercenaries removed, these being the *drie poincten daeromme dat wy de oorloghe dur [sic dus?] zo lancx hebben aengenomen*.¹³⁴ In mid-April, an official delegation from Bruges and Ghent went to Tournai to present their terms. These were both detailed and remarkably bold. Chimay was to remain provincial governor of Flanders, while the Reformed were to continue to exercise their religion and their ministers to enjoy the fruits of ecclesiastical property as they had done hitherto.¹³⁵ Farnese's Council of State rejected these out of hand as impertinent.

agent reported that Chimay *continueth to profess a Protestant's faith, and yet doubted he is no other than a dissembler and the Pope's instrument*, *Calendar of State Papers Foreign* 1583-1584, p. 482.

129 For example, Chimay pressed Joannes Capito to go to Ghent to discuss peace terms, but the consistory objected, H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 292, 307-308.

130 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 265, 304.

131 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 263, 270-271.

132 L. P. GACHARD, 'Documents concernant la réconciliation', p. 510.

133 *Chronique flamande de Guillaume Weydts*, p. 129-139.

134 *Recueil des lettres missives*, p. 120, 137.

135 L. P. GACHARD, 'Documents concernant la réconciliation', p. 509-514. This may have

Possibly, these draft articles were, as the States General warned Bruges on 4 April, simply a feint, designed to lull Calvinist fears about the peace process, for they were certainly unrealistic, especially following the capitulation of Ypres a few days earlier.¹³⁶ The counter-proposals from Farnese, which formed the basis of the treaty of reconciliation published on 24 May, fell far short of Reformed expectations. The religious status quo before 1578 was to be restored in full and Reformed religious services forbidden. Some concessions were made to those who did not wish to live as Catholics, partly to induce Ghent, that had broken off negotiations with Farnese, to reach an accommodation. Non-conformists who stayed would not be molested provided they caused no scandal, and those who wanted to leave Bruges were at liberty to do so provided they did not join the rebels; they were also free to sell their property.¹³⁷ In reality, the Reformed Church disappeared from public sight.¹³⁸

The Reformed ministers, all of whom except Haren, had been deeply sceptical about the peace negotiations, were aghast. They denounced the peace and openly accused Chimay of acting dishonourably.¹³⁹ Even before negotiations began, Haren had been isolated within the consistory, and he became more so in the months preceding the reconciliation. On the eve of the removal of the Orangist magistrates, Haren was seen late at night in the Prince's lodgings dressed like a halberdier. When he then proceeded to do sentry duty with the new magistrates appointed by Chimay, a fellow minister remarked that Haren looked more like a captain of the guard than a minister, to which the latter replied

been the draft which the consistory rejected when Haren showed it to the ministers on 28 March, H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 302.

136 *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, IV, p. 389-392.

137 L. P. GACHARD, 'Documents concernant la réconciliation', p. 516-519; 527-539. An English Protestant agent in Bruges described the conditions as *very hard and bables [bubbles] to feed fools' humours*, *Calendar of State Papers Foreign 1583-1584*, p. 482.

138 For the clandestine Reformed congregation after 1584, see L. VANDAMME, 'De calvinistische kerkorganisatie', p. 50.

139 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 280. Until the treaty of reconciliation was concluded, Chimay continued to pose as a fervent Calvinist, even obtaining from Haren an attestation to his Reformed faith, F. LE PETIT, *La Grande Chronique*, II, p. 485.

sarcastically that he should not fret.¹⁴⁰ Because he now blatantly acted as Chimay's agent, some of his colleagues urged Haren to give up his ministry.¹⁴¹ One minister, Jacobus Baselius, even called Haren a *proditeur* to the Reformed religion to his face.¹⁴²

Haren must have been uncertain how to secure his future. He might have hoped to be included in any deal Farnese made with Chimay, whom he had served so loyally for the past nine months. At the end of April, an agent of Farnese went to Bruges to sound out public opinion about the peace terms offered by the captain-general. In the course of his visit, he met Haren. Thinking mistakenly that the minister was a loyal Orangist and would therefore be hostile to the peace, he was surprised to discover that Haren not only supported the treaty, but even alleged that he had persuaded Chimay to negotiate it in the first place!¹⁴³ In support of this claim, the minister went on to say that while on a recent visit to Zeeland, Marnix had threatened his life because he held him responsible for having talked Chimay into pursuing the reconciliation. According to this agent, Haren now intended to withdraw from the country.

If Haren had been hoping to shelter under Chimay's patronage, he miscalculated, for the Prince's own standing with Farnese and the loyalists was not that strong. Only a few days before Farnese's agent had visited Bruges, the captain-general had reprimanded Chimay sharply for trying to bargain with him.¹⁴⁴ Haren had, of course, another string to his bow. He was still a minister in the Walloon church and though there was no future for him in that capacity in Bruges, he might have hoped that he, like many of his

140 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 271-272.

141 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 272, 279.

142 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 312. In *Des marques des enfans de Dieu et des consolations en leurs afflictions*, Leiden, 1586, Jean TAFFIN recalled that when he had been a minister in Antwerp, he had written to Haren accusing him of cowardice and bad faith, C. RAHLENBECK, 'Jean Taffin. Un réformateur belge du XVIe siècle', in: *Bulletin de la Commission pour l'histoire des Églises Wallonnes*, 1ère sér., 2 (1886), p. 171-172.

143 *Correspondance du Cardinal de Granvelle (1565-1586)*, E. POULLET and Ch. PIOT (eds.), 12 vols., Brussels, 1877-96, XI, p. 578-579. In 1586 Junius claimed that he could, had he so wished, have named people who had seen Haren taking letters from Casimir to Farnese, W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 110.

144 L. P. GACHARD, 'Documents concernant la réconciliation', p. 520.

colleagues, would be called to a congregation in Holland. In that case, he could perhaps reckon on the support of Chimay's devoutly Calvinist wife, by now thoroughly estranged from her husband.

Haren left Bruges around the middle of May, before the treaty was published and ahead of most of the other ministers.¹⁴⁵ He may have gone to Zeeland where, by his own account, he agreed reluctantly to a request from the States of Zeeland to return to Bruges in a last minute attempt to dissuade Chimay from concluding the peace.¹⁴⁶ After completing this mission, on the dangers of which Haren expatiated, he was in Sluis on 27 May, where he met Capito.¹⁴⁷ Though Haren knew he had enemies, he might not then have known that his close association with Chimay was about to become the subject of a criminal investigation in Holland. A few days later, this enquiry into events in Bruges was convened in the townhall of Delft,¹⁴⁸ and on 4 June William of Orange instructed the magistrates at Veere to detain both Capito and Haren, and from there they were taken to Delft for questioning along with five other Bruges ministers.¹⁴⁹

At his examination before a mixed commission made up of advisors to William of Orange, members of the Court of Holland, and magistrates and ministers of Delft, Haren gave a very different version of his relations with Chimay than he had to Farnese's agent at the end of April. Asked to give an account of the events leading up to the reconciliation of Bruges, he stated that far from urging Chimay to negotiate, he had warned him to stay loyal to Orange and the States General. Rather than bring dishonour on himself by breaking his word, Chimay should resign his governorship. He went on to say that he had rebuked the Prince for the peace, which he now called *inique*. This had provoked a row between the two

145 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 251, 281; De la Drève's ministry at Bruges ended on 4 May 1584, *ibid.*, p. 266.

146 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 249-250. This could also have been the visit to Zeeland made in late April when Marnix allegedly threatened his life.

147 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 300.

148 H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 305. The first Bruges minister to be questioned was Christiaan Merlijn.

149 A. M. KOLDWEIJ, 'Joannes Capito', p. 83.

men, during which Haren told Chimay that he rued the day he had ever set foot in his house.¹⁵⁰ For good measure, he ended his statement by declaring how much he had admired William since first meeting him in 1568.¹⁵¹ Yet, the testimony of his ministerial colleagues was far too damaging to be so glibly refuted.

On 27 June the Bruges ministers were set free, except Capito and Haren, who were bailed to appear in court when summonsed by the authorities. Meanwhile, they were forbidden to preach or hold any official position.¹⁵² The verdict only came in September, doubtless delayed by Orange's assassination. The sentence was devastating: both ministers were stripped of their office, declared unfit to hold any other post and condemned to internal exile. We only know this because Dathenus, then in hiding in Middelburg after the capitulation of Ghent, reported it.¹⁵³ The news shocked him for he must have realised what lay in store for him. At this point, Capito disappeared without trace from the scene.

Not so Jean Haren. At the end of October 1584, the Walloon synod meeting in Leiden publicly exonerated Jacques de la Drève from a serious slur which his former ministerial colleague in Bruges had cast on his character. At the same time, the synod expressed surprise that Haren had absented himself from the synod without informing any church. Accordingly, it ordered him to appear at the next synod to explain his conduct and to say whether he had any other allegations to make against De la Drève.¹⁵⁴ Haren paid no heed to this summons for in the meantime he had made his way to Cologne.

There, as we now know from a letter written by Farnese to the King in February 1585, he abjured his Calvinist beliefs. Having for-

150 H.Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 247-251.

151 H.Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II, p. 251.

152 *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, IV, p. 695-696.

153 A.M. KOLDWEIJ, 'Joannes Capito', p. 84-85; H.Q. JANSSEN, *Petrus Dathenus. Een blik op zijne laatste levensjaren*, Delft, 1872, p. 70-72; 135-136. We know Dathenus was in Middelburg because he wrote another letter that day, which mentioned from where he was writing, T. RUYS, *Petrus Dathenus*, p. 190-191.

154 *Livre synodal*, I, p. 109. Seemingly, the synod still treated Haren as a Walloon minister. Did they not recognise the validity of the sentence depriving him of his office a month or so earlier?

feited the trust of his fellow ministers and been found guilty by the judicial enquiry, this might be interpreted as the act of a desperate man. Yet, Haren's conversion impressed the theologians, including the Jesuits in Cologne. When Farnese spoke with him in the Low Countries, he too was convinced of his sincerity. Had Haren not been married, the captain-general would have wanted him to work as a priest in the belief that his preaching would win back his erstwhile co-religionists to the Catholic faith. Nevertheless, Farnese expected much of Haren's pen. He also hoped the convert's supposed ties with many of *los Rebeldes mas granados* would yield valuable intelligence, the more so since Haren's information differed markedly from what he had received from other sources.¹⁵⁵ For these reasons, Farnese thought the convert should be cultivated. In the meantime, he told him to return to Cologne, where he may have received further religious instruction from the ex-Lutheran Caspar Ulenberg, who worked there as a parish priest.¹⁵⁶ Once Haren's apostasy became common knowledge, the Walloon synod proceeded to his excommunication towards the end of September 1585. Presumably aware that Haren was in Cologne, the synod specifically asked the Walloon congregation there to publish this decision and to advise the neighbouring Reformed congregations to do likewise.¹⁵⁷

155 SIMANCAS, *Archivo General de Simancas*, Estado, 589, fol. 96. According to Mía Rodríguez Salgado, to whom I owe this source and translation, 'granadas' derives from 'granate', a term used to describe the colour of pomegranate seeds. To render this extravagant language, she has suggested the phrase be translated as 'the most incarnadine rebels'. On this remarkable letter see note 22.

156 W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 105. The published reports of the nuncios at Cologne make no mention of Haren, though we know he was in touch with other prominent Catholics in that city. He provided Cornelius Schulting, a canon in Cologne and a professor there, with transcripts of the earliest 'national' synods of the Reformed Church, which the latter used in his polemic against Reformed church law, published in 1627 though the dedication was dated 1604, *Acta van de Nederlandsche Synoden*, p. 116-117, 123. Haren had it on the authority of the chancellor of the archbishop of Cologne that when Luther's body was taken from Eisleben to Wittenberg, a sinister flock of crows accompanied the corpse, see *Wettighe ende treffelycke redenen*, D6'.

157 *Livre synodal*, I, p. 112-113. The clandestine Dutch and German-speaking congregation at Cologne issued the excommunication on 22 October, *Kölnische Konsistorial-Beschlüsse. Presbyterial-Protokolle der heimlichen kölnischen Gemeinde 1572-1596*, E. SIMONS (ed.), Bonn, 1905, p. 270-271. On the previous day, the consistory of the Dutch church at Cologne had decided to proceed with the excommunication, *Handelingen van den Kerkeraad der Nederlandsche Gemeente te Keulen 1571-1591*, H.Q. JANSSEN and J.J. VAN TOORENENBERGEN (eds.), Utrecht, 1881 (Werken der Marnix-Vereeniging, ser. I, III), p. 224.

Haren did not immediately 'come out' as a Catholic but underwent a period of prolonged instruction. His public abjuration was delayed until March 1586, when it took place, as we have noted, in Antwerp under the aegis of the Jesuits. The publication of his 'recit de conversion' followed almost immediately.¹⁵⁸ The conversion of so seasoned a Calvinist minister was a *cause célèbre*; a French edition appeared in Paris, while Dutch and German translations quickly followed.¹⁵⁹ Shortly afterwards, Ambroise Wille, then the Walloon minister at Aachen, penned a counterblast against Haren, who received it en route from Valenciennes to Cologne.¹⁶⁰ According to Haren, he would have answered in person had he not discovered that the Calvinists were lying in wait to murder him. Instead, he composed *Certaines demandes Chrestiennes* explaining why he had turned Catholic and when his conversion story was reprinted in French in 1587 and again in 1599, the 125 'Christian' questions addressed to Wille were appended.¹⁶¹ The arguments in the *Certaines demandes Chrestiennes* are very similar to those in *Les Causes justes*, though the former omits the lurid tales about Calvinist misdeeds in Geneva and Calvin's deathbed agonies.

In these tracts, Haren insisted the Catholic Church was the only true Church. This claim was, he maintained, proven by her antiquity, her unity, her universality and her apostolic pedigree. By contrast, the churches of the Reformation had only existed for sixty or eighty years and were riven by sectarianism, while their ministers could not demonstrate the authenticity of their

158 The dedicatory epistle bears the date 16 March 1586 and the imprimatur was granted two days later.

159 For details see the appendix.

160 Haren's sneer about the near illiteracy of Ambroise Wille, the ex-serge weaver, in *Certaines demandes Chrestiennes* suggests he may have known the Aachen minister. Since Wille had been in Geneva from 1558 to 1562, the two could have met there or possibly in the southern Low Countries, for Wille served as a minister in Tournai, not far from Valenciennes, from 1562 until 1567. Possibly, Haren's father who had been a serge merchant provided the link. See MOREAU, *Histoire du protestantisme*, p. 142, n. 2, p. 221, n. 3. Wille re-appeared in 1574 as the Walloon minister in Wesel, before he moved to Aachen, where he served from 1577 until 1597, *Synodalbuch. Die Akte der Synoden und Quartierkonsistorien in Jülich, Cleve und Berg (1570-1610)*, E. SIMONS (ed.), Neuwied, 1909, p. 138, 175, 193, 203, 206, 212, 216, 228, 239, 497, 500, 501, 511, 523.

161 *Profession Catholique*, p. 47'.

vocation. Haren then set out succinctly Catholic teaching on the doctrines and practices challenged by the Protestants, including the use of images, papal authority, the real presence, justification, purgatory and fasting. He accused the Calvinists, on whom he concentrated his fire, of reviving ancient heresies condemned long ago by the Catholic Church. Worse, they played fast and loose with the Scriptures.¹⁶² Haren warned that Calvin's teaching on the Trinity opened the door to antitrinitarianism, even atheism.¹⁶³ Haren named several prominent ministers who had gone on to deny the Trinity; indeed, he claimed to have known Adam Neuser, a Calvinist minister in Heidelberg who eventually converted to Islam.¹⁶⁴ The charge of latent antitrinitarianism caught the attention of the young Utrecht lawyer and antiquarian Buchelius, who was returning home in the early summer of 1586 from Paris. In his *Diarium*, Buchelius, still then a Catholic, recorded Haren's remarks on this subject, though this did not deter him from later joining the Reformed Church.¹⁶⁵

Above all, Haren accused the Reformed clergy of fomenting rebellion in France and the Low Countries. Far from seeking God's glory and the peace of Christendom, they incited Christian princes to make war on one another hoping, in the confusion, to seize power and plunder the Catholic Church. In so doing, the ministers took their cue from Machiavelli, whose writings, Haren alleged, they knew by heart!¹⁶⁶ Over many years, he claimed to have watched with a heavy heart as the Calvinists subverted the political order. Here he recalled the conspiracy of Amboise in

162 Haren pointed to the case of Herman Herbertsz., the libertine minister in Gouda from 1582. Supposedly, Haren had heard this minister say, when reproved for mocking the Scriptures, that the commentaries of Calvin and other Protestants had taught him that the truth of the Scriptures could not be demonstrated.

163 *Les Causes justes*, F2', H2'; *Profession Catholique*, p. 76-77.

164 In his refutation of the *Les Causes justes*, Junius reminded Haren, when he complained about the heterodoxy of certain Palatine ministers, that he was partly responsible for their appointment, having at some stage received a commission from the Elector to examine ministers in the Palatinate, W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 113-114.

165 *Diarium van Arend van Buchell*, G. BROM and L. A. VAN LANGERAAD (eds.), Amsterdam, 1907, p. 132. On Buchelius' passage to Calvinism, see J. POLLMANN, *Religious Choice in the Dutch Republic*.

166 *Les Causes justes*, B2'.

1560, the armed resistance sponsored by the consistories in the southern Netherlands in 1566 and the repudiation of Philip II in 1581.¹⁶⁷ Haren's strictures were scarcely original, though perhaps his disdain for the elders in the consistory as *hommes mecaniques, et ignorants, marchans, usuriers, bancroutiers ou autres semblables creatures* was born of his experience.¹⁶⁸ Despite his long-held misgivings, Haren had not quit the Calvinist Church sooner because, as he explained, the shameless lies peddled by Calvin about the Catholic faith had blinded him. Haren made much of a passage in the *Institutes*, where the Genevan reformer supposedly taught that Catholics denied the existence of God, and dismissed Christ's teaching and the resurrection of the body as mere fables.¹⁶⁹ Eventually, God had emboldened Haren to read the Church Fathers and various Catholic authors and, consequently, he came to realise how gravely he had been misled. Calvin was Haren's particular target and he established his theological credentials by citing in particular from the *Institutes* and other works by the Genevan reformer.¹⁷⁰ Though ostensibly autobiographical – Haren says he wrote *ce petit discours* to explain to a *bon amy*¹⁷¹ why he had converted – *Les Causes justes* is uninformative about Haren's life. Yet, every so often it does include some trivial, and therefore probably accurate, personal details,¹⁷² and these, together with a clutch of scholarly-seeming theological references, enhanced the authenticity of the tract.

167 *Les Causes justes*, B3, *Profession Catholique*, p. 55'-56'.

168 *Profession Catholique*, p. 74'.

169 *Causes justes*, C1'. He cited *The Institutes*, IV, 7, 7 when he meant IV, 7, 27, a slip rectified in the *Profession Catholique*, p. 10. In this chapter, Calvin traced the origin and growth of the Papacy and in this particular passage, he denounced what he termed the 'secret theology' or 'customary religion' of certain pontiffs.

170 In *Les Causes justes* the *Institutes* are cited on seven occasions, not always accurately, as well the Genevan reformer's commentary on the Psalms and his *Antidote* to the Acts of the Council of Trent. In *Certaines demandes Chrestiennes* the *Institutes* are cited more frequently and there are also references to Calvin's commentaries on the Psalms, Isaiah and Colossians, as well as to the Genevan liturgy.

171 The friend is only identified as 'Philippe D' which has been taken to mean Chimay's father, Philippe, the Duke of Aarschot. The 'friend' may simply have been a literary device.

172 For example, Haren tells us that discussions at the Synod of Vitry in 1583 took place in the residence of the S^r. De Laval, *Les Causes justes*, B3.

Haren's writings plainly embarrassed the Reformed Churches. Late in 1587, ministers in Holland petitioned the States on behalf of Flemish colleagues, condemned to death for conspiring against the Leiden magistracy. To the chagrin of the ministers, who went away empty-handed, the States brought *up de sake van Vlaenderen* and in particular threw the apostasy of Haren in their faces.¹⁷³ More generally, in the confessional war, the Reformed could not let Haren's charges go unanswered. This task fell to Junius because he had known Haren and in 1586 the *Admonition Chrestienne . . . aux chrestiens du Pays-bas* appeared.¹⁷⁴ When Junius had first heard of Haren's conversion in 1585, he had, he said, intended to rebuke him privately but once *Les Causes justes* had been published, he realised it had to be answered in print. Junius set out to cast doubt on Haren's significance at the same time as refuting the tract. Junius disputed Haren's moral authorship: in his view, the convert's mentors, particularly the Jesuits, had had a hand in its composition. Noting that some passages employed the first person and others the third person, Junius supposed that the latter betrayed the 'voice' of the Jesuits.¹⁷⁵ He recalled his own doubts about Haren's spirituality when both men had been in Geneva and reminded his readers of Haren's earlier fall from grace. Haren's calumny about Calvin's death so incensed Junius that he forgot his determination to avoid abuse and likened the convert to a frog, who could not have lifted his snout above the water unless the Jesuits had raised him up. He parried Haren's assault on the legitimacy of the Reformed Churches, by denying that the Roman Church had a unique claim to the title 'Catholic'.

173 *Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven*, H. Q. JANSSEN and J. J. VAN TOORENBERGEN (eds.), Utrecht, 1880 (*Werken der Marnix-Vereeniging*, ser. III, IV), p. 76. For this conspiracy, see C. KOOL, *Liberty and Religion*, p. 118-122.

174 I have only consulted brief extracts from *Admonition Chrestienne* which W. CUNO cited in *Franciscus Junius der Ältere*, p. 107-114. For summaries see also B. A. VENEMANS, *Franciscus Junius*, p. 113 and C. DE JONGE, *De irenische ecclesiologie van Franciscus Junius (1545-1602)*, Nieuwkoop, 1980, p. 145-147.

175 W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 107, 110. When *Les Causes justes* was re-published in 1599 as part of the *Profession Catholique*, Haren consistently used the first person.

Measured by the number of printings, *Les Causes justes* proved fairly popular: in one form or another it went through eight, probably nine editions between 1586 and the early seventeenth century.¹⁷⁶ Indeed, it was the re-publication of a third German edition that prompted a Palatinate minister to translate Junius' refutation in 1602.¹⁷⁷ By then, however, Haren's own circumstances had undergone yet another sea change; indeed, he may already have been incarcerated somewhere in the Lower Rhine.

III HAREN AS A CATHOLIC POLEMICIST AND HIS RETURN TO THE REFORMED CHURCH 1586-C.1612

But that is to run ahead of our story. Between 1586 and 1593, Haren vanishes, though this has not prevented speculation. He himself denied he had withdrawn to a monastery, and Junius supposed he had become a Jesuit. The nineteenth-century Catholic scholar Andreas Räss, who translated excerpts from Haren's *Profession catholique* for his multi-volume collection of the writings of Catholic converts, surmised that he might have worked as a parish priest in Lorraine. In fact, of course, his married state precluded a clerical career of any sort.¹⁷⁸ Presumably, he eked out a living from a small pension, granted perhaps by Farnese, Chimay or the Jesuits in his home town.¹⁷⁹ In the *Treize catecheses*, Haren says he had denounced the errors of the Calvinists in Antwerp, Cologne and elsewhere, so perhaps the convert became a star witness for the Jesuits, with whom he remained in touch.¹⁸⁰

This silence is briefly broken by a curious letter Haren wrote on 15 August 1593 to his Jesuit spiritual father in Valenciennes.

176 For details, see Appendix.

177 W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 247.

178 Haren felt obliged to deny the rumours about his having become a monk, see his *Profession Catholique*, p. 50; for RÄSS, see his *Die Convertiten seit der Reformation*, 13 vols., Freiburg, 1866-80, III, p. 516, and for Junius see W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 105-106. Junius' supposition misled several later historians: including Emanuel VAN METEREN and the nineteenth-century Belgian Protestant Charles RAHLENBECK.

179 It may be significant that the amplified edition of *Les Causes justes*, published in 1587, was dedicated to the Chimay's father, the Duke of Aarschot.

180 *Treize catecheses*, *8*.

Fortuitously, a certain Ambroise de Mouy, a Protestant banished from Lille in 1579, made a copy for Lord Burghley, the Lord High Treasurer, so that it came to rest in the English State Papers.¹⁸¹ From this, we learn Haren had been in France earlier that year, though the letter itself was written from Dinant, a town on the Meuse, which here divided the Habsburg lands from those of the bishop of Liège. Haren explained that he had been banished for having converted Henry IV to the Roman Catholic faith. The latter claim is an empty boast, though his exile just outside the borders of the Habsburg Netherlands indicates that he was indeed under a cloud of some sort. Possibly, he had attended the religious discussions held at Mantes and Suresnes in the late spring of 1593 to explore how the French King might return to the Catholic Church.¹⁸² Evidently, Haren was in a predicament and in need of advice. He had learned that if he submitted a petition acknowledging his misdemeanours, he would be pardoned and allowed to return home, yet he could not see he had done any wrong. On the contrary, since returning to the Catholic fold, he had felt called to restore to the Church those sinners who sought his help, and indeed in another letter, written soon after, he offered to assist two Protestant ladies from Liège make that same journey.¹⁸³ The agent responsible for copying the letter thought Haren was naive. He should have realised that Henry's readiness to become a Roman Catholic reduced the chance of the Infante, Clara Eugenia Isabella, succeeding to the

181 *List and Analysis of State Papers Foreign Series. V: July 1593-December 1594*, R. B. WERNHAM (ed.), London, 1989, p. 329-330. For Ambroise de Mouy, see A. LOTTIN, 'Le bannissement des protestants de Lille après la paix d'Arras (1579-1582)', in: *Revue du Nord*, 66 (1984), p. 487.

182 For the complicated manoeuvres preceding the King's public conversion at St. Denis on 25 July 1593, see N. M. SUTHERLAND, *Henry IV of France and the Politics of Religion, 1572-1596*, 2 vols., Bristol, 2002, II, ch. 13 and 14 and M. WOLFE, *The Conversion of Henri IV. Politics, Power, and Religious Belief in Early Modern France*, Cambridge, Mass., 1993. I am obliged to Mark Greengrass and Michael Wolfe for suggesting how Haren might have been involved.

183 The ladies are identified only as 'Mme. Betho' and 'Mme. Pesche', though the former may be the wife (or widow) of Jacques de Betho, a known Protestant in Liège in the 1560s, W. BAX, *Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht 1557-1612*, The Hague, 1941, p. 259.

French throne. Anyone who facilitated the royal conversion was therefore acting against the interests of Philip II.¹⁸⁴

At this point, we lose track of Haren until he re-appears in Lorraine, where on New Year's Day 1599 he signed the dedicatory epistle of his *Profession catholique*, a re-issue of the 1587 edition of *Les Causes justes*. According to some, Haren came to the duchy in the train of the mentally unstable Duke Johan Wilhelm of Jülich-Cleve-Berg, who in June 1599 married Antoinette de Lorraine, the second daughter of Charles III, Duke of Lorraine, in Düsseldorf.¹⁸⁵ It seems more likely, however, that Haren had been living for some time in the duchy, for both the *Profession catholique* and the *Treize catecheses* were prepared for publication in Deneuvre, a hamlet to the south east of Nancy, not far indeed from the southern Vosges, where Haren began his ministry almost thirty years earlier.

Antoinette was not the only member of the house of Lorraine to marry that year. A few months earlier the Duke's eldest son Henri, the Marquis du Pont, took as his bride Catherine de Bourbon, the sister of Henry IV. The French King had promoted this controversial union in the hope of preventing the duchy becoming, yet again, a thorn in the side of France. Because of the consanguinity of the couple, this marriage required a papal dispensation. Ordinarily that would have been forthcoming, but Catherine's stubborn refusal to renounce her Reformed faith caused Clement VIII to withhold his consent. Though the marriage went ahead, the Pope nullified it and debarred the Marquis from attending mass.¹⁸⁶ This contretemps with the papacy embarrassed this strongly Catholic dynasty and great efforts were made to convert Catherine, after she arrived in Nancy in the spring of 1599. Yet, despite several debates

184 On 20 June 1593 the French States General rejected the Infante's candidature, R. J. KNECHT, *The Rise and Fall of Renaissance France 1483-1610*, Oxford, 2001, p. 465.

185 *Bibliothèque lorraine de la Renaissance. Les cent livres*, A. CULLIÈRE (ed.), Metz, 2000, p. 68.

186 For the background see K. CURREY, 'Degrees of Toleration: the Conjunction of the Edict of Nantes and Dynastic Relations between Lorraine and France 1598-1610', in: *The Adventures of Religious Pluralism in Early Modern France*, K. CAMERON, M. GREENGRASS and P. ROBERTS (eds.), Bern, 2000, p. 237-342; also R. RITTER, *La soeur d'Henri IV. Catherine de Bourbon, 1559-1604*, 2 vols., Paris, 1985, II, p. 297-338.

between Catholic and Reformed theologians, the new Duchess of Bar remained, unlike her brother, steadfast in the faith in which she had been brought up. With conversion such a hot topic at the court of Lorraine, one can understand why the authorities there sanctioned the publication of Haren's *Profession catholique* and his *Treize catecheses*, even though there is no evidence he played any part in the religious disputations at Nancy in 1599.

Haren dedicated his *Treize catecheses* to Antoinette, into whose service he entered. Perhaps this explains the fulsome tribute to her theological acumen in his dedication to the *Treize catecheses*. This work seemingly grew out of a series of addresses, which those who had heard encouraged him to publish.¹⁸⁷ Although ostensibly intended to bring back to the Roman Catholic Church *les brebis esgarées de son troupeau*, Haren primarily wanted to expose the 'true' nature of Calvinism, which he condemned as *un esgout, sentine, et cloaque de toute ordure*.¹⁸⁸

The *Treize catecheses* naturally traversed much the same theological ground as *Les Causes justes*. In the *Treize catecheses*, Haren dwelt at greater length on the connections between Calvinism and antitrinitarianism, devoting the first four of his thirteen addresses to this subject. Haren was by no means the first to question the orthodoxy of Calvinism in respect of the doctrine of the Trinity. As Haren knew, Pierre Caroli, then a reformer at Lausanne, had accused Calvin in 1537 of complicity with Arianism because of his treatment of the Trinity in the first edition of his *Institutes of the Christian Religion*. Despite the execution of the antitrinitarian Servetus at Geneva in 1553, doubts lingered, bolstered by the careers of those radical spirits who passed through Calvinism before becoming full-blown antitrinitarians in Poland and Transylvania. Haren could therefore argue that Reformed theology had inherent Arian tendencies.¹⁸⁹ In his view, Calvin came close to tritheism,

187 *Treize catecheses*, p. 39. He ended his first address by saying that at *la première congregation* he would expound Calvin's second and third errors on the Trinity.

188 *Treize catecheses*, A5.

189 F. WENDEL, *Calvin. The Origins and Development of his Religious Thought*, London, 1963, p. 54, 165-169; *Treize catecheses*, p. 2^a-7. Haren mistakenly called the Genevan reformer's opponent Robert Caroli, but he knew of Caroli's polemic against Calvin and Farel writ-

and he mischievously cited Servetus against the Reformer, alleging that Calvin had turned the Trinity into *un nouveau Cerberus à trois testes*.¹⁹⁰ More surprisingly, Haren alleged that the Calvinists, by denying the 'miracles' of transubstantiation and the ubiquity of Christ's body, were guilty of restricting God's power. In fact, of course, Calvin never doubted that God had the power to perform miracles. He regarded Moses' miracles as incontestable and maintained that those performed by Christ demonstrated His divinity.¹⁹¹ In his seventh address, Haren emphasised the doctrinal differences between the Lutherans and the Reformed, of which he had first hand experience at Strassburg. Having been a delegate to the Synod of Vitré in 1583, Haren had been privy to the plans of the Huguenots to make common cause with the German Lutherans. These, however, foundered, as Haren explained, because of the doctrinal gulf between the confessions.¹⁹² Besides, the Calvinists always caused trouble: wherever Calvinism prevailed, murder and mayhem followed. In the Low Countries, the Calvinists, on the pretext of opposing Spanish cruelty, had declared war on the Catholic clergy, in violation of their solemn promises. Faithful priests had been replaced by ministers of the most contemptible sort.¹⁹³ The same fate would have befallen the Catholic Church in France had God not had compassion. Haren concluded his treatise with a robust defence of Catholic teaching on the Eucharist, intercessions to saints and papal authority, where he invoked the writings of the Church Fathers.

By the late sixteenth century, Catholic controversialists in France had wrested back the theological initiative from the Protestants. Numerous apologists took up the defence of the Roman Catholic

ten in 1545. Haren mentioned Valentino Gentile and Gregory Paul by name; in *Les Causes justes* he listed Biandrata, Johannes Sylvanus, Adam Neuser, and Ochino. For early modern antitrinitarianism, see *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, I, p. 55-61.

190 *Treize catecheses*, p. 50^v.

191 *Treize catecheses*, p. 65-92^v; see J. CALVIN, *Institutes of the Christian Religion*, I, 8.6 and 1.13.13.

192 *Treize catecheses*, p. 96-99.

193 *Treize catecheses*, p. 111. Here Haren disparaged the ignorance of the Reformed ministers, many of whom had been cobblers, hosiers, weavers and masons, while others were turncoat priests and monks.

faith and refuted the errors of the Calvinists. The *Treize catecheses* was typical of this genre. Once more, Haren paraded his familiarity with the writings of Calvin, though one suspects that his refutation of their theology owes something to the polemics of Catholic theologians, with whom he became acquainted while receiving instruction at Cologne. Despite the bitter invective, the *Treize catecheses* is a more coherent and polished polemic than *Les Causes justes*. Yet, it was never reprinted. This may be because there was by then a superfluity of such apologies, but it may also be because Haren's own fortunes underwent another somersault soon after its publication.

Around 1601, Haren found himself in prison. The cause of his misfortune is obscure. According to Emanuel van Meteren, he had been detained in Lorraine on suspicion of having written a defamatory pamphlet. This apparently contained allegations about Henry IV's marriage to Marie de Medici and wild accusations about some plot hatched by Protestant rulers to assassinate Catholic princes. The slur against the French King prompted Pierre Jeannin, the president of the Parlement of Paris, to complain to the Archdukes, presumably because Haren was their subject. Initially, Van Meteren supposed Haren had died in captivity or even been executed, though in later editions, he stated that Haren had been set free when the charge was eventually shown to be baseless.¹⁹⁴

Haren himself gave a quite different account. After his release around 1609, he alleged that he had been detained on the orders of a certain 'Coriolanus' because of his interventions on behalf of the Reformed *eglises affichées* in the Lower Rhine while in the service of house of Cleve.¹⁹⁵ Though this cannot be corroborated, it is not implausible, for Haren's arrival in Düsseldorf in the service of

194 Compare E. VAN METEREN, *Commentarien Ofte Memorien*, II, fol. 55^v, published in 1608, with his *L'histoire des Pays-Bas ou recueil des guerres et choses importantes ... depuis l'an 1315 jusques à l'an 1612*, The Hague, 1618, fol. 506^v. I have failed to identify this anonymous libel, which may never have been printed. Henry IV's complicated marital circumstances naturally attracted comment at the time, S. BARENDRECHT, *François van Aerssen. Diplomaat aan het Franse Hof (1598-1613)*, Leiden, 1965, p. 52-53.

195 *Livre des Actes des Eglises Wallonnes*, p. 66; *La Repentance de Jean Haren (1610)*, p. 10. The identity of pseudonymous 'Coriolanus' is unknown, but he may have been a nuncio.

Antoinette coincided with renewed persecution of the evangelical minorities in the region. Freed from the fear of a French invasion by the Treaty of Vervins, the Spanish army marched into the Lower Rhine in the summer of 1598, forcefully assisting the Catholic cause and badly disrupting the Reformed churches; indeed, by 1603 only three town congregations in Cleve had their own minister.¹⁹⁶ It is tempting to link Haren's release with the onset of the Jülich-Cleve succession crisis in 1609. In March 1609 the Catholic Duke Johann Wilhelm died without issue and the Protestant claimants Johann Sigismund, Elector of Brandenburg, and Wolfgang of Pfalz-Neuburg immediately staked their titles to the succession.

We do not know what had brought this old man – by 1610 Haren was in his mid-sixties – who had for many years past been such a bitter opponent of the Reformed faith to repudiate the Roman Catholic Church. If Haren's explanation for his imprisonment is correct, his sympathy for the Reformed churches manifested itself soon after 1599, when he was working for the Duchess Antoinette. While in prison, Haren became convinced that his captivity was divine retribution for his apostasy and he vowed that should God deliver him, he would go to the nearest, presumably French-speaking, Reformed Church to attest his repentance and to crave forgiveness. Once he had been set free and re-united with his wife, whom he had not seen for more than eight years, Haren therefore made his way to Wesel, *de oude herberge der vervolchde gheloovighe* as he called it. In the Walloon Church, on Sunday 7 March 1610, he delivered a breast-beating address in which he acknowledged his *sale et laide apostasie* before the magistrates, ministers and congregation and presented himself as a prodigal son.¹⁹⁷ On the next day, the five Reformed ministers of the German and Walloon congregations in Wesel, having witnessed Haren's repentance, received him into the *Ghemeynte des Heeren*.¹⁹⁸

196 L. KELLER, *Die Gegenreformation in Westfalen und am Niederrhein*, 3 vols., Leipzig, 1881-95, II, p. 65-67; see also J. ARNDT, *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648*, Cologne-Vienna, 1998, p. 124-129; 200-204.

197 *Bekeeringhe van Ian Haren*, A2-B1; *Liure des Actes*, p. 66-67.

198 *Bekeeringhe van Ian Haren*, Et.

Haren's *Repentance* was first published in French at Hanau and within a few months, Dutch and English editions followed. A German translation followed five years later.¹⁹⁹ The *Repentance* differed markedly from his Catholic 'recit de conversion'. Not only was it much shorter, it was less specific and apart from a few generalised swipes at the Roman Catholic Church, less polemical.²⁰⁰ Haren set out to demonstrate that his return to the Reformed Church was a work of providence and that he was sincerely contrite. He told the congregation at Wesel that though he had trampled on God's Word and despised His ordinances, the Holy Spirit had nevertheless placed him in the *register der gheluzalich*. Chief of those blessings had been his Protestant upbringing. Yet, despite the efforts of his father, who had died as a martyr and had spared no pains to teach him good letters, virtue and piety, he had been *de leelijcste ende vuylste Apostaet*. Because he had sinned against God, he feared damnation: his soul was, he said, pierced by arrows from the *Alderhoochsten*. Yet great as had been his sins, God was forever showing mercy to his *wtverkoren*. Haren drew a parallel between his own repentance and that of Manasses. This King of Judah, having led his people into idolatry, had turned back to God and repented while in captivity in Babylon.²⁰¹ While in prison, Haren had feared that the Lord had abandoned him, but then he came to the realisation that He had forgiven him and had delivered him from physical and spiritual captivity.²⁰² At the close of his public repentance, he made a plea that the books he had written as a Catholic should be burnt because they were full of lies.²⁰³

Perhaps uncertainty about his future played a part in persuading Haren to seek reconciliation with the Reformed Church in 1610 as it had thrust him in 1584 into the arms of the Jesuits. The dynastic

199 For details, see the Appendix.

200 He claims to have been shocked by the immorality he witnessed in Rome, but this, like his remarks in *Les Causes justes* on Calvin's anguished death, seems unconvincing, *Bekeeringhe van Ian Haren*, D3'.

201 For the history of Manasses, see 2 Chronicles 33 vv. 1-20. Haren concluded his *Bekeeringhe* with Manasses' Prayer of Repentance, which found a place in the Protestant Apocrypha, though not in the Roman Catholic canon.

202 *Bekeeringhe van Ian Haren*, A4-B1.

203 *Bekeeringhe van Ian Haren*, D4'-E1.

tie between Jülich-Cleve and Lorraine dissolved with the death of Johann Wilhelm. The childless Antoinette became the Dowager Duchess, but though Haren was careful to speak well of his former patron, she was powerless to help him now.²⁰⁴ By that summer, he was telling the minister of the German Reformed congregation at Wesel that he might, *faute de mieux*, have to accept a post at the court in Düsseldorf, this time with Johann Sigismund. Yet, he would do so with misgivings because in the past such appointments had been his undoing.²⁰⁵ Haren held the post of secretary to the Elector for less than year; by March 1611 he had been dismissed, due to the malice of his enemies. Presumably, he then left the Lower Rhine for Holland for in July that year the States General gave him permission to take up residence there.²⁰⁶ By now destitute and advanced in years, Haren had to rely on the charity of the Walloon synod that came to his aid on several occasions during 1611.²⁰⁷ He was still apparently alive in 1613, but neither the year of his death nor his final resting place are known.²⁰⁸

Clearly, Haren's career did not end as he had hoped. From the spring of 1610, he was angling to be allowed to resume his career as a minister, but the Walloon synod was understandably cautious. After all, Haren had not just converted to Catholicism; he had conducted a high profile campaign against Reformed Protestantism. In mid-April 1610, the Walloon synod tactfully but firmly rebuked the ministers at Wesel for having pardoned Haren precipitately. While rejoicing in the return of their wayward son, the synod felt the church at Wesel should have waited until it had ful-

204 Haren claimed Antoinette had protected him from his enemies in Jülich-Cleve, see *Repentance*, p. 10. Antoinette died in August 1610, *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg*, Kleve, 1984, p. 459.

205 W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 115.

206 *Resolutiën der Staten-Generaal. I: 1610-1612*. A. Th. VAN DEURSEN (ed.), The Hague, 1971, p. 417.

207 *Livre des Actes*, p. 81-82; 84; H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming te Brugge*, I, p. 264-265; *Livre synodal*, I, p. 226, 230.

208 According to Charles RAHLENBECK, having been denied a post as minister, he withdrew in 1613 to Alsace and Lorraine, where he died in a depressed state, *Biographie Nationale ... de Belgique*, VIII, p. 726-727, but no evidence is offered. More plausibly, VOETIUS thought he spent his last years in Holland, dying in Leiden, see W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 115.

ly considered his situation, since Haren *avoit esté excommunié en toutes nos Eglises*. The synod left it to the discretion of the French congregation at Wesel whether to admit Haren to the Lord's Table, but it was adamant that he should not be allowed to preach until his repentance had been tested and synodal approval given. When then Haren asked to be put to work in the Walloon churches so as not to remain *inutile* in his old age, the synod prevaricated.²⁰⁹ In fact, he had to wait until September 1610 before being received back into full communion, though he was never again to be a minister of the Word.²¹⁰ We last hear of Haren as the author of some *oposcules*, for which the synod at Rotterdam in 1612 duly appointed ministers to assess *à loisir*, but a year later they had still not reported back.²¹¹ The nature of these writings is unknown, though the Remonstrant church historian Gerard Brandt approvingly cites a remark by Haren, which just might come from this source. Apparently, shortly before his death, Haren observed *à propos* the doctrinal conflicts then raging among the Dutch Calvinists, that *al die disputen konnen geen troost geven, het komt op godtsaeligheit en deucht aen*.²¹² That was perhaps the lesson that Haren's troubled life had taught him.

IV RETROSPECT

Of himself, Jean Haren was a quite insignificant figure in the Revolt of the Netherlands and an unoriginal religious thinker. His conversion to the Roman faith made him headline news for a season, but his subsequent career stuttered. The reader might therefore reasonably ask whether the man warrants such extensive treatment. To my mind, the value of Haren's tortuous life lies in the insight it offers into the religious and political developments of the later sixteenth century. Through Haren we glimpse the desperation of those at the helm of the so-called Calvinist republics in Flanders as

209 *Livre des Actes*, p. 73; *Livre synodal*, I, p. 217.

210 *Livre des Actes*, p. 75-76; *Livre synodal*, I, p. 220-221.

211 *Livre synodal*, I, p. 232, 238.

212 G. BRANDT, *Historie der reformatie en andre kerkelyke geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden*, 4 vols., Amsterdam, 1671-1704, II, p. 121.

Farnese closed in. In the autumn of 1583, the rebel regime at Bruges looked to Johann Casimir to save them from defeat, yet a few months later Chimay, assisted by Haren, was engaged in secret discussions with the captain-general to bring about the capitulation of the city. At Ghent, Jan van Hembyze and Petrus Dathenus underwent an even more spectacular political conversion in the winter of 1583/84, seemingly in the hope that they might thereby secure religious concessions from the King. Because those hopes proved barren, Chimay and Van Hembyze have generally been stigmatised as duplicitous hypocrites, and Haren and Dathenus found themselves arraigned as traitors. In their cases, those judgments may be justified, but we should be wary of supposing that at this date all professed Calvinists were necessarily signed up to political independence from the King.²¹³ If, as some Reformed negotiators seem genuinely to have believed, the King might grant them freedom of religion in return for their political obedience, then their very fervour for the 'causa religionis' could override their desire for the 'causa libertatis'.

Following the surrender of Bruges and other cities in Flanders and Brabant to Farnese, large numbers emigrated. Apparently, Haren had initially intended to join these, but after his disgrace in the summer of 1584, he concluded that his best hope for the future lay in renouncing his faith. For many years he championed the Catholic cause with conviction, yet, like many southern emigrants who had gone into exile, Haren found that it was difficult to obliterate the past. While the latter continued to regard Flanders nostalgically as their 'fatherland', Haren in the isolation of his prison in the Lower Rhineland looked back on his father, who had raised him as a Protestant and who had died as a Calvinist rebel in Valenciennes forty or so years earlier. Those memories seem to have induced in Haren a sense of shame, which contributed to his eventual return to the faith of the Reformed Church.

213 A claim made, for example, in Orange's *Apology*, see 'William of Orange's *Apology*. A New Annotated English Translation', A. DUKE (ed.), in: *Dutch Crossing*, 22 (1998), p. 82.

Small fry like Haren needed some sort of patronage if they were to survive in such turbulent times. In order to raise his stock with prospective patrons, Haren was inclined to inflate his own importance. Hence, his bravado before Farnese²¹⁴ and his claim to have converted Henry IV. Yet patronage was, as Haren learnt to his cost with Chimay and Antoinette de Lorraine, no guarantee of prosperity for, in the words of a contemporary proverb, *c'est folie de manger cerises avec son seigneur*.²¹⁵ Understandably, Haren suffered from a deep sense of his own insecurity and he was forever telling his correspondents and readers that he lived in peril of his life. In 1584, the threat came from Marnix, in 1586 from vengeful Calvinists who intended to assassinate him, and in 1593 from unknown adversaries, who were apparently out for his blood. After his conversion to Catholicism, he saw himself as a paladin of that faith, whose life was consequently continually at risk. In the *Treize catecheses* he even compared his tribulations in defence of the Catholic faith with those endured by Athanasius and Augustine at the hands of their heretical opponents: *mille fois le glaive des adversaires*, he rather melodramatically told his readers, *s'est estendu sur moy pour m'accabler*.²¹⁶

By the late sixteenth century, creeds and catechisms had become the theological order of the day; there was little scope for doubt and even mild dissent. Haren responded to this pressure to conform by making extravagant declarations of his doctrinal orthodoxy, be it Roman Catholic or Reformed. So he reassured the Calvinist theologian Jean Taffin in 1575 that he always wanted to live and die in God's House and in the following year he sent Beza a confession of his faith *en laquelle je desire vivre et mourir*. When his erstwhile confrere Ambroise Wille attacked him in 1586 for having become a Catholic, Haren concluded his *demandes chrestiennes* by solemnly

214 SIMANCAS, *Archivo General de Simancas*, Estado, 589, fol. 96^v.

215 On this proverb see s.v. 'cerise' in R. COTGRAVE, *Dictionarie of the French and English Tongues*, London, 1611; repr. Columbia, 1950. The anonymous nun who recounted her experiences of the troubles in 's-Hertogenbosch began by declaring that she would speak her mind even though it was *met groten heren quaet keerssen te eten*, *Kroniek eener kloosterzuster van het voormalig Bossche Klooster "Mariënborg" over de troebelen te 's-Hertogenbosch e.e. in de jaren 1566-1575*, H. VAN ALFEN (ed.), 's-Hertogenbosch, 1931, p. 1.

216 *Treize catecheses*, **4^v.

asserting that he had never for one moment regretted his conversion to the Catholic faith.²¹⁷ Yet, in April 1610 he told the Walloon synod that he had decided to *terminer ma vie en l'assemblée des saints et vivre le reste de mes tristes iours en iustice et sainteté*.²¹⁸ Haren's erratic career demonstrates just how uncomfortable life had become in an increasingly polarised world. Some survived by compromise, others by detaching themselves from the religious and political conflicts of the time. Not so Haren: he ran to and fro between the parties, loudly proclaiming his new found loyalties, yet ultimately failing to win the trust of either Catholic or Calvinist, loyalist or rebel.

PUBLICATIONS BY, AND RELATING TO, JEAN HAREN 1586-1615²¹⁹

1. Haren's Abjuration of Reformed Protestantism

- 1.1. *Les causes justes et equitables, qui ont meues Jean Haren, jadis ministre, de quitter la Religion pretendue Reformée, pour se renger au giron de l'Eglise Catholique, recitées publicquement au peuple d'Anvers en la grande Salle du College des Pères de la Societé de Jesus, le IX. jour de Mars 1586. par ledit Haren. Et depuis envoyées par escript à son bon Seigneur et amy Philippe D., Antwerp: Pierre Bellere, 1586.*
- 1.2. *Die wettighe ende treffelycke redenen, die Jan Haren, overlanccx minister, gheroert hebben, om te verlaten die ghepretendeerde Reformeerde religie, ende wederom te keeren tot den schoot der heyliger catholijcker Kercken. Vercondicht by ... Jan Haren openbaerlijck voor de ghemeynthe van Antwerpen den ix.sten dach van meerte, anno 1586, Antwerp: Henrick Wouters, 1586.*²²⁰

²¹⁷ *Profession Catholique*, p. 96'.

²¹⁸ *Livre des Actes*, p. 67; *Repentance*, p. 20-21.

²¹⁹ I am indebted to Andrew Pettegree for furnishing information on Haren's publications in French before 1601 from the forthcoming *French Vernacular Books. Books Published in the French Language before 1601*, A. PETTEGREE, M. WALSBY and A. WILKINSON (eds.), 2 vols., Leiden, 2007.

²²⁰ *Belgica typographica, 1541-1600*, E. COCKX-INDESTEGE and G. GLORIEUX (eds.), 4 vols., Nieuwkoop, 1968-94, no. 3905.

- 1.3. *Les causes justes et equitables, qui ont meües Jean Haren, jadis ministre, de quitter la Religion pretendue Reformée, pour se ranger au giron de l'Eglise Catholique. Recitées publiquement au peuple d'Anvers en la grande Salle du Collee des Pères de la Societé de Jesus, le IX. jour de Mars 1586. par ledit Haren . . . jouxte la copie imprimée a Anvers, Paris: Pierre Ramier, 1586.*
- 1.4. *Rechtmessige, und billiche ursachen, so Herren Joannem Harennum, einen hiebevor gewesenen Calvinischen Predicanten bewegt haben, die angemastereformierten Religion zuverlassen, Cologne: Gotfrid von Kempfen, 1586.*²²¹
- 1.5. *Bref discours des causes justes et equitables, qui ont meues M. Jean Haren, jadis ministre, de quitter la Religion pretendue Reformée, pour se renger au giron de l'Eglise Catholique . . . Aquel sont adjoustée certaines demandes Chrestiennes, proposées par ledit Jean Haren à un certain ministre Protestant, touchant les principaux pointz de la Religion Catholique. . . , Antwerp: Pierre Bellere, 1587.*
- 1.6. *Bekehrung deß Wolgelehrten unnd Fürnemen Herrn Joannis Harenii, Ingoldtadt, 1587.*²²²
- 1.7. *Profession Catholique de Jean Haren à laquelle sont adjoustées certaines demandes Chrestiennes, proposées par luy à un certain ministre Protestant, touchant les principaux points de la religion Catholique. Livre très utile pour découvrir la malice des ennemis de l'Eglise et du repos public, Nancy: Blaise Andre, 1599.*
- 1.8. *Profession Catholique de Jean Haren à laquelle sont adjoustées certaines demandes Chrestiennes, proposées par luy à un certain ministre Protestant, touchant les principaux points de la religion Catholique Livre . . . , Cologne: Antoine Hierat, 1599.*
- 1.9. A third German edition of Haren's conversion to the Roman Catholic faith was apparently published at Cologne around 1600.²²³

221 Copy in WOLFENBÜTTEL, *Herzog August Bibliothek*, A: 918.5 Theol. (2).

222 Cited in *Correspondance de Théodore de Bèze*, XVIII, p. 198. See also W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 248.

223 W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 247-248.

2. Junius' Refutation of Jean Haren's Abjuration of Reformed Protestantism²²⁴

- 2.1. Franciscus JUNIUS, *Admonition Chrestienne de F. Dujon fidele serviteur de Dieu, aux chrestiens du Pays-bas: respondante aux fausses doctrines, blasmes, et calomnies de Jean Haren, contre les Eglises des Protestants, et les Ministres d'icelles, en un livret intitule: Les causes justes . . . d'Eglise catholique*, S.l. [Heidelberg?], 1586.
- 2.2. Franciscus JUNIUS, *Admonition chrestienne . . . respondante aux fausses doctrines . . . de Jean Haren . . . aux chrestiens du Pays-Bas*, Amsterdam: Laurens Jacobsz., 1587.
- 2.3. Franciscus JUNIUS, *Rettung Desz Evangelischen glaubens. Wieder desz Abtrünningen Johannis Harennij Lästerbüchlin: Erstlich in Frantzösischer sprach gestelt, . . . Und nunmehr uff frommer Leut begeren in unser Teutsche Sprache gebracht: Durch Winandum Zonsium diener am wort Gottes zu Bretta*, Heidelberg: Johannes Lancellot, 1602.²²⁵

3. Haren's Anti-Calvinist Polemic

- 3.1. *Treize catecheses de Jean Haren Contre les erreurs des Caluistes*, Nancy: Blaise Andre, 1599.

4. Haren's Abjuration of the Catholic Faith

- 4.1. *La Repentance de Jean Haren et son retour en l'église de Dieu, publicquement par luy récitée en l'église Wallonne à Wesel*, Hanau: Daniel Aubri, 1610.²²⁶

224 For Charles Perrot's response to Junius refutation see L. DOREZ, *Catalogue de la Collection Dupuy*, Paris, 1899, I, p. 277-278.

225 W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere*, p. 247-248. In 1891 Cuno listed a copy in the then *Kön. Hof und Staats-Bibliothek* at Munich, now the *Bayerische Staatsbibliothek*.

226 W. P. C. KNUTTEL, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, 9 vols., The Hague, 1899-1920, no. 1798. According to Charles RAHLENBECK, a French edition of *La Repentance* was also printed at The Hague in 1610, but I have been unable to verify this, s.v. 'Haren, Jean' in *Biographie Nationale . . . de Belgique*, 28 vols., 1866-1944, VIII, col. 726.

- 4.2. *De Bekeeringhe van Jan Haren, ende Syn weder-komen tot de Ghemeynte Godts. Door hem openbaerlijc wtghesproken ande Walsche Kercke tot Wezel ... den 7 dach Martii 1610. Wt het Francoys int Nederduytsch overghezet door J. de la Haye, The Hague: Lowijs Elsevier, 1610.*²²⁷
- 4.3. *Het berouw ende Leedtwesen van Jan Haren Ende syne weder-komste inde Kercke Godes ... Wt het Fransche ghetrouwelick ... overgheset ... Ghedruckt nae de Cotype van Hanau ... , Amsterdam: Dirck Pietersz. inde witte Persse opt Water, [1610].*²²⁸
- 4.4. *The Repentance of Jan Haren., Priest, and his returne to the Church of God: publicly by him recited in the French Church at Wezell ... Likewise the recantation of M. Bartox at Rochelle ... Translated out of the Latine and French, into English, London: William White, 1610.*²²⁹
- 4.5. *Denkwürdige Bekehrung Joannis Harenii, gewesenenen Abtrün-nigen Papisten, unnd Widerkehrung desselben zu der Kirchen Gottes, S.l., 1615.*²³⁰

Samenvatting door Ludo Vandamme

In de tweede helft van de 16de eeuw, na de Religievrede van Augsburg (1555), lag de religieuze kaart in Europa in grote lijnen vast. Gelovigen die een andere religie hadden dan deze van hun vorst stonden voor de keuze: uitwijken, hun geloof clandestien belijden of zich conformeren. In deze religiestrijd werd de bekering van publieke personen door de verschillende confessies aangegrepen om het eigen gelijk kracht bij te zetten. Dit is onder meer het geval geweest met Jean Haren (ca. 1544/45-na 1613) die tijdens zijn

227 W. P. C. KNUTTEL, *Catalogus van de pamfletten*, no. 1799a.

228 W. P. C. KNUTTEL, *Catalogus van de pamfletten*, no. 1799.

229 *Short Title Catalogue*, 12769; another issue with a different imprint 12770. See also *A Transcript of the Registers of the Company of Stationers of London 1554-1640*, E. ARBER (ed.), 5 vols., London, 1875-94, III, p. 438.

230 Apparently listed in Georg DRAUDIUS, *Bibliotheca librorum germanicorum classica, das ist, Verzeichnis aller und jeder Bücher ... biss auff's Jahr nach Christi Geburt 1625*, Frankfurt am Main, 1625, p. 22.

leven zich bewoog tussen katholicisme en gereformeerd protestantisme. Haren speelde in de reformatie in de Nederlanden en de Opstand tegen Spanje tijdens de 16de eeuw geen prominente rol. Toch blijft het interessant om hem te volgen in zijn opeenvolgende keuzes. Vooral wordt duidelijk dat protestanten niet per definitie politieke *hardliners* waren en – zoals Haren in de afwikkeling van de Calvinistische Republiek in Brugge, 1583-84 – in de keuze voor de wettige (Spaanse) vorst hoopten om hun religie een kans te geven. Tijdgenoten oordeelden hard over Jean Haren maar het is pas door zijn beslissingen in de context van zijn levenloop te plaatsen dat een evenwichtig oordeel mogelijk wordt. De bijzonder tentatieve bronnen die ons ter beschikking staan maken dit tot een moeilijke opdracht.

Jean Haren werd omstreeks 1544/45 geboren in een protestantse familie in Valenciennes (Henegouwen). Als jongeman studeerde hij in Genève, onder meer op het ogenblik dat Jan Calvijn er overleed (1564). Omstreeks 1566 begon zijn predikantenbestaan binnen het gereformeerd protestantisme. Naar zijn geboortestad kon hij niet want de protestantse opstand van 1566 was er bloedig onderdrukt. Het is mogelijk dat hij in 1574 inging op een amnestie van de Spaanse koning Filips II om de nalatenschap te recupereren van zijn vader, die als calvinistische martelaar was gestorven. Voor en na deze eerste 'beking' verbleef hij vooral in Straatsburg (Elzas); tussendoor trok hij in 1575 als legerpredikant met de troepen van de paltsgraaf Johann Casimir (1543-1592) Frankrijk in om de Hugenootse zaak te ondersteunen. In 1577/78 was hij als Waals minister in Dordrecht actief tot de Waalse synode hem in oktober 1578 naar Brugge afvaardigde. Tijdens de Calvinistische Republiek (1578-1584) aldaar was hij ononderbroken voorganger van de Franstalige protestantse gemeente, die de Sint-Donaaskerk als bidplaats kreeg toegewezen.

Over zijn rol als calvinistisch predikant in Brugge is niet zoveel bekend. Wel kwam Jean Haren uitdrukkelijk in beeld in de tijdspanne 1583-mei 1584, een periode die werd afgesloten met de reconciliatie van Brugge met de Spaanse veldheer en landvoogd Alexander Farnese. Haren wierp zich toen op als vertrouwensfi-

guur en woordvoerder van de jonge edelman Karel van Croÿ, prins van Chimay (1560-1612). Karel was als gouverneur van Brugge en stadhouder van Vlaanderen in dienst van de (opstandige) Staten-Generaal maar kon het niet vinden met Willem van Oranje en zijn Franse politiek (Anjou). Haren, overigens gevolgd door de meeste predikanten in Brugge, was een hevig pleitbezorger van deze anti-Oranjeagenda en een groot voorstander om militaire steun te zoeken bij de flamboyante Duitse paltsgraaf Johann Casimir, onverdacht in zijn protestantse overtuiging. Deze demarches van Haren liepen op niets uit. Gedreven door hun anti-Oranjegevoelens zochten Chimay en Haren op 10 maart 1584 toenadering tot Gent om samen vredesbesprekingen te beginnen met Alexander Farnese. Ze maakten zich sterk kansen voor de protestantse godsdienst te vrijwaren. Toen deze vredehandel uitliep op een volledig debacle voor de protestantse zaak, rekenden de andere protestantse voorgangers in Brugge dit Haren zwaar aan. Harens "verraad" ging hem vooraf toen hij in mei 1584, evenals vele hoofdrolspelers van de Brugse Calvinistische Republiek, noordwaarts vluchtte. Hij werd gearresteerd en in september 1584 uit zijn ambt ontzet. Voor Haren lag er geen toekomst meer in de protestantse publieke kerk in de opstandige gewesten. Hij trok naar Keulen waar hij zich tot het katholicisme bekeerde. Zijn publieke afzwering volgde in maart 1586 in Antwerpen. *Les causes justes*, zijn "récit de conversion" werd in verschillende edities en vertalingen de wereld ingestuurd. In pamflettistische stijl verdedigde hij de Kerk en de dogma's van Rome en haalde zwaar uit naar Calvijn. Vanuit protestantse hoek wordt Franciscus Junius (1545-1602) in stelling gebracht die met een *Admonition chrestienne* (1586) onder meer Harens weinig voorbeeldige levenswandel in Genève in herinnering bracht.

Na 1586 wordt de reconstructie van Harens handel en wandel nog moeilijker. Tot 1593 verdwijnt hij helemaal uit beeld en vanaf 1599 dook hij op in Lotharingen. In Nancy liet hij onder de titel *Profession catholique* een nieuwe uitgave van zijn *Les causes justes* drukken. Bovendien ging hij in een nieuw pamflet, *Treize catecheses*, nog dieper in op Calvijns theologie en de affiniteit ervan met het antitrinitarisme. Deze laatste publicatie was opgedragen

aan Antoinette, de tweede dochter van de hertog van Lotharingen, gehuwd met de eveneens katholieke Johann Wilhelm, de laatste hertog van Kleef (en Jülich-Berg). Haren leefde in die jaren onder hun patronage. Na jaren gevangenis om onduidelijke redenen (1601-1609) trok Haren naar Wezel waar hij in maart 1610 als een verloren zoon publieke getuigenis aflegde in de Waalse protestantse kerk. Ook aan deze nieuwe bekering werd via pamfletten (*Repentance...*) in vele talen ruchtbaarheid gegeven. Het is mogelijk dat opnieuw pragmatische overwegingen hem tot deze nieuwe overstap brachten. Toen Antoinette van Lotharingen na de dood van haar man Johann Wilhelm (1609) niet langer in staat was hem te helpen, koos hij immers voor een hofambt in Düsseldorf, in het Land van Kleef, bij de protestantse opvolger Johann Sigismund.

Jean Haren verliet in 1611 het Rijngebied richting Holland. De Waalse synode aldaar was zeer terughoudend om hem een functie te bezorgen. Wellicht was hij nog in leven in 1613; het jaar van overlijden en zijn begraafplaats zijn niet bekend.

Boekbesprekingen

Henri PLATELLE

Mentaliteit en religie in de middeleeuwen

In de middeleeuwse cultuur stond de wereld van de doden veel dichterbij die van de levenden. De omgang van de stervelingen met het hiernamaals was een dagelijkse realiteit. Rond dit thema, dat zeer breed wordt opgevat, zijn in dit boek 18 artikelen gebundeld van de hand van Henri Platelle. De auteur maakt ons bekend met middeleeuwse processen en met praktijken als hekserij, godsoordelen, ... Hij baseert zich hiervoor op getuigenissen van tijdgenoten zoals Ambard, bisschop van Lyon, Thomas van Cantimpré, Gilles Carrier, deken van het kapittel van Kamerijk, en Hugues de Marchiennes. Platelle (° 1921), was tot 1987 hoogleraar aan het *Institut Catholique de Lille* en lange tijd lid van de Koninklijke Academie van België. In 1962 werd zijn doctoraatsthesis over het goederenbezit van de abdij van Saint-Amand en Pévèle gepubliceerd. De bundel die hier besproken wordt, moet opgevat worden als een hulde aan de auteur en zijn historiografische verdiensten. De artikels zijn in drie hoofdstukken onderverdeeld: 1) de religieuze mentaliteit; 2) de religieuze structuren; 3) religieuze modellen: verdichting en waarheid. Alle 18 artikelen werden in de periode 1970-1997 in diverse tijdschriften uitgegeven. De focus ligt op de hoge middeleeuwen, met een voorkeur voor de periode tot het jaar 1000.

Voor onze regio is vooral het artikel – in 1986 in deze *Handelingen* gepubliceerd – over Sint-Donaas, patroon van Brugge en aartsbisschop van Reims van 360 tot 399, interessant. De auteur behandelt hierin het thema van de geboorte van meerlingen. Hij verwijst naar de bijzondere devotie van de Bruggelingen voor Sint-Donaas, wiens relikwieën in 840 naar Brugge werden overgebracht. Over deze heilige was lange tijd erg weinig bekend, tot een anonieme fictieve biografie, wellicht geschreven op het einde van de 11 de eeuw, opdook. Daarin wordt verteld hoe Cornelius, een Romeins legeraanvoerder, de heerschappij verwierf over de streek rond Vendière sur Marne. Zijn vrouw Licinia beviel op een dag van zeven kinderen. Cornelius dichtte elk van de kinderen een andere vader toe en verdacht zijn vrouw van overspel. Een jaar lang liet hij haar bewaken en verbood hij haar met andere mannen te spreken. Ondanks deze strenge controle zette Licinia kort daarna een negenling op de wereld. Onder de

negen boorlingen bevond zich ook Donatianus. Cornelius beseftte na deze tweede miraculeuze geboorte dat van overspel geen sprake kon zijn, wel van een goddelijke tussenkomst. Platelle vergelijkt deze legendarische passage met gelijkaardige getuigenissen uit de vroege middeleeuwen. Het artikel is kenmerkend voor de bundel, waarin het middeleeuwse bijgeloof, de fascinatie voor de dood en goddelijke interventies centraal staan. De aanpak van Platelle is nogal anekdotisch, ondanks de vergelijkingen die hij maakt met gelijkaardige getuigenissen in kronieken of heiligenlevens. Dit neemt niet weg dat hij erin slaagt een aantal bijzondere aspecten van de middeleeuwse cultuur op een boeiende manier onder de aandacht te brengen. Zijn bijdrage over *le cadavre qui saigne en présence de son meurtrier* is in dat opzicht bijzonder interessant. Lange tijd bestond namelijk de opvatting dat wanneer men een verdachte van moord confronteerde met het lichaam van het slachtoffer, het lijk opnieuw begon te bloeden indien de verdachte schuldig was.

In deze bundel missen we twee voor het graafschap Vlaanderen interessante artikels. In 1966 beschreef Platelle in deze *Handelingen*, onder meer op basis van de pouillé van 1455, het 15 de-eeuwse parochieleven in Rijsel. In 1982 verscheen dan weer in het tijdschrift *Mélanges de science religieuse* een artikel over Anselmus Adornes en zijn reis naar het Heilig Land. Los daarvan stellen we ons vragen bij de meerwaarde van dit huldeboek. Niet alleen gaat het om een recyclage van reeds gepubliceerde artikels, de vormelijke uitwerking is ons inziens bovendien weinig geslaagd.

Hendrik Callewier

Henri PLATELLE, *Présence de l'au-delà. Une vision médiévale du monde.* – Villeneuve-d'Ascq : Presses universitaires du Septentrion; Rijsel : Presses de l'université Charles-de-Gaulle-Lille 3, 2004. – 350 p.; ill. – (*Histoires et civilisations*). – ISBN 2-85939-852-X

Albert DEROLEZ

Een nieuwe typologie voor het gotisch boekschrift

Vele vorsers hebben paleografische expertise opgebouwd door jarenlang intens om te gaan met handgeschreven teksten uit het verleden. Theorievorming over vormen en evolutie van het schrift in het verleden is inderdaad niet echt noodzakelijk om vlot oude teksten te lezen. Merkwaardig is dat ook paleografen die zich specifiek richten op de geschiedenis van het schrift meegaan in deze opinie. Het subjectief aanvoelen van een handschrift haalt het dan op de systematische analyse van letter- en woordvormen, ductus, en andere materiële verschijningsvormen van het schrift in het verleden.

Uiteraard nemen de meeste paleografen afstand van dit pleidooi voor subjectivisme. Ze pleiten er sterk voor de studie van het oud schrift te objectiveren. De nomenclatuur, het correct benoemen van schrifttypes, zorgt dan voor een kader. Daartoe wordt aan elk type een aantal kenmerken toegedicht. Anderzijds leert de praktijk hier dat verwetenschappelijking en poging tot objectivering niet steeds meer inzicht hebben opgeleverd. Rond paleografische studies hangt weleens een aura van hermetisme en hoge specialiteit. En het moet inderdaad gezegd dat een aantal vakspecialisten weinig hebben gedaan om deze vooroordelen terug te wijzen. Paleografische publicaties pakken graag uit met vakjargon, en er wordt wel eens meer aandacht gegeven aan de uitzonderingen en aan zijdelingse excursies dan aan het veilig stellen van algemene principes en kenmerken.

In dit paradoxale veld van verwetenschappelijking neemt de Nederlandse handschriftenspecialist en paleograaf Gerard Lieftinck (1902-1994) een bijzondere plaats in. Misschien was hij niet steeds de meest heldere auteur. Dit geldt onder meer voor het onderzoek dat hij, na een te kort verblijf in Brugge, in 1953 publiceerde over de scriptoriarelaties tussen enerzijds de cisterciënzerabdijen Ter Doest en Ten Duinen en anderzijds de Brugse kapittelkerk Sint-Donaas. Wel hebben Lieftincks opvolgers vanuit zijn algemene inzichten een helder en transparant kader opgezet om het middeleeuwse boekschrift éénduidig te benoemen. Lieftincks 'systeem' werd vooral 'gepopulariseerd' via *De descriptione codicum*, een syllabus – er zijn meerdere edities – samengesteld door Gerda Huisman en de vorig jaar overleden Jos Hermans voor hun college 'Inleiding in de Westerse Handschriftenkunde/Codicologie' aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Deze syllabus vond ook buiten de academische wereld

haar weg en werd in vele handschriftenbibliotheken in de Lage Landen als handboek gebruikt bij het beschrijven van manuscripten. Codicologen werden op deze manier toegerust met een inzicht dat middeleeuws boekschrift (1200-1500) in hoge mate in drie, op basis van objectieve kenmerken te onderscheiden schrifttypes (*textualis*, *cursiva*, *hybrida*) kan worden ondergebracht. Op zijn beurt kan elk type fijner worden omschreven naargelang de zorg van uitvoering (*formata*, *libraria*, *currens*), waarbij *formata* uiteraard staat voor het kalligrafisch meest verzorgde schrift en *currens* voor het haastwerk.

Uiteraard zijn er ook hier zwakke plekken aan te wijzen. Lieftinck werkte vooral met 'eigen' materiaal en had te weinig oog voor de specifieke tradities in zuidelijk Europa. Bovendien heeft de handschriftenstudie de voorbij jaren een hoge vlucht genomen en is het vandaag veel makkelijker om op korte tijd vele handschriften van verschillende origine te bekijken en te vergelijken. Ten slotte kunnen vandaag ook ten volle de vruchten van het internationaal '*manuscripts datés*'-project worden geplukt, dat vooral op het vlak van het dateren van paleografische evoluties veel mogelijkheden biedt.

Met dit nieuwe boek, *The palaeography of Gothic manuscript books*, is nu een nieuwe mijlpaal geplaatst. De auteur, Albert Derolez, is een vorser die een levenslange expertise inzake codicologie koppelt aan een ver doorgedreven objectiverende wetenschappelijke benadering. Kan er overigens in Vlaanderen een andere onderzoeker worden aangewezen die meer middeleeuwse boeken onder ogen heeft gehad? Dat Derolez deze nieuwe studie aan Lieftinck opdraagt is meer dan een handeling uit piëteit voor de grote roerganger uit het noorden. Derolez neemt in grote lijnen de indeling en nomenclatuur van de Leidse codicoloog als uitgangspunt en herschikt en verfijnt ze door het integreren van de verworvenheden van een halve eeuw studie van de Westerse paleografie van de middeleeuwen. Wat oneerbiedig geformuleerd kunnen we Derolez' boek aanzien als de geactualiseerde 'Lieftinck'. Dat de verwerking van zoveel recent onderzoek de transparantie en de 'eenvoud' van de classificatie niet heeft weggedrukt, is de grote verdienste van dit nieuwe boek.

Hoe heeft Derolez zijn onderwerp afgebakend en opgebouwd? Vooreerst gaat dit boek over het boekschrift in 'Westelijk' Europa tijdens de middeleeuwse gotiek, zeg maar van 1200 tot 1500. Oorkondenschrift en ander 'archivalisch schrift' blijven buiten beschouwing. Vanuit pragmatische overwegingen is dit verdedigbaar. Vanuit wetenschappelijk standpunt valt dit te betreuren. Recent nog toonde Jan Burgers ('Paeleography and Diplomatics. The Script of Charters in the Netherlands

during the Fourteenth and Fifteenth Centuries', in: *Quaerendo*, 38 (2008), 9-31) aan hoesterkboekschriften oorkondenschriftaanelkaarschatplichtig zijn en dat vooral op het vlak van de datering en de chronologie de studie van oorkonden de kennis van boekschrift sterk kan verfijnen.

Na een korte, uitstekende inleiding op de geschiedenis van het middeleeuwse boek – een betere tekst die in kort bestek en op basis van de recentste wetenschappelijke inzichten dit onderwerp behandelt, is mij niet bekend – volgen negen hoofdstukken waarin de diverse schrifttypes (en de eventuele subtypes) worden besproken. Als een verre aanzet komt uiteraard eerst het Karolingische schrift aan de beurt, vervolgens wat nu gemakshalve de *praegothica* wordt genoemd, het schrift uit de diffuse overgang van Karolingisch naar middeleeuws gotisch schrift. Als het eerste 'echte' gotische schrift komt de *textualis* aan de beurt, een hoofdstuk over de noordelijke variant zoals die bij ons in de Nederlanden werd toegepast en een ander over de zuidelijke variant, inclusief de daarbij aansluitende *semitextualis*. Door aandacht te vragen voor de *semitextualis* (karakteristiek formeel kenmerk: de letter 'a' in één verdieping) wordt de classificatie op een galante manier uitgebreid en verfijnd. De *textualis* kan algemeen worden beschouwd als hét formele boekschrift van de 13de eeuw. Vervolgens worden de cursieven aangesneden. Zo weinig literatuur er over de wat saaie, klassieke en relatief eenduidige *textualis* beschikbaar is, zo veelzijdig zijn de geschiedenis én de literatuur van het middeleeuwse cursieve boekschrift. Derolez vangt dit goed op door eerst een algemeen hoofdstuk in te lassen en vervolgens specifieke hoofdstukken te wijden aan de vooral in de late middeleeuwen zeer algemene *cursiva*, de oudere *cursiva antiquior* (met 'a' met twee verdiepingen) en de merkwaardige en 'omstreden' *hybrida*. Als subtype onder de *cursiva* stipt Derolez de *bastarda* aan die in veel publicaties als 'lettre bourguignonne' wordt aangeduid. Het is het typische luxeschrift van de scriptoria van de Bourgondische hertogen in de 15de eeuw en dit verklaart dat deze *bastarda* letter ook bij een ruimer publiek bekend is. Deze *bastarda* zit heel dicht aan bij de moeilijk af te lijnen groep van hybride gotische letters, de *hybrida*. Derolez grijpt hier in deze moeilijke en subtiele discussie in door de *hybrida* (inclusief de *semihybrida*) als het derde type cursief schrift te classificeren.

Op deze manier laat Derolez de verschillende types middeleeuws schrift op een harmonische manier de revue passeren: de aanlooperperiode (8ste tot 12de eeuw) met Karolingisch en pregotisch schrift en vervolgens vijf vormen van gotisch schrift : noordelijke *textualis*, zuidelijke *textualis* – *semitextualis*, *cursiva antiquior*, *cursiva*, *hybrida* – *semihybrida*. Algemeen

kan worden gezegd dat de classificatie uitgaat van *textualis* en cursief, waarbinnen respectievelijk twee en drie types worden ondergebracht. Elk type biedt ruimte voor het aflijnen van subtypes, wat hier met overleg gebeurt. Elk schrifttype wordt uitvoerig besproken met een evenwicht tussen algemene kenmerken en de specifieke karakteristieken en evoluties voor elke letter afzonderlijk. Op vele plaatsen maakt Derolez keuzes die omstandig worden toegelicht. De vele technische tekeningen (alle lettervormen binnen elk type) en de uitstekend gedocumenteerde paleografische atlas (160 foto's) nodigen de lezer uit om met het materiaal in de hand mee te gaan in deze keuzes. Het laatste hoofdstukje ten slotte is een restrubriek. Dat dit een klein hoofdstuk is geworden, geeft meteen aan dat de nieuw aangereikte classificatie het grote veld dekt.

The palaeography of Gothic manuscript books is een werk dat alleen na een lange wetenschappelijke carrière kan worden geschreven. Het stemt ons bijzonder gelukkig dat Albert Derolez daartoe de moed heeft gevonden. De prestigieuze reeks waarin het boek is opgenomen – *Cambridge Studies in Palaeography and Codicology* – en de bijzonder keurige inhoudelijke en vormelijke afwerking bezorgen dit werk terecht een groot gezag. Derolez' werkstuk is een paleografische atlas, een wetenschappelijke studie, een handboek voor het onderwijs en een originele benadering van de middeleeuwse cultuurgeschiedenis. Deze vele functies in één boek verenigen is een bijzonder grote verdienste, zeker wanneer, zoals hier het geval is, het boek op elk van deze gebieden geslaagd is. Maar vooral blijft het een boek dat elke paleograaf bij de hand moet hebben: als gids om het schrift in het middeleeuws boek dat ter studie ligt te kunnen benoemen en om daarover eenduidig met collega's en het grote publiek te kunnen communiceren.

Ludo Vandamme

Albert DEROLEZ, *The palaeography of Gothic manuscript books: from the twelfth to the early sixteenth century*. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – XXI, 203 p. + platen. – (Cambridge Studies in Paleography and Codicology, 9). – ISBN 0-521-80315-2 – ISBN paperback 0-521-68690-7

Deze richtlijnen voor behoorlijk en degelijk stadsbestuur zijn ontstaan in de vroege 14de eeuw en zijn te vergelijken met de *Fürstenspiegel* die verschenen tot lering van landsheerlijke vorsten en gezagsdragers.

De auteurs brengen een catalogus van 27 didactische teksten opgesteld tussen ca.1325 en 1504. Van elke tekst worden de auteur, het werk zelf, de opdrachtereventueel de opdrachtgever(s), de bewaarde tekstoverlevering, de teksedities en de secundaire literatuur gesignaleerd. De auteurs zijn personen die op een of andere wijze bij het stadsbestuur betrokken zijn : stadsschrijvers, juristen, bekleeders van een (politiek) ambt. . .

De teksten zijn niet aanmatigend of belerend maar willen praktisch zijn en een bijdrage leveren tot een degelijk bestuur. De normen en waarden die aan bod komen en waardoor men zich bij het besturen van een stad moet laten leiden zijn : de eendracht (*concordia*), het algemeen nut (*bonum commune*), de wijsheid (*sapientia*), de rechtvaardigheid (*iustitia*), de stedelijke onafhankelijkheid (vrijheid, *libertas*), de vreeze Gods (*timor Dei*).

De leer van degelijk stadsbestuur kan formeel verschillende vormen aannemen: vers of proza, spreuken en zegswijzen of dichtvorm, didactische of rechtstraktaten. Dikwijls wordt verwezen naar de klassieke oudheid (Aristoteles, Seneca, Cicero) en de Bijbel, maar ook naar kerkvaders of theologen (Thomas van Aquino). Sommige van deze vormen (spreuken en zegswijzen op rijm) kenden een ruime verspreiding en zijn in meerdere versies en handschriften overgeleverd, vaak nog lang na hun ontstaan, maar andere (de *Ratsgedichte* van Willem von Hildegarsberch en van Heinrich von Rang) vinden wij slechts in één handschrift terug. Bijzonder ruime verspreiding kenden de leerdichten *Der leken spiegel* en *Dietsche Doctrinale* van de Antwerpse stadsschrijver Jan van Boendale.

Met dit werk leveren de auteurs niet alleen een reeds uitgebreide catalogus van bestaande middeleeuwse teksten voor degelijk stadsbestuur, maar ook een typologie van de door hen gecatalogeerde teksten. Zij noemen hun studie een aanzet voor verdere navorsing binnen het door hen afgebakende domein, waarvoor wellicht nog gelijkaardige teksten kunnen gevonden worden. Bovendien kan in een later stadium van onderzoek verder ingegaan worden op de verhouding – rechtstreekse maar wellicht veeleer onrechtstreekse beïnvloeding – tussen de vele normatieve teksten in de *Costuymen* en de meer algemene hier samengebrachte teksten.

Deze o.i. bijzonder belangrijke studie, die ongetwijfeld zal aanzetten tot verder onderzoek, sluit af met een uitgebreide literatuuropgave.

Jacques Mertens

Heike BIERSchWALE & Jacqueline VAN LEEUWEN, *Wie man eine Stadt regieren soll. Deutsche und niederländische Stadtregimentslehren des Mittelalters.* – Frankfurt am Main: Peter Lang, 2005. – X-186 blz. – (Medieval to Early Modern Culture – Kultureller Wandel vom Mittelalter zur frühen Neuzeit, VIII)

'Bekende Vlamingen'

In het najaar van 2007 verscheen het 18de deel van het NBW (*Nationaal Biografisch Woordenboek*; redactiesecretaris Hans Rombaut), uitgegeven door de Koninklijke Vlaamse Academiën. Het eerste deel van het NBW zag in 1964 het licht, onder impuls van prof. dr. J. Duverger en na vele jaren van voorbereiding. Dit eerste deel bewees meteen dat het op wetenschappelijk vlak niet moest onderdoen voor de sinds 1866 verschijnende *Biographie nationale*. In de loop van zijn meer dan veertigjarig bestaan heeft het NBW zich ook aangepast aan meer recente opvattingen i.v.m. op te nemen personen (meer tijdgenoten en vrouwen, figuren uit heel verschillende maatschappelijke sectoren, enz.). Sinds het 17de deel zijn ook foto's opgenomen, meestal van de besproken personen, soms – en dat lijkt ons minder nodig – van een eigen kunstwerk of van een gebouw waarmee de besproken persoon een band zou hebben gehad. Een nieuwigheid die voor de toekomst van het NBW belangrijk kan zijn, is het feit dat het woordenboek voortaan in goede banen wordt geleid door het nieuw opgericht Vlaams Instituut voor Geschiedenis, waarvan prof. dr. Els Witte voorzitter is. Daarnaast blijft uiteraard een redactionele commissie waken over het wetenschappelijk karakter van de onderneming (voorzitter prof. dr. Werner Waterschoot).

In het hier voorgestelde 18de deel worden biografieën van 159 personen opgenomen, wat het totaal aantal biografische nota's op bijna 3.700 brengt.

Er mogen dan wel sinds 1964 inhoudelijke verschuivingen zijn gebeurd, toch blijft een dergelijk naslagwerk afhankelijk van de medewerking van vele auteurs waardoor er een zekere verscheidenheid aanwezig is. Daardoor zijn alle opgenomen figuren niet even belangrijk en sommige auteurs hebben wel eens de neiging om hun "held" of een "ten onrechte vergeten kunstenaar" met overdreven veel bladzijden tekst te koesteren. Dit treft men in alle delen van het NBW aan, maar misschien is het wel onvermijdelijk. Een biografisch naslagwerk heeft met andere encyclopedieën gemeen dat men er niet enkel juiste informatie in opzoekt, maar dat men bij het doorbladeren ook geboeid geraakt door het leven van markante persoonlijkheden waarvan men voordien misschien nooit gehoord heeft

Maar ook nu blijft het weer moeilijk om – los van een subjectieve keuze en denkend aan het studiegebied van ons Genootschap – een goed beeld te geven van de rijke inhoud van het NBW. Beginnend met de middeleeuwen

kunnen we niet omheen Lodewijk van Gruuthuse, de familie De Baenst, Adolf en Filips van Kleef, Jeronymus Lauwerein en de Brabantse hertog Hendrik I (met eventjes 27 kolommen). Uit de vorige eeuw komen naar voor politici als August Borms, Edgard Delvo, Jozef De Vleeschauwer, Frans Grootjans, Frans van der Elst, Piet Vermeylen, farmacoloog Paul Janssen, journalist Johan Anthierens, historici Adriaan Verhulst en Albert De Jonghe. Cyriel Moeyaert brengt verscheidene Frans-Vlaamse auteurs tot leven. De jezuïeten-missionarissen Frans Boon (in Japan) en Kamiel Bulcke (in India) sluiten dan weer aan bij “Vlaanderen zendt zijn [geleerde] zonen” uit. En in Brugge is men pater Jozef Boon, de auteur van het bekende H. Bloedspel, nog niet vergeten. Ten slotte, kunnen we beter besluiten dan met de eens zo populaire “Flandriens” Romain en Sylveer Maes?

Luc Deuliegher

Nationaal Biografisch Woordenboek. – Deel 18. – Brussel: Paleis der Academiën, 2007. – XII + XXIV p., 964 kol., ill. – ISBN 9789065690302

KRONIEK

PERSONALIA

Nieuwe redactiesecretaris. – Na het ontslag van Dominique Maréchal als redactiesecretaris in 1999, heeft Ludo Vandamme vanaf 2000 de redactie van ons tijdschrift in goede banen geleid, dit tot voldoening van elkeen. Zijn brede belangstelling voor de historische wetenschap was uiteraard een grote hulp bij het delicate redactiewerk. Het heeft helaas niet lang mogen duren, want hij heeft nu een nieuwe uitdaging aanvaard bij dat andere West-Vlaamse tijdschrift “voor alle verstandige Vlamingen”, *Biekorf*, waar Lucien Van Acker het na 25 jaar redactie voor bekeken houdt. En zo moest het bestuur op zoek gaan naar een nieuw redactiehoofd. Na enig aandringen heeft ons dynamische bestuurslid Paul Trio, Prof. aan de K.U. Leuven, zich nu bereid verklaard het redactiesecretariaat te bemannen, hopelijk voor vele jaren.

Het Bestuur

In memoriam J. Trimpe Burger. – Op 25 maart 2008 overleed te Oostkapelle (Walcheren) ir. Jan Trimpe Burger (°20 augustus 1923), bij leven Provinciaal Archeoloog van Zeeland.

Jan Trimpe Burger heb ik voor het eerst ontmoet in 1955 op de ROB (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek) te Amersfoort, in het bureau van de castelloloog J. G. N. Renaud, bij wie ik met een pak middeleeuwse keramiekscherven uit Vlaanderen op “consultatie” was. (Ik was toen, in juli en augustus, op stage bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Den Haag en ik nam de gelegenheid te baat om aan de beste kenner van oude keramiek advies te vragen). Trimpe – van opleiding landbouwkundig ingenieur (Wageningen), maar sinds 1 april 1955 bij de ROB in dienst – kwam het bureau binnen en vroeg of hij mocht meeluis-teren. Hij wist toen nog niet dat hij enkele jaren later dé specialist zou worden van middeleeuws Vlaams aardewerk.

In 1965 werd Jan Trimpe naar Zeeland gedetacheerd met als standplaats Aardenburg, gelegen nabij de rijksgrens, wat het contact met Vlaamse collegae ten goede kwam. In 1971 werd hij Provinciaal Archeoloog van Zeeland; enkele jaren later, in 1982, verhuisde hij naar Oostkapelle. In 1986 ging hij vervroegd op pensioen.¹

1 In de brochure *Nederlandse Archeologische Rapporten 3* (ROB, 1986) zijn de voordrachten opgenomen, gehouden op de feestelijke afscheidsbijeenkomst te Middelburg (26 maart 1986). Pp. 75-79 bevatten de bibliografie van J. Trimpe Burger.

Op vele plaatsen in zijn werkgebied – de Zuidhollandse eilanden inbegrepen – heeft hij gegraven; het zijn er te veel om ze hier allemaal op te noemen. Zijn belangstelling ging vooral uit naar de Romeinse tijd en de middeleeuwen. In zijn woonplaats Aardenburg bracht hij het Romeinse castellum aan het licht en hij vond er het materiaal voor zijn basiswerk over de keramiek uit de 13de-14de eeuw. Het archeologisch-historisch museum dat hij te Aardenburg inrichtte, was dan ook voor een groot gedeelte op zijn opgravingsresultaten gestoeld. Heel belangrijk was ook zijn grootschalige onderzoek van de vroegmiddeleeuwse ronde burg van Oost-Souburg op Walcheren. Als echte Zeeuw heeft hij ook onderzoek verricht naar de vlucht- of vliedbergen, zo typisch voor het Zeeuwse eilandenlandschap, maar ook niet onbekend in westelijk Vlaanderen. Voor de Provinciaal Archeoloog was het Zeeuws Museum te Middelburg het centrum van zijn activiteiten; voor het vele materiaal dat zijn opgravingen aan het licht brachten, kon hij er tevens een vondstendepot en een werkatelier inrichten.

Mede door het jarenlange wonen in Aardenburg had hij veel belangstelling voor het archeologische werk in Vlaanderen en het was hem nooit te veel om hulp te bieden wanneer deze hem werd gevraagd. Grootmoedig liet hij collegae onderdelen van zijn onderzoek publiceren. Uiteraard volgde hij van nabij het onderzoek in het Romeinse Oudenburg, gelegen aan het andere einde van de weg die, via Brugge, de twee castella verbond. In 1962 meldde hij aan prof. dr. Jozef Mertens de ontdekking te Oudenburg van drie skeletgraven (met grafgiften), de eerste graven van het grote Laatromeinse grafveld, waarvoor de daarop volgende opgraving 216 graven zou opleveren.

Jan Trimpe Burger was een wetenschapper met een grote inzet, geen man van veel woorden, eerder gesloten en weinig van zeps, maar eenmaal je zijn vertrouwen genoot, was hij een innemende en trouwe vriend. Met de geschiedenis en de oudheidkunde van Zeeland zal zijn naam voor altijd verbonden blijven.

Luc Devliegher

In memoriam Roger Degryse. – Roger Degryse (Oostende 7 juli 1913 – Berchem 17 november 2006) promoveerde tot Doctor in de Geschiedenis en werd leraar in het middelbaar onderwijs. Zijn bijzondere belangstelling ging uit naar alles wat met visserij te maken had. Hij schreef talrijke bijdragen over de haringvisserij, over het haringkaken, over de visserij in het algemeen, over de verschillende types van vissersboten en over de reglementen die de visserij beheersten. Veel van

zijn bijdragen verschenen in Ostendiana en in de Mededelingen van de Marine Academie. Ook in onze Handelingen was hij vaak te gast. Zijn eerste artikel verscheen er in 1939 en behandelde de haringvisserij in de middeleeuwen. Twaalf bijdragen, soms uitgebreide studies, verschenen bij ons, de laatste in 1983. Zijn acht kinderen en talrijke kleinkinderen en achterkleinkinderen schreven bovenaan het overlijdensbericht van de drieënnegentigjarige: Stil ben je van ons heengegaan, altijd heb je voor ons klaargestaan. Geschiedenis was je grote passie, je was een heel bijzonder man.

Andries Van den Abeele

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Jaarvergadering. – Op 15 december hield het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge zijn jaarvergadering in het Brugse Stadsarchief. Bij het begin van de zitting bracht voorzitter L. Devlieghe hulde aan de op 16 oktober 2007 overleden Prof. Em. Dr. Chris Vandebroeke, sinds 1981 lid van ons bestuur. Zoals Prof. M. Cloet het schreef in onze Handelingen 2007, pp. 493-496, was hij een eminent historicus van de sociale en demografische geschiedenis van de kleine man in Vlaanderen, wat hij ook heeft willen vertalen door zijn politieke engagement in de Volksunie, o.m. als lid van het Vlaams Parlement en de Senaat.

Na een overzicht van de werking van het bestuur gedurende het afgelopen jaar, stelde de voorzitter Prof. Dr. Paul Trio voor als de nieuwe redactie-secretaris en als de spreker van de dag. Het onderwerp was ongetwijfeld actueel en betrof het door de stad Brugge pas aangekochte beroemde drieluik van de Ieperse proost Nicolaas van Maelbeke dat o. m. door J. Weale altijd als een authentiek werk van Jan van Eyck werd beschouwd. Het schilderij werd in 1867 te Brugge voor het eerst in een tentoonstelling aan het publiek getoond. P. Trio gaf vervolgens – met behulp van mooi beeldmateriaal, door de Stedelijke Musea verschaft – een overzicht van wat over het drieluik bekend is, besprak enkele historische en kunsthistorische problemen en stelde tenslotte enkele hypothesen voor. Zolang er echter geen grondig technisch onderzoek gebeurt, blijven er meer vragen dan antwoorden.

L. Vandamme stelde dan afl. 2 van de Handelingen 2007 voor die – aangezien zij is opgevat als huldenummer voor de 80-jarige voorzitter – gevarieerde bijdragen bevat door 16 bestuursleden. Als kers op de taart sprak

historica Lori Van Biervliet een eerder ongewone "laudatio" uit voor de gevierde, collega in monumentencommissies en in het Berek van Bie-korf. Het werd een aangepast levensbericht, doorweven met nogal wat rederijksverzen en -rijmen ("... heeft in Oxford de valsheid betwist / van de beruchte Vlaamse kist") en met – zoals de gevierde ons zelf nadien toevertrouwde – te veel lof.

Met een dankwoord van de voorzitter en de traditionele bierreceptie werd de jaarlijkse, maar ditmaal toch iets anders verlopende ledenbijeenkomst afgesloten.

Het Bestuur

Pax Romana. – Op 29 april had in het stadhuis te Oudenburg de voorstelling plaats van een aflevering van het tijdschrift Vlaanderen, gewijd aan de Pax Romana in onze gewesten. Burgemeester I. Dereeper, hoofdredacteur en initiatiefnemer J.-L. Meulemeester en schepen P. Velle namen achtereenvolgens het woord om de publicatie voor te stellen en meteen nog eens het belang van het Romeinse Oudenburg te onderlijnen. Dit hangt dan weer samen met het ambitieuze ROMA-project – een geslaagde woordspeling: Romeins Oudenburg, Maldegem en Aardenburg – dat o. m. de Romeinse castella in de drie voornoemde steden bestudeert en in de belangstelling brengt, o. m. door de verdere uitbouw van de musea te Oudenburg en te Aardenburg. (Maldegem is intussen minder Romeins gaan denken en trekt nu meer de kaart van de middeleeuwse deelgemeente Middelburg – met de site van het kasteel van P. Bladelin – wat het verdere wetenschappelijke onderzoek van het castellum van Maldegem-Vake spijtig genoeg in gevaar brengt).

In de voorgestelde aflevering wordt een beeld geschetst van het leven tijdens de Romeinse bezetting, m.a.w. van het leven tijdens de "gewapende vrede". De bezetter is de baas. Hij legt zijn wil op, op het gebied van de administratieve en sociale organisatie. De Romeinse staatsgodsdienst wordt ingevoerd; lokale Keltische en Germaanse goden worden geromaniseerd. Allerlei verplichtingen en belastingen worden ingevoerd; hulp-troepen worden gersoneld; nieuwe wegen begunstigen de handel en door de aanwezigheid van het leger zijn meer landbouwproducten nodig. Het leger is een belangrijk element voor het verzekeren van de stabiliteit van het regime.

Naast de grote artikels die de Pax Romana vanuit verschillende oogpunten behandelen, is er een reeks kleine bijdragen over militaire aspecten in plaatsen in het westen en het oosten van onze gewesten (Oudenburg, Aardenburg, Maldegem, Kortrijk, Velzeke, Watten en Tongeren).

Dankzij deze boeiende aflevering kan iedereen met belangstelling voor geschiedenis heel wat bijleren over "onze Romeinse tijd", die voor de meesten tot enkele namen beperkt is gebleven. Het is wel spijtig dat een goede selectieve Nederlandstalige bibliografie ontbreekt.

Luc Devliegher

Kloosterproblemen in Brugge. – Er zullen maar weinig Bruggelingen ooit het strenge slotklooster van de Redemptoristinnen of "Roo Nonnen" in de Katelijnestraat hebben bezocht. Het klooster werd ingewijd op 25 juni 1845 en een kleine maand later begon men met de bouw van de kerk waarvan de wijding op 8 september 1847 plaatsvond. Dit althans volgens een kloosterkroniek die wij in 1966 eventjes mochten inkijken. In latere tijden werd nog bijgebouwd; in de nu verwilderde tuin werden enkele neogotische gebouwtjes opgetrokken en enkele 17de-18de-eeuwse huizen in de Katelijnestraat werden in het grote kloostercomplex opgenomen. Het is een schilderachtig geheel, binnen hetwelke het oorspronkelijke bouwblok met het laatclassicistische kloosterpand in verrassend goede staat verkeert. Het pand met de kunstvolle deuromlijstingen oogt monumentaal, iets wat wij in geen ander Brugs vrouwenklooster aantreffen. De éénbeukige kerk is gebouwd in een neogotische stijl die wij in onze streek nergens meer terugvinden. Helaas heeft men in 1962-1963, zonder enige reden, de merkwaardige voorgevel vervangen door een soort neobarokke halsgevel, waarvoor zelfs een stadssubsidie van 60.000 Fr. werd verleend. Als men weet dat de Stedelijke Academie voor Schone Kunsten, aan de overzijde van de straat, met plaatsgebrek kampt of dat de Stedelijke Musea een schrijnend gebrek hebben aan depot- en atelierruimte, dan lijkt het toch aangewezen dat de Stad Brugge zich over dit oude klooster zou ontfermen. Slopen en verkavelen is uit den boze. Brugge is geen speculatiegebied. Als dergelijke kloostercomplexen vrijkomen, dient de Stad eerst en vooral een architectuurhistorisch en stedebouwkundig onderzoek in te stellen. Wat is waardevol en wat kan/mag er gebeuren? Die kloosters behoren tot het oude stadswefsel dat ook in onze tijd nog een rol kan spelen. Hun gebouwen hebben monumentenwaarde. Groene ruimten moeten niet noodzakelijk worden verkaveld en volgebouwd.

Er is de laatste jaren in Brugge één en ander gebeurd met oude kloosters. De 19de-eeuwse kloosters van de paters Kapucijnen (Clarastraat) en van de Coletienen (Coletienenstraat) werden afgebroken; van dit laatste klooster werd vóór de sloop (1997) niet onderzocht of er nog iets van het

in 1469 gestichte complex overgebleven was. In 1954-1966 verdween, zonder veel commentaar, de 17de-eeuwse Cisterciënzerinnenabdij van Hemelsdale.² Een gelijkaardig klooster, dat van de Theresianen in de H. Losschaertstraat, daterend uit de tweede helft van de 17de eeuw, staat te verkommeren. De herstelde kloosterkerk wordt – te weinig – als concertzaal gebruikt; daarnaast zijn er o.m. nog het zusterskoor, de kapittelzaal en twee pandgangen. In 1852-1853 werd het klooster “verrijkt” met een tweede kazerneverdieping die zo vlug mogelijk mag afgebroken worden. Dit gebeurde trouwens ook bij de geslaagde herstelling van het Voorkwartier (1769) van het oude Kartuizerklooster in de Langestraat.³

Luc Devliegher

Gruuthuse en Brugge in de verf. – Na een langdurige gevelrestauratie is het Gruuthuse weer deels toegankelijk. Het museum opende begin 2008 met twee tentoonstellingen: items uit de eigen collectie en een reeks stadsgezichten. De titel van de eerste tentoonstelling, *Van A(lbast) tot Z(ink)*, suggereert een volledig overzicht van de collectie, hetgeen geenszins het geval is. Het gaat om een ‘tijdelijke presentatie’ van enkele ‘topstukken’ uit de Gruuthuseverzameling. De tentoonstelling, ingericht op de benedenverdieping van het museum, bestaat uit een zeer beperkte keuze van voornamelijk textilia, zilverwerk, ceramiek, enkele meubelen en beeldhouwwerk. De stukken liggen als fossielen onder glas of staan uitgesteld op rekken, tafels of consoles die de ruimten eerder verstoren dan aankleden. Praktisch in elke kamer is een groot bord aangebracht met informatie over een ander Brugs museum. Dit werkt als een reclamespot die het televisieprogramma herhaaldelijk verstoort en de bezoeker bovendien in verwarring brengt. Het verband tussen de voorwerpen is sowieso al moeilijk te vatten. In de grote keuken, bijvoorbeeld, wordt een beeld gegeven van ‘het dagelijks leven van de Brugse burger’. Naast aarden kruiken en smeedijzeren potten, vuurpotten en wijnflessen,

- 2 In 1952 werd nog geschreven dat bij de overbrenging van het Atheneum in het kloostercomplex, ook de de abdijgebouwen gerestaureerd zouden worden (*Handelingen van het Genootschap voor Geschiedeniste Brugge*, 123 (1986), p. 255). In het zelfde jaar bezochten wij de oude abdij om een lijst op te maken van de foto's die het A.C.L. (nu Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium) zou opnemen. Het betreft de foto's B 140418-140435 (1952); L. DEVLIEGHER, *25 jaar monumentenzorg in West-Vlaanderen (1950-1975)*, afb. 224-227 (Brugge, 1975); C. VANTHOURNOUT, *De abdij Hemelsdale. Tentoonstellingscatalogus*, pp. 122-126 (Kortemark, 1986).
- 3 Cfr. J. ESTHER, J. DE GRAUWE en V. DESMET, *Het Kartuizerklooster binnen Brugge* (Brugge, 1980).

liggen of staan: muziekinstrumenten en een religieus bruidskleed. Een bizarre combinatie. Men vraagt zich verwonderd af waar het in de tentoonstelling om te doen is en of de huidige thematiek bij de definitieve herinrichting zal worden aangehouden. Scenografisch wordt er absoluut geen rekening gehouden met de architectuur van het gebouw. De items kunnen even goed in een loods worden opgesteld. Binnen de huidige politiek om zoveel mogelijk publiek naar een museum te lokken, moeten de tentoonstellingen ook 'publieksvriendelijk' zijn en afgestemd worden op doorsneebezoekers, zonder echter aan wetenschappelijke kwaliteit in te boeten. 'Scientia non habet inimicum nisi ingnorantem' (de wetenschap heeft geen vijand tenzij de onwetende) prijkt er op het 16de-eeuws spinet van Hans Ruckers in de Gruuthusekeuken. Mensen houden van binnenkijken in andermans woningen. Waarom van het Gruuthuse geen 'huis' gemaakt, voor welk doel de oudheidkundige collectie bijzonder geschikt is. 'Thuis bij Lodewijk van Gruuthuse' met informatie over het gebouw, de bewoners en hun tijd, zou zeker en vast elke toerist kunnen bekoren. Wanneer men de populistische trend in Brugge wil volgen, kan men zelfs denken aan een 'Biermuseum' in de gebouwen van het zgn. Steenmuseum. Wetenschappelijk onderbouwd en prettig voorgesteld, past het onderwerp perfect bij het Gruuthuse, hetgeen allerminst kan gezegd worden van het Frietmuseum in de Saaihalle... Er zit nog toekomst in Gruuthuse.

Een tweede tentoonstelling in het Gruuthuse loopt van 21 maart tot 21 september 2008, met een verzameling stadsgezichten onder de noemer: *Brugge in de verf*. Voor de meeste bezoekers was het zoeken en navragen naar de locatie van het gebeuren op de bovenverdieping van het Gruuthuse. Signalisatie blijft een zwak punt in de Brugse museumwereld. In vijf zalen is een reeks stadsgezichten opgehangen, voornamelijk uit de periode 1875-1930. De afbeeldingen zijn thematisch ingedeeld en handelen over: 1. Molens en stadspoorten; 2. Begijnhof en godshuizen; 3. Pleinen en gevels; 4. Straten en reien. Alle werken komen uit de stedelijke verzamelingen. Over het algemeen zijn de schilderijen iconografisch interessant. Het merendeel van de doeken is echter tweederangs. Daarentegen getuigen de schilderijen van E. Rommelaere en L. Reckelbus van een beter *métier*. Het *Arentshof* van Reckelbus is zelfs bijzonder geslaagd. Indrukwekkend zijn de grote doeken van A. Joostens (*Jan van Eyckplein met Spiegelrei*) en de romantische taferelen van E. Wallaeyts (*Steenhouwersdijk*) en F. Van Acker (*Steenhouwersdijk en Brugse Vrijegevels in de sneeuw*). De *Rozenhoedkaai* van François Boussuet uit 1875 doet denken aan 18de-eeuwse stadsgezichten en zelfs aan Canaletto. Een hoogvlieger is het mysterieuze *Le Quai*, een bekend werk van de Fransman Henri Le Sidaner uit 1898.

Verschillende doeken worden bijkomend geïllustreerd door oude foto's, postkaarten of prenten. Dit verlevendigt de tentoonstelling. De tekstborden werden in een kleine brochure meertalig gereproduceerd.

Bepaald ondermaats was de opstelling van de werken in schreeuwelijke kasten, kriskras door mekaar. Het opzet van de tentoonstelling is interessant, maar verdient een betere uitwerking, zowel inhoudelijk als vormelijk. Zo bijvoorbeeld Frank Brangwyn de grote afwezige. Nochtans bulken de Stedelijke Musea van zijn werk. Als geen ander heeft hij Brugse stadsgezichten op de internationale kunstkaart gezet. Tentoonstellingen met pittoreske hoekjes van de stad zijn bijzonder aantrekkelijk voor het publiek in het algemeen. De vreemdelingen komen immers in de eerste plaats uit belangstelling voor de stad zelf, en niet om o.a. Oostenrijkse *Bozetti* in Brugge te bewonderen. Een permanent ingericht Gruuthuse en een wisselende collectie *Stadsbeelden* – bijvoorbeeld in de gelijkvloerse lokalen van het vroegere Gerechtshof op de Burg – zouden het imago van de zieltogende musea opkrikken en een houvast bieden aan de kunstliefhebber en belangstellende toerist. Succes verzekerd!

Lori Van Biervliet

Bourgondische dageraad. – Van 14 september 2007 tot 6 januari 2008 had in het Brugse Groeningemuseum een kleine dossiertentoonstelling “De dageraad van de Bourgondische eeuw” (curatoren: Till-Holger Borchert en Laurence Van Kerkhoven) plaats rond de 14de-eeuwse Valencijnse beeldhouwer André Beauneveu. Centraal stonden zijn H. Katarina uit de Gravenkapel te Kortrijk en de aan Beauneveu toegeschreven Aynard-Madonna met daarnaast de Doornikse Madonna uit Arbois en de (Doornikse?, Brugse?) Madonna uit het Museum Mayer van den Berg te Antwerpen, maar afkomstig uit de Brugse Sint-Donaaskerk. De rol van Beauneveu als miniaturist werd eveneens belicht. Naar aanleiding van deze tentoonstelling verscheen een goed gedocumenteerd en mooi geïllustreerd boek “André Beauneveu. Kunstenaar in dienst van de Franse en Vlaamse hoven” van Susie Nash, met bijdragen van Till-Holger Borchert en Jim Harris (ook in een Engelse en Franse uitgave). In de volgende aflevering van deze *Handelingen* verschijnt een uitgebreid artikel van Robert Didier, de beste kenner van de middeleeuwse beeldhouwkunst in de Nederlanden, over Beauneveu en de beeldhouwkunst van zijn tijd.

Luc Devliegher

TOELICHTING BIJ DE AUTEURS

Georges Declercq (1958)

Doceert middeleeuwse geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel en paleografie aan de Université libre de Bruxelles. Werkt vooral over de vroege middeleeuwen, met een bijzondere belangstelling voor oorkonden, het graafschap Vlaanderen en de geschiedenis van de Gentse abdijen.

Adres: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Geschiedenis, Pleinlaan 2, 1050 Brussel; georges.declercq@vub.ac.be

Hendrik Callewier (1981)

Doctoraatsbursaal K.U. Leuven-Campus Kortrijk

Lopend doctoraatsonderzoek: *De Brugse seculiere clerus in de 15de eeuw* (promotor: Prof. Paul Trio)

Adres: Katholieke Universiteit Leuven - Campus Kortrijk, E. Sabbelaan 53, 8500 Kortrijk; hendrik.callewier@kuleuven-kortrijk.be

Tom Buijendorp (1962)

Is gespecialiseerd in de Romeinse archeologie, maar heeft – in het kader van zijn onderzoek – ook interesse voor middeleeuwse manuscripten. Hij hoopt eind 2008 te promoveren aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op een proefschrift over de ontwikkeling, het uiterlijk en de betekenis van de Romeinse stad Forum Hadriani. Ook doet hij onderzoek naar de Brittenburg, wat hem in aanraking brengt met middeleeuws bronnenmateriaal.

Adres: Herdershoeve 3, 1251 DE, Laren (NH), Nederland; tomdorp@gmail.com

Alastair Duke (1941)

Is een vermaard specialist van de reformatie en opstand in de Nederlanden zoals blijkt uit zijn talrijke publicaties waaronder de paperbackeditie uit 2003 van *Reformation and Revolt in the Low Countries*.

Adres: arduke@btinternet.com

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres : Paul Trio, Kuleuven - Campus Kortrijk, E. Sabbelaan 53, 8500 Kortrijk;
Paul.Trio@kuleuven-kortrijk.be

Postrekening : 000-0107939-75, Genootschap voor Geschiedenis, Brugge

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) – IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) – LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) – LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) – CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : CXVI (1979) – CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 22. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

L. Devliegher (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), L. Monbaliu (penningmeester), P. Trio (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), M. Cloet, N. Geirnaert, I. De Jaegere, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuytens, K. Priem, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, A. Vandewalle, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en J. Vannieuwenhuysse.

Met de steun van

B R U
G G E

Colofon

De *Handelingen* zijn gezet in de *Documenta* van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitroen, Brugge.

Druk: Walleyn Graphics nv, Brugge

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken : 1931, 1933, 1934, 1939-1-2, 1962-1966, 1972-1977), per jaargang 18,00 €
- A. Schouteet, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male*. Brugge, 1960, in 8°, 225 blz. + 6 pl. 12,40 €
- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge, Regesten op de oorkonden*. 1089-1300, 1973, in 8°, 217 blz. Tweede deel, 1301-1339, Brugge, 1978, in 8°, 362 blz. Vierde deel, 1385-1420, Brugge, 1982, in 8°, 325 blz. Samen 40,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *Ijveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*. Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdviertig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill. (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS 7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS 8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS 9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieveneditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere : vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- P. Vandewalle en J. Mertens, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005, 208 blz., ill. (VHS 12) 29,50 €